

ЎЗБЕК ЁЗУВЧИ

2002

Тўртинчи фасл

Адабий-ижтимоий журнал

71-йил чиқиши

Мухаррир Омон МУХТОР

ТАҲРИРИЯТ ВА ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Раҳбар Ўткир ҲОШИМОВ

Ҳумоюн Акбаров
Бойназар Йўлдошев
Баҳтиёр Карим
(муҳаррир ўринбосари)
Қуронбой Матризаев
Холмуҳаммад Нуруллаев
Абдулла Орипов
Икром Отамурод
Ботир Парпиев
Ихтиёр Ризо

Муртазо Султонов
Вафо Файзулло
Юсуф Файзулло
(масъул котиб)
Ислом Шоғуломов
Тўлепберген Қаипбергенов
Рустам Қосимов

МУАССИСЛАР:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАМФАРМАСИ**

✱

✱

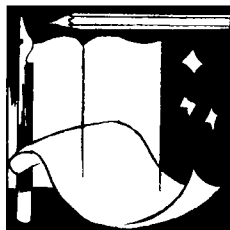
Адолат буюк ва қудратли Худонинг Ер
юзидаги ўлчовидир. Унинг ёрдамида заиф бўлган
ҳақ одам, кучли бўлган ноҳақдан ўз ҳақини
олади...

Билгилки, икки хил иш бор. Бири кичик
бўлиб, уни ўзинг бажаришинг муносиб эмас.
Бошқаси эса каттадир ва уни ўзгаларга ишониб
топшириб бўлмас...

Икки гуруҳ одамлар мавжуд. Бири олимлардир.
Илм истовчиларни қўлласанг, улар наздида
мақоминг юқори бўлади. Бошқаси жоҳиллардир.
Улар билан келишиш қийин.

«Арастуниг Искандарга насиҳати»

рисоласидан.

МИНБАР

ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТИМИЗ АСОСИ

Жаҳон ҳамжамияти таркибида инсоният маърифий тараққиётининг учинчи минг йиллигига қадам қўйган Ўзбекистонимизнинг бу куни ва эртаси ҳақида ўйлаш табиий ҳол.

Бундан роппа-роса ўн йил олдин мустақил Ўзбекистон Республикаси ўз Конституциясини қабул қилганди. Ушбу Конституция аввалги — собиқ иттифоқ Конституцияларидан тубдан фарқ қилади. Унда инсон омили, шахс эркинлиги ва қадр-қиммати юқори ўринга қўйилган: унинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий манфаатларининг ҳуқуқий ҳимояси кафолатланган.

Конституция энг аввало ҳуқуқий ҳужжат сифатида давлатнинг Асосий қонунидир. Чунки, унда давлат белгилари, рамзлари ҳақидаги асосий қоидалар, давлат тузилиши, давлат ҳокимияти органлари ҳақидаги қоидалар, шунингдек, инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари белгилаб берилади.

Ватанимиз ёшларига Конституцияни ўргатиш, унинг мазмун-моҳиятини тушунтириш ҳамда уларда конституциявий маданиятни шакллантириш, уларни камолот сари бошловчи муҳим омиллاردан биридир.

Асосий қомусимиз бўлмиш — Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг жамиятда тутган ўрни, маъно-мазмун ва моҳиятини ўрганиш, ёш авлоднинг ҳуқуқий онги, тафаккури ва маданиятини тарбиялаш ҳамда юксалтириш, шунингдек Конституцияни билиш, унинг мазмун-моҳиятини тарғиб қилиш мақсадида 2001 йил 4 январда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида»ги Фармойиши эълон қилинди. Ушбу Фармойишдан кўзланган мақсад халқимизнинг ҳуқуқий билимларини янада ошириш, Конституцияда ифодаланган ғояларни, яъни давлат жамиятга хизмат қилиши лозимлигини, ҳар бир инсоннинг ҳаёти, соғлиги, қадр-қиммати ва қадрияти давлат муҳофазасида эканлигини тушунтириш, улар онгига сингдиришдан иборат.

«...Конституцияни болалар боғчасидан бошлаб ўргатишни, олий ўқув юртларида махсус дарс сифатида ўргатишни бугун барча мутасадди раҳбар ва ташкилотларимизга топшириқ сифатида айтмоқчиман. Токи униб-ўсиб келаётган ёш авлод Конституциянинг маъно-мазмунини, у халқимизнинг истиқлол йилларида эришган улкан тарихий ютуғи эканини теран англаб етсин»¹ — деган эди Президентимиз Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 8 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқида. Бугунги кунда юртбошимиз томонидан қўйилган бу талабнинг бажарилишига жиддий эътибор берилмоқда. Мактабгача бўлган тарбия муассасаларидан олий ўқув юртларигача барчасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ўзига хос усулда ўргатилиб келинмоқда ҳамда бу борадаги ишларни замон талабларига мос равишда такомиллаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Мактаб ва маҳаллалар, туманлар ва вилоятлар миқёсида «Конституция—бахтимиз қомуси», «Аждодлар мероси», «Асосий қонунимиз — келажакимиз пойдевори» каби кўрик-танловларнинг ўтказилаётганлиги ҳам ёш авлодни Ватанга муҳаббат ва қонунларимизга ҳурмат руҳида тарбиялаш борасидаги сермазmun ва самарали тадбирлардандир.

Бундан ташқари, барча ўқув юртларида Конституцияни ўрганишга жиддий эътибор берилаётганлиги, профессор-ўқитувчиларни шу соҳага тайёрлаш ва малакаларини ошириш мақсадида доимий ўқитилаётган «Конституциявий ҳуқуқ» фанидан ўқув машғулотлари соатларининг кўпайтирилганлиги ҳам бу борадаги ижобий ишлардан дейиш мумкин.

¹ Ислам Каримов. «Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз» Т—Ўзбекистон—2001. 140—бет.

Ички ишлар Вазирлиги тасарруфидаги олий ўқув юртларида Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўргатиш яна ҳам кўпроқ аҳамиятга эга. Чунки бу даргоҳлардан етишиб чиққан мутахассислар, ўзлари Конституцияга қатъий амал қилишлари билан бир қаторда, жамият аъзолари конституциявий ҳуқуқларининг мустақкам ҳимоясини ҳам ташкил этишлари керак. Шу боисдан, бу ўқув даргоҳларида мазкур йўналиш бўйича махсус ўқув курслари ташкил этилган бўлиб, давлат аттестация комиссиялари пайтида тингловчиларнинг бу борада қандай билимга эга эканликларини синовдан ўтказишга алоҳида эътибор бериб келинмоқда.

Асосий қонуниimizга ҳурмат билан қараб, ундаги белгиланган тамойилларга сўзсиз итоат этиш нафақат ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимларининг, балки ҳар бир Ўзбекистон фуқаросининг бурчи ҳисобланади. Конституцияга ҳурмат билан қараш ва итоат этиш учун эса инсон энг аввало, мазкур ҳужжатнинг яратилиш тарихи, зарурати ва мазмун-моҳиятини тўла тушуниб етмоғи лозим.

Конституцияни ўрганиш чоғида, айниқса, МДХ давлатлари орасида биринчи бўлиб Ўзбекистон Конституциясининг дунёга келганлигига алоҳида эътибор қаратиш муҳимдир. 1991 йил 31 августда Республика Олий Кенгаши «Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик асослари тўғрисида»ги қонунини қабул қилган бўлса, ордан бир йилдан кўпроқ вақт ўтар-ўтмас, 1992 йил 8 декабрда Республикаимизнинг ўз Конституцияси қабул қилингани маълум. Унинг лойиҳасини тайёрлаш, муҳокама қилиш ва қабул қилишда Республика Президенти И.А.Каримов Конституциявий комиссия ишига раҳбарлик қилди ва унинг асосий ижодкорларидан бири бўлди. Қабул қилинган янги Конституцияда мустақил Ўзбекистоннинг ички ва ташқи сиёсати принциплари белгиланган, унинг инсон ҳуқуқларига, давлат суверенитетига, демократия ва ижтимоий адолатнинг олий мақсадларига содиқлиги мустақкамлаб қўйилган.

Дарҳақиқат, Конституциянинг яратилиш жараёни, мазмун-моҳиятини ва тарихий аҳамиятини англаб етган сайин ҳар бир инсонда, конституциявий маданият шаклланиб боради. Конституциявий маданият эса ҳуқуқий маданиятнинг муҳим бир қисмидир.

Конституциявий маданиятни эгаллаш учун инсон конституциянинг яратилиш жараёнида фаол иштирок этиши ва изчил ташаббус кўрсатиши, конституцияга тўлиқ ишониши ва унинг ҳимоясидан унумли фойдалана билиши, давлат фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини таъмишлашга мажбурлигини англаб етиши, Конституция талабларини сўзсиз бажариши ва бошқаларни ҳам шунга жалб эта олиши шарт.

Ёшларга конституцияни ўргатиш борасида иш олиб бораётган профессор-ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам аввало Конституциянинг яратилиш жараёни, тарихда тутган ўрни, унинг аввалги Конституциялардан фарқи, ўзига хос хусусиятлари, афзалликлари, шунингдек унинг халқаро ҳуқуқ нормаларига қай даражада мослигини пухта билишлари ҳамда меҳр ва сабр-тоқат билан ёшларга ўргатишга киришишлари керак.

Ўзбекистон Республикаси «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати ҳамда унинг жойлардаги тузилмаларининг ёш авлодга Конституцияни ўргатишда алоҳида ташаббускорлиги ва жонбозлиги лозим бўлади. Улар томонидан нафақат мактабларда, балки ўрта махсус ва олий ўқув юртларида, қолаверса корхона, муассаса ва ташкилотларда Конституцияни ўрганишни ташкил этиш, уни чуқур ўрганган ёшларни моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантириш мақсадида турли виқториналар, танловлар ва бошқа тадбирлар ўрқазиб фойдалан холи бўлмас эди.

Шунингдек, олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида дарс машғулотларида Конституцияни ўрганиш юзасидан утилаётган дарслардан, суҳбат ва лекциялардан ташқари, уларнинг мамлакатимиз таниқли давлат арбоблари, депутатлар, сиёсий шарҳловчилар ҳамда шу соҳада илмий изланишлар олиб бораётган олим ва профессорлар билан бевосита учрашув ва мулоқотларини тез-тез ўтқазиб туриш ҳам бу борадаги ишлар самарасини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Ёшларимиз, шу жумладан аҳоли ўртасида Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўргатишни ташвиқот-тарғибот қилишда айниқса ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимларининг роли гоят беқийсдир. Улар хизмат юзасидан халқ орасида юрганда, ҳар қадамда ва ҳар дақиқада Конституциямиз — ҳаётимизнинг Асосий қонуни сифатида, миллий давлатчилигимизнинг мустақкамланишини таъминловчи, энг олий қадрият бўлган инсон манфаатлари учун хизмат қиладиган ҳужжат эканлигини, унда фуқароларимизнинг ҳуқуқ ва эркинликлари қонунлар билан ҳимоя қилинганлигини тушунтириб, эслаиб туришлари керак. Конституциявий маданиятга ўргатиш учун эса ҳар бир фуқарода аввало ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга тўғри келади.

Хулоса қилиб айтганда, ўзида конституциявий маданиятни шакллантириш учун жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси бахтимиз қомуси, Асосий қонуниimiz—Конституциямизнинг яратилиш тарихи, ўзига хос хусусиятлари ва Мустақил Ватанимиз ҳаётида тутган тарихий аҳамиятини яхши билиши, унга самимий эътиқод қўйиши, ўз ҳаётий фаолиятида унга қатъий амал қилиши ва ундан оқилона фойдалана билиши зарур. Ана шундагина биз олдимиизга қўйилган юксак мақсад—мамлакатимизда фуқаролик жамиятини куриш йўлида кўзланган натижаларга эриша оламиз.

Матрасул СОБИРОВ,

юридик фанлар доктори,
Ўзбекистон Республикаси ИИБ
ёнғин хавфсизлиги олий техник
мактаби бошлиғи.

СИЗ ЎТЛАР ЙЎЛЛАРГА ЮЛДУЗЛАР ЁҚДИМ

* * *

Гулим, сизни ҳаётимнинг
Бир тухфаси билай ман.
Сизга ёруғ кундузлару
Ойдин тунлар тилайман.

Ҳамроҳингиз содиқ қуёш,
Садоқатли ой бўлсин.
Сизнинг висол гўшангангиз
Тахтиравон жой бўлсин.

Кошингизда ўсма бахтли,
Кафтингизда ҳиолар.
Сизга фидо бўлсин, гулим,
ЕТТИ иқлим—дунёлар.

Сиз ўтсангиз, нафас олмай
Боғлар қолур жим-жим.
Йўлингизга гуллар сочган
Мендан бошқа ким-ким?

Ҳар қадам, ҳар қарашингиз,
Ҳар сўзингиз—ҳаётим.
Қалбингизни илитмасми
Оху зорим, фарёдим?

Нафас каби яқинсизу
Юлдузлардай узоқсиз.
Муҳаббатнинг сандиғида
Жавоҳирдай мунчоқсиз.

Кўчангиздан умид билан
Ўтдим шомда, саҳарда.
Аммо йигит умрим менинг
Қолди хавфда, хатарда.

Сизга ёруғ кундузлару
Ойдин тунлар тилайман.
Мингта жоним бўлса барин
Сизга фидо қилай ман.

* * *

Тонг билан кун гаровларда...
Тонг оқарди.
Боғларни оқ оловларда
Қиш ёқарди.

Изларингни тополмайман...
Сўзларингни,
Кўзим боғлаб ўполмайман
Кўзларингни.

Юрагимни забтга олиб
Муз қоплади.
Суюгимни ўтга солиб
Ишқ тоблади.

Салим Ашур

Шоиру шеърү шуур

Дил тугунин ечолмайди
Қаро тушлар.
Кўзларини очолмайди
Хатто қушлар.

Йиғлайману кўзимдан ёш
Келмайди ҳеч.
Бу не тонгки, йўқдир қуёш,
Бўлдим кеч?!

Жон мисоли руҳга етар •
Овозсиз куй.
Кўтаролмай синиб кетар
Мен қурган уй.

Изғиринлар чопишади
Оламларда.
Толе билан топишади
Одамлар-да.

Бутун олам менга қарши,
Менга қарши.
Мен ёмонман, ҳамма яхши,
Ҳамма яхши!..

* * *

Кўнглимни бир гашлик чулғай бошлади,
Мени бир ноаён ўтга ташлади,
Унутилган бир ҳис кўзим ёшлади,
Билмайман, нимани истайди бу дил?

Биламан, топмайман изларингни мен,
Руҳга жон бағишлар сўзларингни мен,
Зулмат кўчаларда нима излаймен,
Билмайман, нимани истайди бу дил?

Турналар келдию қайтиб ҳам кетди,
Видо қўшигини айтиб ҳам кетди,
Севгинг ва соғинчинг бошимга етди.
Билмайман, нимани истайди бу дил?

Кунларим гоҳида равон оқдилар,
Кўнглимда ишқингдан чироқ ёқдилар,
Бугун-чи, дўстларим хайрон бокдилар,
Билмайман, нимани истайди бу дил?

Мен учдим толгунча ёшлик қанотим,
Куйладим етгунча созим, баётим,
Сенга бағишладим юзта ҳаётим,
Билмайман, нимани истайди бу дил?

* * *

Бу жаҳон айвонида
Ўтолмадим қир оша.
Юрагим майдонида
Тугамайди томоша.

Баҳорим тошқинлари
Умримнинг ишқ аёзи,
Кузимнинг ёлқинлари,
Севгимнинг гўзал ёзи.

Оқиб ўтди тўзондек
Чўлдек қақраб уйғондим.
Сўзсиз қолган сўзондай,
Сувсиз қолган ўзандай
Тупроқларда тўлғондим.

* * *

Сиз учун самодан юлиб зийнат, зеб,
Камалақдан кесиб олиб сарпо, сеп,
Секин шивирласам...
Сизни севаман деб,
Айтсам — ишонмайсиз.

Севгимдан оламга ўт тушганида,
Бу ўт жонингизга туташганида,
Сизнинг ўрнингизга
Мен ёниш учун
Қайтсам — ишонмайсиз.

Ўтган ҳар кунимда минг бир имтиҳон,
Соғ-омон ўтмоққа борми ҳеч имкон,
Минг йўлда милён бор тирналди бу жон,
Табибим.
Дардимга ҳеч ишонмайсиз.

Сиз ўтар йўлларга юлдузлар ёқдим,
Дарчангизга қўниб ой бўлиб бокдим,
Сиз учун сой, дарё, шаршараларда
Оқдим десам,
Ҳеч ишонмайсиз.

* * *

Бу қандай фасл бўлди,
Ниятлар асл бўлди,
Кулбалар қаср бўлди...
Мурод ҳосил бўлмади.

Мурод ҳосил бўлмади,
Йиғлаганлар кулмади,
Йиқилганлар турмади,
Бу қандай фасл бўлди?..

* * *

Япроқ ёнар, дарахт ёнар,
Юрагимга тўлди тутун.
Тупроқ тонар, кўр бахт қонар,
Ўтовларим бўлур ўтин.

Бу кўчадан мен ўтмадим,
Бу кўчадан ўтди қайғу.
Мени ҳеч ким ҳеч кутмади,
Дилим — тўзиб кетган чолғу.

Носоз бўлиб мен ёнаман,
Чўғимда соз исинади.
Қайғулилар қайғудалар,
Севинганлар севинади.

* * *

Кўзларидан ҳайрат сочади
Қуёшнинг бир ушоғи — қушча.
Сайрогининг сирин очади —
Ёлғиз менга аён тушунча.

Қушча, ўзга бир деразага
Соғинчим элт, ул қизни овут.
Кўкрагига ўпичдек кўниб,
Кўшигингда гулдасталар тут.

Қанотларинг ёмғир эласа,
Кипригини ҳўл қилса ёши,
Тилагимга етмасам — кузги
Чечак каби сўлур қуёшим!

Юрагимдан кўчирма олиб,
Кўзларимдан элтгин хабарлар.
Майли, бахтинг ўйида толсин,
Бахт уйдан йироқ хатарлар...

Кўзларидан ҳайрат сочади
Қуёшнинг бир ушоғи — қушча
Менга аён изоҳсиз баён —
Ул сулувга боғлиқ тушунча.

АДАБИЁТ АБАДИЙ

Таниқли адиб Иброҳим Раҳим бундан 30 йил бурун (1972) «Муштум» журнаliga муҳаррир бўлган эди. Бу вазифада у 10 йил ишлаган.

* * *

Улкан арбоб ва адиб Шароф Рашидов туғилганига 85 йил (1917) тўлди. Буюк Турон ва Ўзбекистон кўчалари оралигида унга ҳайкал қўйилган. Унинг номидаги кўча бу кўчаларни кесиб ўтади.

* * *

Ўзбек адабиётининг йирик намоёндаларидан Шухрат Иккинчи жаҳон уруши жанглирида иштирок этган ва бундан 55 йил бурун (1947) ўзининг «Шинелли йиллар» романини ёза бошлаб, 45 йил бурун (1957) уни тугатган эди. Асар бир неча бора нашр этилган.

* * *

Болалар ва катталар шоири Толиб Йўлдошнинг биринчи шеъри бундан 65 йил бурун (1937), 19 ёшида босилган эди.

* * *

Уруш қатнашчиси, шеър ва қўшиқлари билан ўқувчиларга танилган Зоҳиджон Обидовнинг «Яхши ният» деган биринчи тўплами 45 йил бурун (1957) нашр этилган эди.

Сулаймон Шодиев

Кўнгилда умид ғирогин бўлса

* * *

Манам бир ошиқи зорман, аё дўст,
Талабгору харидорман, аё дўст.

Етай деб васлига ёрнинг кўйида
Баҳоси, қадри йўқ, хорман, аё дўст.

Қаёнда хайли ишқ бўлса аламнок,
Ўшал қавм ичра мен борман, аё дўст.

Юзим рангида ҳасратдин асар йўқ,
Юроки-бағри абгорман, аё дўст.

Бу ишқ дардига бир чора тополмам,
Анинг асбоби-ночорман, аё дўст.

Равон эрмас йўлим, юк бирла толган,
Ҳажр саҳросида норман, аё дўст.

На мужда бергуси сизга баётим.
Чу йўқу бори асрорман, аё дўст.

* * *

Эй кўнгул, олам уйидин топганинг шул бўлдим,
Саргайиб япроқлари сўлган алаф гул бўлдим?

Сол назар дашту дала, гулшан, биёбонлар сари,
Кечаги зоғлар бугун мастона булбул бўлдим?

Орзулар хирмон эди, ўрмон эди, осмон эди,
Қолмади бир жуз нишони, ёндими, кул бўлдим?

«Мен — эран!» — деб кўксига урган баҳодирлар қани,
Бир ғаний остонида бошин эгиб кул бўлдим?

Етдиларми ё муродга жон чекиб, жавлон уриб,
Сийму зар кийганлари, ичганлари мул бўлдим?

Ботдиларми то рамақ анда ҳавойи нафс учун,
Нафс алар бўйнида занжир, пойида гул бўлдим?

Баски, кўнгул, бу тағайюрни кўриб дод этмадинг,
Ёнмадинг, ўртанмадинг, шул энди кўнгул бўлдим?

* * *

Ҳаёт деган чаманда ҳаволар турфа-турфа,
Қушларнинг чуғурида наволар турфа-турфа.

Гоҳ қуюн оралайди, гоҳ қуёш мўралайди,
Шамоллари ғаройиб, саболар турфа-турфа.

Сайр этурлар чаманда ҳар ким ўз таъби бирла,
Ҳам нуқсию ҳам ақли расолар турфа-турфа.

Ким алафни гул дейди, кимдир туймас ифорни,
Адашганлар бешумор, хатолар турфа-турфа.

Гоҳида бевафолик садоқатга мукофот,
Юз турли хиёнатлар, жафолар турфа-турфа.

Кимдир меҳрни излаб топгани ҳақоратдир,
Бир бошга минг маломат, жазолар турфа-турфа.

Бирров қулоқ тутгандим дунё зангуласига,
Жаранглади ушмундоқ садолар турфа-турфа.

* * *

Бу жаҳондан ким фақиру нотавон, абгор ўтар,
Ким Қорун янглиғ малик ҳам молики тагдор ўтар.

Чархи кажрафтор боқар ҳар нуқтага бир кўз ила,
Дўсти солиқ ким ўтар, ким душмани гаддор ўтар.

Унга не гам ўтди ким бош эгмайин, тиз чўкмайин,
Бир эшикдан сарбаланду ҳам лаганбардор ўтар.

Ким этиб чок-чок яқосин, нор каби йўртиб борур,
Ким тутиб дардини пинҳон, нуқтаи асрор ўтар.

Кому ноком, шоду ношод,шоҳми у, дарвешми у —
Бенуқс ҳар жон ўтар ҳам журми кўп айбдор ўтар.

Бир ширин сўз билмаган ҳам ишқи йўқ бедард кесак
Ёнма-ён анга каломи мушқу ноб аттор ўтар.

Сен ўтиб бўлдим, қутулдим, деб ўйлама. ҳаргиз, рафиқ,
Барча ўтганлар бу йўлдан бир кунни такрор ўтар.

* * *

Хуш улким, тонг-саҳарлар ўлтурур бедор —
Бўлиб ёрнинг висоли шавқ-ла бемор.

Агар бедорлигинг йўқ эрса, эй ошиқ,
Бўлиб бемор каби бедорлигинг бекор.

Ёноғи лоладек ёр истаюр кўнглунг.
Ҳама ёр бўлмағай ул лоладек бехор.

Севилмак роҳату севмак риёзатдир,
Риёзат бўлмаган ерда сенга не бор?

Муҳаббат — «бу фидолиғ,
жонфидолиғдир,
Сени ўлдиргуси беханжару бе дор.

Қаю ошиқ эмас огоҳ бу асрордин,
Анинг тимсоли жонсиз пахсаю девор.

Сулаймон, беҳабар ўтма бу дунёдин,
Хуш улким, тонг-саҳарлар ўлтурур бедор.

Эй рафиқ, бесамар ғайратинг надир,
Бечўғу бешарар ҳайратинг надир?

Қовушмайди сўзинг бирла амалинг,
Сийратинг нимадир, тальатинг надир?

Айтганларинг чинми, ҳақиқатми ё
Бу лофла—думбағу ғат-ғатинг надир?

Аҳду паймон қани, иқроринг қани,
Вафоси бўлмаган байъатинг надир?

Минг бир мақоминг бор ҳаёт саҳнида,
Эй сен чодирхаёл, санъатинг надир?

Ношод давраларда шод кўрдим сени,
Шодон давраларда ҳасратинг надир?

Кўрмадим умрингда мазмун ва маъно,
Йўқотиб-топганинг давлатинг надир?

Сулаймон, ўзинг ким бўлдинг оқибат,
Маснадинг, маслагинг, рағбатинг надир?

Гул фасли бўлса, тонг чоғи бўлса,
Гулшанда булбул сайроғи бўлса.

Сочларинг силаб елса саболар,
Дилнинг на дарди, на доғи бўлса.

Ёр васлин тилаб талпинса юрак,
Кўнгулда умид чароғи бўлса.

Гуллар дасталаб йўлин пойласанг,
Майли қошию қабоғи бўлса.

Келса, гул каби бағрингга боссанг,
Бошингда зафар байроғи бўлса.

Кўнгулда зарра қолмагай армон,
Кулатадурсан ғам тоғи бўлса.

Ўтмоқда умрим шу хаёл билан,
Кошки унинг ҳеч адоғи бўлса.

Бухоро вилояти
Когон тумани,
Янги ҳаёт қишлоғи

АДАБИЁТ АБАДИЙ

---

* * *

Болалар адабиётининг ўлмас вакилларида бири истеъдодли шоир Қудрат Ҳикмат 55 йил муқаддам (1947) халқ бахшиларидан Ислом шоир Назар ўғлига адабий котиб бўлиб хизмат қила бошлаган эди.

* * *

Ажойиб адиба Саида Зуннунова бундан 25 йил бурун (1977) вафот этган эди. 35 йил муқаддам унинг «Қизларжон» ва «Бир йил ўйлари» шеърый тўпламлари босилган эди.

* * *

Етук шоир ва носир, оғзаки ҳикояларнинг моҳир устаси Анвар Эшонов ҳаёт бўлганида бу йил 65 ёшга (1937) тўларди. 25 йил бурун унинг «Нон иси», 20 йил бурун «Бу йиллар» деган китоблари босилган.

* * *

Ўз авлоди орасида шеърятти шакли ва руҳи билан алоҳида ажралиб турган, ўзбек шеъряттида теран из қолдирган Шавкат Раҳмоннинг «Сайланма» китоби бундан 5 йил бурун (1997), вафотидан бир йил кейин нашр этилган эди.

Асрлар, асарлар

Абдул Қодир

ИГНА УЧИДА

Ҳикоя

Раҳматлик ойимнинг тоғаларидан бири иморат қиладиган уста бўлиб, қориларни жуда ҳурмат қилар, ўзлари қори бўлолмаганларига афсусланар, «Кимки қоридир — гуноҳдан наридир», — деб нақл ҳам ўқир экан.

— Ҳабибулла ака, қорилардан бирор манфаат кўрган жойингиз йўқми? — деб ҳазил қилувчиларга эса ҳамиша у киши:

— Қориларга ким тил теккизса, у менинг душманим! Қорилар ўз сийнасига Каломи шарифни жойлаган бўладилар, шунинг учун уларга доим Оллоҳнинг нури ёғилиб туради, улар Сиз-бизга ўхшаб тирикчиликка муккасидан кетмаган, бор амаллари тоат-ибодат, таҳоратсиз юришмайди, покиза кийинишади, — деб ўктам жавоб берар, унинг авлодидан ҳам атоғлик қорилар чиққан, баъзан унинг ўзини ҳам «Қори ака» деб чақиришса, хафа бўлмас, аксинча, бўш вақти бўлди дегунча, уларнинг олдига чопар, бу кишилар билан суҳбат жони-тани эди...

Ҳабибулла энди ўттиз бешни қоралаб, қирққа йўл олган, айна кучга тўлган, сочига ҳали оқ ораламаган, ўзига, кийимига дид билан қараб юрган одам. Ёз кунларининг бирида у эрта туриб, соқол-мўйловини тараб, белига уста тешасини қис-тириб, қўлида дастарра, ўзининг Сойбўйи маҳалласидан чиқди ва Қўқоннинг Чорсу ёқдаги катта бозорида усталар тўпланадиган манзилга йўл олди. Ёз бошланиши билан кўча-кўйларга файз кирган, йўлларга сувлар сепилган, кўчалар одамлар билан говжум, ҳар қадамда сотилаётган ва янги тақдирдан чиққан ноиларнинг хушбўй ҳиди димоққа урилар, сал наридаги ўнг томонда савлат тўкиб турган масжид-мадрасалар, хусусан Моҳдаройим мадрасасининг нақшинкор деворлари куёш нурида минг жилва билан товланиб турарди.

Ҳабибулла бозорга етиб келиб, таниш-билишлари билан тузикроқ сўрашиб улгурмай, олдига тепакал, соқол-мўйлови ўсган, ўртабўй, лекин кўринишидан бақувват, қўллари гўштдор, мужиксифат бир ўрис унинг олдига келди ва ўзбекча салом бериб, қийна-либроқ бўлса ҳам ўзбек тилида унга арзиҳолини бошлади:

— Срочна менга бир мастер керак — уй қуришга! Топиб берсангиз, ҳозир олиб кетаман. Пули ҳақида спорлашмайман.

— Мастер керак бўлса, мана, бозор тўла мастер. Хоҳлаганингни гаплашиб, олиб кетавер! — деди кулиб Ҳабибулла.

— Сиз гаплашиб беринг, демоқчиман, акажон.

— Ҳа, бу бошқа гап! Мастер деганинг кўй ёки эчки эмаски, етаклаб олиб кетаверсанг. Қанақа уй қурмоқчисан, уйинг қаерда, қурилиш нарсалари тайёрми, иш ҳақини қанчадан берасан, — буларнинг ҳаммасини олдин гаплашиб олиш керак-ку!

— Пулида гап йўқ. Эл ҳатори бераман. Сиз ўзингиз борсангиз ҳам майли. Хафа қилмайман. Довольний бўласиз.

Шу пайтгача умрида унинг русларга, русларнинг эса унга ҳеч иши тушмаган эди. Ҳабибулла нима дейишини билмай, ўйланиб қолди. Ҳабибуллага унинг ташқи кўриниши, кийимидан эса қорамой ҳиди келиб тургани ёқмади-да:

— Боролмайман. Бошқа бир кишининг иморатини гаплашиб қўйганмиз. Шеригим билан ўша ёққа боришимиз керак! — деди Ҳабибулла ерга қараб, ёлғон сўзлаётгани учун Худодан ичида кечирим сўрагандек.

Ўрис ҳам бўш келмади:

— Ака, менинг положением мана бундай! — деди, кўлининг беш панжасини томоғининг тагига олиб бориб, ўзига пичоқ тортгандай. — Қизимни эрга беришим керак. Ёрдам беринг. Ўзбекларда «савоб» деган гап ҳам бор-ку!

Ҳабибулла унинг битта-иккита ўрисча сўзларни қўшиб гапираётган бўлса ҳам, умуман ўзбекчани эплаб гапиришига, айниқса «савоб» нималигини билганига тан берди ва бироз юмшаб:

— Уйинг қаерда? — деди.

Қолавеса, ўша кунлари иш ҳам йўқ ҳисоби, буёғи — тирикчилик дегандай... Бу йил қишдан ҳам у оиласи билан кийналиброқ чиққан, ун унга, гурунч янги гурунчга уланмаганди. «Ўлининг эшагини суғориб,— пулини ол!» деган гап бор. Кел, борсам борақолай! — деди у ўзига ўзи ва боришга рози бўлди.

Икковлари гишткўприқдан ўтгандан кейин Қўқонсой бўйлаб Вокзал томон боришар экан, мижоз Ҳабибуллага:

— Менинг исмим Николай. Сизники-чи? — деб сўради.

— Ҳабибуллоҳ! — деди у ҳам қироати билан, ўриснинг одамшавандалигидан мамнун бўлгандай ва ўз исми билан фахрлангандай.

Ота-оналари айтишларича, Ҳабибулла руслар Қўқонни олган йили туғилган. Орадан анча йил ўтган эса-да, «тилим келишмаяпти» деб, лоақал бозор сўзларини ўрганишга ҳам ҳафсала қилмаган, рус хотинни кўрса Маржа, рус қизни кўрса «қизимка» дейишдан нарига ўтмаганди.

Йўл-йўлакай ўрис ўз тақдирини мухтасар ҳикоя қилди. Николай Қўқонга хизмат йўли билан келган экан. Ўрнашиб олганига ҳам, мана, ўн йилдан ошибди. У шаҳарнинг янги қисмида турса ҳам, уни-муни харид қилиш учун эски шаҳардаги бозорга кўп борар, бир нарса олса-олмаса айланиб томоша қилиб юрар, баъзан шайтонаравасини миниб, Авғон-боғ борми, Найманчадан Ганжиравонгача бўлган қишлоқлар борми — барини кезиб келаркан. Кунларнинг бирида эса у бир-иккита ўртоғи билан азим Сирдарёгача борган, бу ўлкада ҳам Волга, Днепр дарёларига ўхшаш улкан дарёлар борлигидан хурсанд, юраги ёрилай деган экан. Ўзбекчани ҳам у китобдан эмас, одамлар орасида юриб ўрганган. У касб жиҳатидан темир-терсак устаси-чилангар бўлиб, хусусан темир йўлда, вокзал атрофида уни танимайдиган одам бўлмас экан.

Улар жадал юриб, пишиқ гишдан қурилган, ҳашаматли банк бинолари ёнидан, собиқ хон саройи, дам олиш боғидан ўтиб боришар экан, Николай йўлда учраган шопмўйлов жандармлар борки, ҳаммасига салом берарди. Бир муволишга борганда у Ҳабибуллага:

— Чарчамадингизми? — деди. Унинг қадами бироз секинлашганини сезиб Ҳабибулла:

— Юриб чарчаганим йўғу, лекин сенинг ҳар қилич таққан политсейга салом беришингдан чарчадим! — деди кулиб.

Николай эса изза бўлганини билдирмай:

— Шуңдай қилмасак бўлмайди, акажон. Улар билан муомалани бузсак, ўзимизга қийин бўлади. Уларга ҳурматим дилдан эмас, тилдан! — деб қўйди.

Ёши катта бўлатуриб, Ҳабибуллани сизлаши ҳам унинг одамлар билан муроса-мадо-

ро йўлини қаттиқ ушлаганидан экани кўриб турарди. Ҳабибулла эса унинг гапини бўлиб:

— Уйингга яқинлашиб қолдикми?— деди, қалтис мавзуда гапни давом эттиришдан чалғитиш учун.

— Шу ердан «Настья!» деб чақирсам, хотиним эшитади! — деди Николай илжайиб.

Николайнинг ҳовлиси шаҳарнинг турли миллатлар аралашиб яшайдиган қисмида бўлиб, бу ёқдаги иморатлар ҳар хил келбатли, уйларнинг деразалари кичкина-кичкина, ҳовлилар танг-тор, баъзи томлар черепицалар билан ёпилган бўлса, баъзилари сомонли лой билан сувалган, айримлари эса қорамой сингдирилган қоғоз билан қопланган эди. Бошқалардан фарқли ўлароқ, Николай турадиган ҳовлининг деворларига чангал сим тортиб қўйилган.

Улар кўча эшик олдида тўхтаб, Николай эшикни чўнтагидаги калит билан очди. Ҳолбуки, улар эшикни очиб, ҳовлига узун-қисқа бўлиб кириб боришар экан, хотини кир юваётган, қизи эса чой ичиб ўтирган эди. Буни кўриб, Ҳабибулла ичида:

— Ўриси тушмагур ўзига пишиқ одам экан! Ҳаддан ортиқ эҳтиёткор экан!— деб қўйди.

Хотини эрини:

— Колинка, яхши келдингизми?— деб самимият билан, кулиб қарши олди.

Николай Ҳабибуллани хотини ва қизи билан таништирар экан, улар меҳмонга тизза букиб, ҳурмат билдирган бўлдилар. Ҳабибуллани меҳмондек уйга таклиф этишса ҳам у унамади. Ичкаридан иккита ёғоч ўриндиқ олиб чиқиб, уйнинг деразаси тагида ўтиришди. Ҳабибулла ўзича фотиҳа ўқир экан, Николай ҳам унга тақлид қилиб, юзига қўлини олиб-бориб келди.

Шундан сўнг Николай Ҳабибуллага ўзининг ичкүёв қилиш ҳақидаги режасини, бунинг учун ўзи яшаб турган уйнинг ошхона бўлиб турган бир хонасини бўшатиб, янги ошхона қурмоқчи эканини айтди. Бунга ҳамма нарса тайёрлаб қўйилган — гишт, ёғоч, тахтадан тортиб миҳ ва сомонгача. Ҳабибулла бостирмага бориб, у ердаги қурилиш ашёларини кўздан кечиришга тушди. Николай эса «ҳозир келаман!» деб, кўчага чиқиб кетиб, ўн-ўн беш дақиқадан кейин ўзидан уч-тўрт уй нарида турадиган бир ўзбек кўшнисини бошлаб келди. У ўша даврдаги жадидларга ўхшаб кийинган, шаҳардаги мактабларнинг бирида муаллимлик қилар, кўкрак чўнтагидан соатининг занжири осилиб турарди. Николай уни уста ҳамда ўзининг режаси билан таништирар экан, маҳалласининг ҳурматли оксоқолларидан бири сифатида фикрини ҳам билиб, розилигини ҳам олмоқ пайида эди. Ошхонанинг икки девори кўча ва уй деворлари ҳисобига бўладиган бўлди. Ҳабибулла янги деворларни гишт билан эмас, балки пойдевор устига синч билан кўтаришини айтди. Ҳатто у Николайга ҳазиллашиб:

— Синч билан кўтарган деворим юз йилгача турмаса, олган ҳақимни қайтариб бераман!— деди мақтаниб.

Қурилишнинг барча ишларига Николайнинг ўзи ва қизи қарашадиган бўлди. Муаллим-кўшни ишларига барака тилаб, хайрлашар экан, Ҳабибуллага:

— Бу кўшним ўрис бўлиб турилган бўлса ҳам яхши одам. Меҳнатнинг қадрига етади!— деб кўнглини тўқ қилди.

Бундай гапдан кейин Ҳабибулланинг кўнглида Николайга нисбатан яна бир илиғлик пайдо бўлди. Деворларни тиклаш, эшик, деразаларни ўрнатиш, томни ёпиш, сувоқ, пол тахталарини қоқиш — ҳаммасига бир ҳафта вақт белгиланди.

Эртасига эрталабдан Ҳабибулла намозни ўқибок, ишга етиб келиб, маҳси, калишини кийиб, яхтагининг этагини белига қистириб, олдин пойдеворга режа тортиб, дарҳол чуқур қазишга киришиб кетди. Николай эса қизи билан бостирма остидаги тош, гишларни, сўнг ёғоч, тахталарни иш жойи яқинига ташиб турди.

Тушда Ҳабибулла пешин намозига тайёргарлик кўрар экан, уй бекаси — Настья унга илтифот кўрсатмоқ бўлиб, энг безакли хонасидан жой кўрсатди. Лекин у ерда қандайдир суратлар бўлиб, у намозини даҳлизда ўқиб қўяқолди. Ҳамма тушликка ў»тирар экан, Настья овқатга қандай гўшт солинганини билдириб ҳам қўйди:

— Гўштни ўз маҳалламиздаги ўзбек қассобдан олдим! — деркан, бу лўкма меҳмоннинг кўнглини тинчитиш учун эди.

Маълумки, ўзбекларда шўрванинг хили кўп: қайнатма шўрва, қовурма шўрва, товук шўрва, нўхот шўрва, шолғом шўрва, пиёва... Бироқ янги қарамдан Настья тайёрлаган

шўрванинг хушхўрлигини айтмайсизми, шунданми умрида бир косадан ортиқча ичмаган Ҳабибулла кўшимча солиб берилганини ҳам индамай ичиб юборди. Яхши терлади. Шу билан бор чарчоғи ҳам чиқиб кетгандай бўлди. Настъя тўладан келган, чехраси очик, меҳмонсевар аёл бўлиб, ўзи пиширган таомнинг бошқа бир халқ вакилига ҳам маъқул бўлганидан янада семиргандай эди. Шунинг учун ҳам у бир ҳафта давомида овқат қилишдан чарчамади. Кунларнинг бирида картошкадан ёғга солиб пиширган пирожкидан ҳам уста тотиниб кўраркан, уй соҳибасини мақташдан ўзини тия олмади.

Булар ҳаммаси Ҳабибулланинг руҳи ва кайфиятини кўтариб, ғайратига ғайрат қўшди. Николайнинг бу қурилиш давомида энг қизиқиб томоша қилгани ва қойил қолган нарсаси ҳам унинг енг шимариб, офтобнинг тигида пойтеша билан ёғоч чопиши, ёғочларни кафтдай текис қилиб чиқариши бўлди. Николай бундай асбобни на Россия, на бошқа жойда кўрмаган экан.

Кейин тўсинлар ётқизилиб, синчлар ўрнатилди. Синч оралари гиштлар билан тўлдирилиб, эшик, деразалар ўрнатилгач, томга лўмбоз босилди. Охирги кунларда эса деворлар сомон сувоқдан, сўнг оқсувоқдан чиқарилиб, полга тахта қоқилди. Бир ҳафта давомида Николай ҳам, қизи — Таня ҳам ўзларининг ҳақиқий меҳнаткаш оиладан эканликларини намойиш қилдилар. Таня ора-орада сал бўш қолса, китоб ўқиб кўярди. Қизнинг юзи қип-қизил, бадани таранг бўлиб, Ҳабибулла унга кўзи тасодифан тушиб қолса, дарҳол нигоҳини олиб қочарди, номаҳрам дегандек. Кўнглидан эса уни остона ҳатлаб ҳали кўчага чиқмаган қизларига таққослаб «Бундайлар тегирмонга тушса бугун чиқади!» деган гап ҳам кечарди.

Ошхона хусусан оқсувоқдан чиққандан кейин Таянинг кўзига чиройли кўриниб кетди. Чунки меҳнати сингган-да! Таня янги уйчадан кўзини олмай, онасига:

— Ойижон, Дмитрий иккаламиз шу ерда яшасак ҳам бўлади!— дерди кулиб.

Бир неча ойдан бери ташвиш бўлиб келаётган бу кичкина қурилишнинг мўлжалланган вақтда битказилиши Николайнигина эмас, Настьянинг ҳам кўнглидаги иш бўлгани кўриниб турарди. Ҳовлининг кераксиз нарсалардан холи бўлгани уларнинг кайфиятига кайфият қўшди. Чунки ҳовли тор бўлгани учун, баъзан оёқ қўйгани жой топимай қоларди.

Ҳабибулла уйига қайтиш учун асбобларни халтасига жойлар экан, Николай ошхонанинг қуриб битказилиши муносабати билан хотини уларни меҳмон қилмоқчи эканини айтди.

Дастурхон ёзилгунча, улар деразанинг тагида дам олиб гурунглашиб ўлтиришди. Гап орасида Ҳабибулла курсисини Николайга яқинроқ суриб:

— Кўқон қалай? Яхшими?— деб ўсмоқчилади, шунчаки унинг фикрини билиш учун.

Николай эса худди шунақа саволни кутиб тургандай:

— Ичадиган сувини ҳисобга олмаса, туяни учуриб кетадиган шамолни айтмаса, Кўқон мировой город!— жавоб қилди ва завқ билан гапни давом эттирди. — Мен Россиянинг ҳамма жойида бўлганман — иш билан. Кавказда ҳам. Бу ердаги шафтоли, ўрик, узумларни дунёнинг ҳеч қаеридан тополмайсиз. Одамлари ҳам золотой. Мана, сиз гапимни ерда қолдирмай, менга ёрдам қилдингиз. Мен кўқонликларнинг бўқоқлар ҳақидаги ҳикояларини ёқтираман. Бир бўқоқ отини сойда сўғораётган эмишда, бўқоғи халақит бериб, отининг сув ичган-ичмаётганини билолмасмиш. У ёнидаги ўртоғига: —Мамадали, қара, отим сув ичаяптими, йўқми? — дер эмиш. Кулгилими? Жуда кулгили-да! Бизларни колониалист деб, ёмон кўрадиганлар ҳам бор. Лично, мен колониалист эмасман. Хизмат йўли билан бу ерга келганман. Ёқиб қолиб, шу ерда туриб қолдим. Ҳовлини ҳам ўз пулимга сотиб олганман. Ўзим Тамбовданман, Тамбов ҳам яхши. Лекин одам ҳаётга бир марта келади-да.

Бўқоқлар ҳақидаги ҳикоядан Николайнинг табиати ҳазил-мутойибага мойиллиги Ҳабибулланинг унга нисбатан меҳрини янада орттирди.

— Биз ўзбеклар ҳовлига мева бермайдиган дарахтни экмаймиз, — деди Ҳабибулла шу кайфиятда ҳовлининг кўча томонида чанг босиб ётган икки туп акас ва қирққулоқ баргли сассиқдарахтни қўли билан кўрсатиб, унинг ҳовлига яхши қарамаганини юзига солишга ийманиб. —Янги йил баҳорда мен сенга «дили каптар» деган узумнинг кўчатидан, олма, шафтоли кўчатларидан олиб келиб бераман. Боябон танишим бор. Атиргул кўчатлари ўзимдан чиқади. Бир-икки йилда ҳовлинг бинойи-

дек бўлиб қолади... қизинг невараларни туғиб берса, уларга ҳар хил мевалар ҳам керак-ку! Шундай эмасми?— деди, у энди сал нарида ўз иши билан машғул Настьяга қараб.

У ҳам кулиб қўйди.

Кўп ўтмай, Настья уларни уйга таклиф қилиб, Ҳабибуллани энг азиз меҳмон сифатида столнинг тўрига ўтқозишди. Дастурхонда пишган гўштнинг бир неча хили: қовурилгани, сувда пиширилгани, бутун пиширилган товук; шаҳар бозоридаги ҳўл ва қуруқ меваларнинг намуналари: турли меваларнинг шарбатлари. Дастурхон ўртасида Қўқоннинг ширмойиси ўзидан нур сочиб тургандай бўлади.

Дастурхондаги егулик ва ичкилик ноз-неъматларга ишора қилиб, Николай:

— Шулар ҳаммаси бизнинг ихтиёримизда. Уларни еб тутатмасдан, бу ердан кетиш йўқ. Нимадан бошлаймиз? — деди Ҳабибуллага қараб. Яна у: -Бизнинг биродарларимиз одатда анавундан бошлашади! — деб қўйди столнинг бир четида турган арақ шишасини қўли билан кўрсатиб.

— Униси менга тўғри келмайди! — деди Ҳабибулла қатъий қилиб. — Мен мана булардан ичаман! — у графиндаги шарбатларни кўрсатди. Ишлаш вақтида Настья совутилган бу хил сувлар билан таъминлаб тургани унда яхши таассурот қолдирган эди.

Шунда Николай шишани олиб, ўзи ва хотини учун олдида турган стаканга арақдан, Настья эса графиндаги шарбатларнинг биридан Ҳабибуллага ва Таняга қўйди-да, «Устанинг соғлиги учун!» — деб ичиб юборди. Устидан ким нима истаса шундан еди. Ҳабибулланинг кўзига кичкина тарелкада оқи оқ, сариғи сариғ бўлиб турган тухум қўймоқ яхши кўринди — ўшандан бир парчани кумуш қошиқ билан узиб олиб, тановул қилди. Сўнг гўштли пишириқларга ўтди.

Орадан сал ўтмай шўрва олиб кирилди. Шўрва ичилаётганда эса Николай меҳмон хурсанд бўлсин деб, «патефон» деган ашула машинасини эшитишга қўйди. «Патефон»-дан Ҳабибулланинг иккинчи марта ашула эшитиши бўлиб, биринчи марта чойхонада эшитганди. У тил билмагани учун ашуладан унча завқланмаган бўлса ҳам, ўйин товоқчаси қўйилганда, Николай билан Настьянинг ўринларидан туриб, бир-бирларининг қўлларини ушлаб, иккинчи қўлларини бир-бирининг қўлтиғидан ўтказиб, куй маромида ўйнаб кетишлари унга алоҳида шавқ ва қувонч бағишлади. Икковларининг оёқ тепиб ўйнашлари ва айланишларини ҳам мароқ билан кузатаркан, ичда: «Никоҳи бор эр ва хотин бир-бирига қанча яқин бўлса, шунча ҳақли!» деб қўйди.

Иккинчи овқат қовурдоқ бўлиб, лаганни столга қўйиш билан хушбўй қўқатларнинг ҳиди ҳамма ёқни тутиб кетди. Николай қўли гул хотинининг бетидан ўпиб, балаңд овоз билан:

— Бу гал шундай овқатни тайёрлаган хотинимнинг соғлиғи учун ичаман!—деди ва стакандаги ароқни бир томчисини ҳам қолдирмай томоғидан ўтказиб юборди. Настья эса олдинги ичганидан қолганини охиригача ичиб қўяқолди. Шундан кейин ҳаммалари яна иштаҳа билан овқат ейишга тушдилар.

Уй эгаларининг одатлари — меҳмондорчиликда фақат овқат еб ўлтиравермай, ора-чорада ашула айтиб, ҳазми таом деб қайта-қайта ўйинга ҳам тушаверишлари унга қизик туюлди. Настья эрининг мақтовидан яйраб кетиб, яна у билан ўйинга тушди. Шу пайт унинг қизи эса ота-онасининг ўйинига маҳлиё бўлиб, кўзини ололмай тураркан, Настья унга:

— Меҳмонни ўйинга торт! — деди қўли билан Ҳабибуллани кўрсатиб.

Бу гапдан руҳланган Таня шартта келиб Ҳабибуллани билагидан ушлаб, ўйинга тортмоқчи бўлди. Умрида бегона қиз ва аёлнинг қўлини ушламаган Ҳабибулла бунга кўнмагач, Таня, тўлагина, бақувват эмасми, уни қаттиқ тортиб, ўрнидан турғизди, Таня уни қўлтиғига олиб, бир қўлини балаңд кўтариб, ўйин тушайлик деса, у қочди. Орқасидан Таня хаҳолаб кулиб, қувлагандай бўлди.

Таня Ҳабибуллани ўйнатишнинг урдасидан чиқа олмаганидан кейин, норози бўлиб, унга:

— Саники — мулла! Настоящий мулла!— деди, «Мулла» сўзини ўта тақводор одам маъносида қўллаб.

Ҳабибулла ҳам «айби»ни бўйнига олиб:

— Ҳа, мен — мулла! Қоримулла! Буңдан тонмайман!— деди.

Бу қизғин, шўх «можарони» кўриб, эшитиб турган Николай назарида қизи Ҳабибуллани ранжитгандай, камситгандай эди. Унинг ёнини олиш учун Николай қизига:

— Ҳабибулла — мулла! Мен ҳам мусулмонман!— деди.

Эри бу гаплари билан нима демоқчи бўлганини тушунган Настья:

— Коля — мусулмон! Мен эса мусулмонкаман!— деди қизига қараб ва яна қўшимча ҳам қилди:

— Ишонмасанг, исбот қилиб бераман!

Бу фикрга отаси ҳам қўшилди:

— Мен ҳам!

Ҳабибулла бу ярим ҳазил-ярим чин гапларга ҳанг-манг бўлиб ўтирарди. Шунда ғира-шира кайф устида Николай шкафдан бир калитни топиб, уй бурчагида турган, ўзбек усталари ясаган катта сандиқни даранглатиб очди ва ундан янги беқасам тўн, шойи қийиқ ва оҳори тўкилмаган чуст дўппини бир-бир олиб, эгнига кия бошлади. Қизи ҳам ҳайрон. Чунки у шу пайтгача уйларида турган бу нарсалардан афтидан беҳабар эди.

Ҳабибулла эса «Нима бўляпти ўзи!» дегандек, ичидан кўрқиб кетди. Лекин кўрққанини билдирмасликка ҳаракат қилиб тураверди. Николай тўнини кийиб, белига қийиқни боғлаб, қандайдир бир ўзбекча ашула оҳангида қўлларини баланд кўтариб ўйнай бошлади.

Настья кутилмаганда бундай шўхликларни ундан ҳам ошириб юборди. У сандиқдан янги тикилган қизил атлас кўйлак, маҳси, ковуш ва ҳеч тугилмаган банорас паранжини чачвони билан олиб, каравотга тугилган парда орқасига ўтди, эгнига кўйлакни, оёғига ялтираган маҳси, ковушни кийиб, устига паранжи, чачвонни ёпинди-да, биринчи Ҳабибуллага, сўнг эри ва қизига эгилиб, алоҳида-алоҳида келинсалом қилди.

Бу ҳангома ўн-ўн беш дақиқагача давом этди. Сўнг эру хотин бу кийимларни ечиб, яна ўз жойига солиб, тезда олдинги ўз кийимларини кийиб олишди. Бу текин томошадан сурат бўлиб қотиб қолган Ҳабибулла нима дейишини билмас, буни қандай тушуниш керак, дегандай, ҳайронликда боши қотган эди.

Кайфлари бироз тарқагач, бунга изоҳни дастурхон устида ўзлари беришди. Ҳақгўй ва очикўнгил Николай деди:

— Биз бу ерда ёмон яшаётганимиз йўқ. Честное слово! Лекин ўзимизни бутунлай хавфсиз деб ҳам билмаймиз. Бу ерда бизни яхши кўрадиганлар ҳам бор, ёмон кўрадиганлар ҳам — босқинчи деб. Худо кўрсатмасин, агар бирон тушунмовчилик юз бериб, тўполон бошланиб, мусулмонлар бизга қарши бош кўтарса, биз ҳам тез шу кийимларни кийиб оламиз-да, «Биз ҳам мусулмонмиз! Йўқолсин босқинчилар!» деб юраверамиз. Гап тамом! Вассалом!..

Шундан кейинги суҳбат кўп чўзилмади. Ҳабибулла эса девор тепаларига нега чингил сим тортилгани, эшикка нега кундузи ҳам қулф солиб юрилгани сабабларини энди бироз тушунгандай бўлди...

Николай чиндан ҳам қўли очиқ экан. Хизмат ҳақини ортиғи билан берди. Ҳабибулла бунақасини кўрмаганди. У вақти чоғ бўлиб, бу оила билан хайрлашар экан, ҳали кайфи тўла тарқамаган Николай уни кучоқлаб туриб ўпиб олди. Биринчи кўрганида унинг тўзиган, қизғиш соқол-мўйловларидан ижирганган Ҳабибулла бу сафар ундан ўзини олиб қочишни хаёлига ҳам келтирмади. Аксинча, у кулиб:

— Қизингни тўйига мени айтасанми?— деб сўради.

У эса бу гапдан хурсанд бўлиб:

— Айтаман. Биринчи бўлиб сизни айтаман. Сизни бозордан қидириб топаман. Давранинг энг тўрига ўтқазиб қўяман. Келсангиз бўлди! — дерди қайта-қайта.

Ҳабибулла шаҳар кўчаларидан ўз маҳалласи — Сойбўйи томон борар экан, «Мастлик-ростлик» деб шуни айтишса керак-да. Демак, булар бегона юртда игна учидан тургандай яшар эканлар-да!»—деган гапларни кўнглидан ўтказарди.

У шундай хаёллар билан уйига қандай тез етиб келганини билмай қолди. Ўзини чарчаб чарчамагандай, ичмай ичгандай, бола-чақаси ҳузурига эса бошқа узоқ юртдан қайтганига хурсанддай ҳис қилар эди...

Шойим Бўтаев

КЎЧАДА ҚОЛГАН ОВОЗ

Ҳикоя

Шукур кеч уйғонди. Бир қўлини белига тираганича, иккинчи қўли билан кўзларини ишқаб, ҳомуза тортди. Кейин ён-атрофга эринчоқлик билан назар ташлади: деразага қалин матодан парда тутилгани учун теварак-атроф ғира-шира кўринаётган хонада кўрпа-тўшаклар, лўла-болишлар ивирсиб-тўзғиб ётарди. Бугун дам олиш куни. У ҳозиргина бошини кўтарган ёстиққа тикилиб қолди: уйғонганига пушаймондай эди. Назарида, кимдир уни чақиргандай бўлди. Хушёр тортиб, апил-тапил ўрнидан турди, эшикни очди. Хонага қуёш нурлари ёпирилиб кирди. Шукур бир оз ортга тисарилиб, кўзларини энги билан пана қилди.

Сува четига чўнқайиб, қўлига обдаста олди. Энди дарвоза томондан қиз боланинг нозик, қўнғироқдек овози аниқ-тиниқ эшитилди:

— Шукур ака-а!

Ёпирай! Шукур қўлида обдаста борлигини ҳам унутганча қадини тиклади. Совуқ томчилар юзидан сирғалиб тушиб, бўйнидан ўтиб, кўкрагига ўрмалади — Шукур пайқамади. У ўз қулоқларига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билолмай қолди. Юз-кўзида ажабланиш, ҳайрат ифодалари зуҳурланди. Суюниш, саросималаниш ҳам қалқиб чиқди унинг қиёфасига. Умр бўйи кутган, кутавериб-кутавериб, эндигина умидини узган пайтда кутгани қаршисида пайдо бўлганида одам шундай аҳволга тушиши мумкин. Уйқудан турганида, уйдалигида кимдир уни чақиргандай туюлган эди. Бунақа маҳалда бундай ҳолат ҳар бир одамдаям бўлиши мумкин.

Тушдаги воқеа-ҳодисаларнинг таъсири ҳали кетмаган, ҳар хил чақириқларнинг, товушларнинг жаранги қулоқ остида турган бўлади — бундай овозлар адашиб бошқа дунёга келиб қолганини пайқагач, дарҳол тушлар олами томон жуфтакни ростлаб қолишади, уларни излаб-қидириш натижа бермайди. Шукур буни яхши тушунади. Бирок, мана энди аниқ эшитаётгани мавҳумот оламидан сарсари еларга илашган, адашган овоз эмас, Шукурга яхши таниш, қадрдон...

Шукурга бу овоз хушбўй майса-гиёҳлар билан бирга заҳарли ўт-ўланларни ҳам кўкартира бошлаган баҳор ҳавосидай таъсир этди. Бу — ўша, ўн беш йил аввал институтни битириб, диплом олган куни факультетдан чиқиб кетаётган Шукурни ортидан чақирган Шаҳлонинг овози эди.

Ушанда, факультет ҳовлисидаги тигиз ўсган арғувоний дарактлар остида талабалар жуфт-жуфт бўлиб сайр қилиб юришар, ҳамма бамайлихотир, ошиқиб-шошаётганларни учратиш маҳол эди.

Ушанда, Шаҳлони ўйланича дунё кўзига қоронғу бўлиб бораётган Шукур унинг чақирганини эшитгани заҳотиёқ тўнини терс кийиб олган, ортига бурилиб ҳам қўймай, қадамини тезлатганди.

Бир кун аввал ҳе йўқ, бе йўқ — арзимаган нарса устида Шукур жанжал кўзгаган, Шаҳлога нималардир деган, нималар дегани хаёлида йўқ, бақириб-чақирган, аҳамиятсиз нарсаларни ошириб-тоширган эди — бироқ, Шукурнинг ичидаги аҳамиятли кўринган ҳориқлодда бир кун уни шундай қилишга туртки бериб турган эди. Шаҳло йиғлаганди. Бунга сайин Шукур баттар авжланиб, ўзи етти ухлаб тушида кўрмаган сўзларни пайдарпай улоқтираверганди.

Ахийри, тоқати тоқ бўлган Шаҳло эшитилар-эшитилмас:

— Кетинг... — деганди, — бироз, ташқарига чиқиб туринг, ўзимни ўнглаб олай, йўқса юрагим тарс ёрилиб кетади.

Шукурнинг ичидан туртки бериб турган куч бирданига бошини буркаб, янаям ичкарироққа уриб кетган, шу боис, Шукур гангиб қолганлигини билдириб қўймаслик учун, хотиржам ва паришонлик билан:

— Майли, кетдим! — дея, ортиқ индамай-нетмай чиқиб, жўнаворганди.

Ётоқхонадан узоқлашаркан, ўзича, осон экан-ку, деб ўйлаганди. Орадан икки-уч соат ўтгач, милтиқ товушидан чўчиб осмонга ҳаволанган қушлар яна ўз кўноқларига қайтгани каби Шаҳлонинг сўзлари туфайли қайларгадир ғойиб бўлгандай кўринган туйғулар ҳам уни истаб, илгаригига қараганда чандон кучлироқ ҳукмфармолик қила бошлашган, шундагина Шукур муҳаббат изтироблари деб аталмиш милён йиллик туйғунинг милён йиллик азобларига чидолмай, ухлолмай чиққан, бу оғриқни даволашнинг яккаю ягона чорасидан ҳам маҳрум бўлгани учун тўлғонганича ўзини ҳар ёққа урган, нима қиларини билмай тору танг ҳужрасида дунёга сиғмай ётганди. У, айни чоғда Шаҳлонинг ҳам ўзидан баттар аҳволда эканлигини хаёлига келтирмас, яккаш, шунча вақт эрмак учун бошини айлантириб юрган экан-да, деган хаёллар билан ундан нафратланишга уринар: бироқ, уни кўз олдига келтирди дегунча, нафратланишга асос бўлгулик барча сабаб-баҳоналар ҳавога учиб кетарди.

Эртаси куни эрталаб у деканатда тайёрлаб қўйилган дипломини олди-да, ташқарига чиқди.

Мана, энди тамом, ҳаммаси тугади, ўйлади у.

Шукур тезроқ бу ерни тарк этгиси, тезроқ туғилиб ўсган қишлоғига кетгиси келар, алоҳа, уни бу ерга боғлаган барча иплар узилган эди: беш йил ўтди, ўқиш тугади, имтиҳонлардан сўнг тантанали кеча ўтказилди. Шаҳло... уям бегоналашди: қўлида диплом, беш йил аввал қандай келган бўлса, Шукур ҳозир ҳам ўша ҳолатда, теварак-атрофга бегонасираб қарар, теварак-атроф учун ҳам у бегона эди.

Шукур факультет ҳовлисидан чиқиб кета бошлади.

Ортдан туфли пошнасининг тош йўлга асабий «шақ-шук» урилаётгани эшитилар, бу товуш қанчалик яққол эшитилса, Шукур ҳам шунчалик қадамини тезлатарди.

Шунда ордидан овоз эшитилди:

— Шукур ака-а...

Илтижо, нола, ўтинч... — бари-бари мужассам эди бу товушда.

Шукурнинг лаблари пичирлади:

— Шаҳло-о...

Шукурнинг ранги гезариб, оёқ-қўлидан жон чиқиб кетаётгандек туюлди, беихтиёр қадамини яна тезлатди.

Тош йўлга туфли пошнасининг «шақ-шук» урилиши секин-аста тина бошлади.

Шукур куни бўйи қанча йўл юрди, қаерларда бўлди — ўзи билмасди. Лаббай, лаббай, деганича аллақандай чақириққа жавобан лаблари телбавор пичирлар, ортига қарагиси келар, шу асно ортга қарашга юраги дов бермас, содир этган қандайдир жинояти учун уни таъқиб қилишаётгандай туюлар, ўзини яширишга уринар алоҳа, нима қилиб, нима қўяётганининг фарқи-сарқига ҳам бормасди.

Туни билан иснтмалаб, алаҳлаб чиқди.

Ҳуши ўзида бўлиб-бўлмамай, Шаҳлонинг чақириғига тақлидан ўзини-ўзи узоқдан чорлагандай бўлиб:

— Шукур ака-а!.. — дер: ана шунда гўёки узоқдан келган овозга сакраб туриб, пешвоз чиқарди:

— Лаббай, жонгинам!..

Эртаси куни Шукур шаҳарни тарк этди.

Беш-олти ой давомида Шаҳло унга басма-бас хат жўнатиб турди. Шукур юраги ҳаприққанча хат солинган конвертни йиртмоқчи бўлар, шунда ўша, унга маълум куч уни дарҳол тўхтатар, қўлоқлари остида Шаҳлонинг «кетинг» деган, тошни кесгандай қисқа сўзи эшитиларди. Шукурнинг зулмат пучмоқларига чекиниб кетишган ғазабу алам, нафрат туйғулари чироқ кўтарганча чиқиб келаверарди. Улар Шукурнинг афтига тиржайиб қараганча, хўп, энди бундан бу ёғи қалай бўларкин, дегандай синовчан тикилишарди. Шукур мана шу чироқ кўтариб чиқишган туйғуларнинг қабзаи ҳукмида эканлигини англаб, ўзини қўйрга жой тополмасди. Барибир, уларнинг нигоҳларига дош

бериб бўлмасди, хатларни очиб ўқишга Шукурнинг иродаси етмас, йиртиб ташлай деса... яна қандайдир хиёнат юз бераётгандай туюлаверар эди. Шу боис, у хатларни отасининг аскарликдан олиб келган, чанг босиб ётган чордоқдаги жомадонига ташлаб қўйверарди.

Кейин-кейин, Шаҳло хат ёзмай қўйди.

Шукур унинг турмушга чиққанини эшитди.

У, Шаҳло ҳақида қандай хабар эшитмасин, юраги оғиргина санчиб қўяр, уни хаёлидан буткул чиқариб юборолмас, йиллар ўтиб кетаверар, унинг назарида, ҳамон аразлашиб юришгандай бўлиб кўринаверар эди.

Кейин Шукур ҳам уйланди.

Хотини аввалига унинг ўқтин-ўқтин уйқусираб галати ўкиришларига, ноаниқ сўзлар билан нималарнидир валдираб чиқишларига ҳайрон бўлар, кўрқар эди. Бора-бора кўникиб кетгандай бўлди. У, эр дегани шунақа экан-да, деган мужаррад туйғуга асира бўлиб қолганидан, барча нарсдан тирикчиликни устун қўйди-да, амал-тақал рўзгорларини тебратиш учун ўзини ўтгаям-чўққаям уриб кетаверди: қатиқ сотади, таппи йиғади, ямаб-ясқайди, урчиқ йигиради, шолча тўқийди, кетмон чопади, сув келтиради, нон ёпади.

Шукур ҳамон кўтариб турган қўлидаги обдастани ерга қўйди.

Ҳовлида беш-олтита оқ-қизил товуклар гоҳ гуж бўлишиб, гоҳ қағиллашиб бир-бирларини чўқиганича, сакраб-сакраб, ўзларига керакли нарсаларни чўқилаб, териб юришарди.

Қизгиш патли хўроз эса ердаги нарсаларни писанд қилмаётгандай бўйнини эгмас, кўкрагини олдинга чиқарганча, уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа ўтиб, ўзини кўрсатгани-кўрсатган эди. Ана шундай намойишкорона юришлардан зерикканида кўзига ташланган битта-яримта товукни тирқиратиб қоларди. Ҳовли этагидаги пичан гарами остида олапар ғужанак бўлиб ётарди. Нураган пахса деворлар, ғовлаб кетган ёввойи супурги-лар, сочилиб ётган темир-терсақлар — ҳовлида неки бор, бетартиб, ўз ўрнида эмас, пароканда бир ҳолатда эди. Кўни-қўшнилари, ҳаттоки, ўзларини осмон чоғлаб юрган пешволарнинг ҳовлиларидаям аҳвол шу-қишлоқчилик. Бунга эътибор бериб, манавини бундай қилсак. буни ундай қилсак, деб бош қотириб ўтирадиган бекорхўжанинг ўзи йўқ; мабодо бўш вақт топишса уйқуни афзал кўришади ёинки чойхонага чиқиб домино суришади, ўқтин-ўқтин винохўрлик қилиб туришади-кайф бошга чиққанда ҳаммаёқ кўзга жаннатдай кўринади, айримлар ичмасаям мастона юришади.

Шукурни қандайдир хижолатпазлик чулғаб олди. Ўзига ҳамиша зарур бўладиган бирор нарсани қаерга қўйганлигини унутиб, тополмай, қидириб қолса, дарҳол хотинини чақириб сўрарди. Ҳозир ҳам шундай аҳволга тушди. Ниманидир излаб, топиш керакдай туюлаверди, қанчалик пешонасини тириштириб ўйламасин, нималигини эсига келтиролмади.

Унинг борлигини қандайдир ваҳм туйғуси чулғаб олди. қоронғи хонанинг шифтига қарашга кўрқиб бошини кўрпага буркаган боладай беихтиёр пусиб, теваарак-атрофга аланглаб қолди. Биров эшитишидан кўрққандай тили базўр айланиб хотинини чақирди:

— Ойпош!

Ойпошшо уйда йўқ эди.

Шукур эшитмади, гумон қилиб, яна чақирди:

— Ойпош!

Қўлида чала ясалган варрак, ичкаридан етти-саккиз ёшлардаги бола чиқиб келди.

— Дада, чақирдингизми? — сўради у бийронгина бўлиб.

— Аянг қани, Жаҳон?

— Бозорга кетганла...

— Бозорда нима бор экан унга?

— Қатиқ сотгани кетганла...

Шукурнинг бундан хабари бор эди. Кеча маслаҳат шунақа бўлиб эди.

Унутганига ҳайрон қолди.

— Дада, қулоғини чой қоғоздан яшаш керакми? — сўради Жаҳонгир, чамаси, у дадасининг ҳам хаёли менинг варрагимда, деб ўйлаган бўлса керак.

— Қанақа қулоқ?

Жаҳонгир варрагини кўтариб кўрсатди:

— Мана, қулоғи-ю, думи қолди, холос.

— Қилавер, — деди Шукур уни жеркигандай.

Жаҳонгир ичкари кириб кетди.

Шукур нима қиларини билмасди.

Унинг икки кўзи дарвоза томонда эди. Ким билсин, қайсидир бобоси замонида ясалган, неча-неча йиллардан буён ҳовлини чет нигоҳлардан пана қилиб келаётган, айрим жойларига билинар-билинемас дарз кетган, ўймакорлик билан зеб берилган ёғоч

дарвоза Шукурға ҳозир сирли пардадай кўринмоқдайди. Бу парда очилса, унинг ортида қандай мўъжиза юз кўрсатишини тасаввур этишнинг ўзиёқ Шукурни эсанкиратиб-гангитиб кўяётган эди. Саҳна томошаларига муккасидан кетган, кўкраклари тинимсиз кўтарилиб тушаётган мухлисларнинг то саҳна очилгунча ҳаяжонланишлари ҳам Шукурнинг қалбидан кечаётган ҳислар қаршисида арзимас бўлиб қолар эди. Унинг қалбидан кечаётганларини биргина Туйғу деган сўз билан ифодалайдиган бўлсак, бу туйғунинг йиллар давомида бирин-кетин ухлаб қолишган минглаб бошлари туйқусдан бедор бўлишиб, уйғониб қолишган, шу тариқа, уйғонишгани заҳотиёқ бир-бирларини инкор этишиб, бир-бирларига таъна тошларини ота бошлашган, бу тарзлари билан кўнглини ва кўнгил эгасини оғир аҳволга солиб кўяётган эдилар. Шукур, уларнинг ухлаб қолишганига алданиб, бадар кетишди деб ўйлаб юрганлари хатолигини ҳам энди пайқайди. қайтанга, тор-мор этилганидан сўнг чекиниб фурсат пойлаган, ёта-ёта куч йиққан кўзғолончилар каби улар энди қулай пайтни бой бермай ҳаммаёққа ўт кўйишга ҳажд қилгандай кўринишарди.

Шукур юрагининг ҳаприқишларини базўр босиб, қўллари хиёл титраганча артинди. Пешайвон деворига ёпиштирилган ойнага қаради-ю, йиғламоқдан бери бўлиб турган ёш боладай афти бужмайиб кетди.

— Йў-ўқ, йў-ўқ; ҳеч қаёққа чиқмайман!—деди ўзига-ўзи. —Чақирса, чақираверсин! Нима ишим бор? Ун беш йил аввал мен у билан орани очди қилганман. Кетдим, деганман-ку! Ортимдан яна излаб келишдан нима муддаоси бор унинг? Ит ётиш, мирза туриш— аҳволнинг шу экан-ку, деб устимдан кулгани келдимикан?!—у девор устига кўнган хосиятсиз паррандани қувмоқчи бўлгандай ҳаракат билан кўлини дарвоза томонга қараб силкитарди. —Кет! Кет! Сени ташлаб келганман-ку, орқамдан таъкиб этишинг нимаси? Тушларимда тинимсиз безовта қилганинг етмасмиди? Майли, туш одамнинг ихтиёрида бўлмайди, тушимга нега кирдинг, деб бировни уришса адолатсизлик ҳисобланади: бироқ нега орадан шунча йиллар ўтганидан кейин дарвозамни қидириб келиб, овоз берасан? Эшитган нима дейди, элу юрт нима деб ўйлайди? Ўзинг қувиб, ўзинг излаб келишинг нимаси? Барибир, бу ҳовлидан, бу уйдан сен излаган одамнингни тополмайсан, овора бўласан, овора! Яхшиси, туёғингни шиқиллат, кет, кет!

Шукурнинг туйқусдан ғазаби қайнади. қаттол душмани келганини билиб, ўз қалъасининг барча тешик-туйнукларини беркитиб олган кўрғонбегидай ўзини қамал ҳолатда ҳис этди. Абадий тутқинлик ёинки ёруғ, фараҳбахш кунларнинг бирида қамални ёриб ўтиб, озодликка чиқиш, барча таъкибу босинқишлардан эмин-эркин бўлиш қазову қадарнинг ҳукмида.

У хаёлий бир овоз эшитгандирман, деган ўйда ўзига тасалли берди. Хўрсиниб, супа четига эндигина ўтирмоқчи бўлиб эдики, дарвоза ортидан яна ўша овоз чиқди:

— Шукур ака-а!..

Шукурнинг қулоқлари динг бўлди. Кўзлари қақнаб кетди. У сакраб ўрнидан турди. Ҳали-замон қайнаб-тошаётган ғазаби қайгадир йўқолди. Ҳозирги аҳволини у яна бир лаҳзада унутганди. Уйлангани, ҳовли-жойи, меъдасига тегиб кетган иш-юмуши, ҳамин-қадар турмуши, ҳозиргина варракнинг қулоғи-ю, думини қандай яшаш кераклигини сўраб турган ҳатто ўғилчаси оний эпкин бўлиб ёдидан кўтарилганди. У, ҳози-ир, ҳози-ир, дея шивирлагинича дарвоза томон юра бошлади-ю, беш-олти қадамда таққа тўхтади, Тўхтаб, оёғининг учига боқди. Шиппак қилиб олгани—эски калишнинг йиртиқ учидан тирноғи қорайиб кетган бармоғи чиқиб турарди. Бир тиззасига ямоқ тушган одми шимиға, бир катак кўйлагига қараб чиқди. Ўзини танимаётгандай бўлди. Ў-хў, у талабаликда қанақа юрарди-ю! Туфлисига қараганда одамнинг юзи кўринарди, дазмолсиз шим киймасди.

Шукур бирданига ўзига келгандай бўлди.

—Шу аҳволда унинг олдиға чиқаманми?—минғирлади танг ҳолда қолиб, нима қиларини билмаётган бир аллозда. —Ўл-а, демайдимми?

Шукур дарвоза томонга аллақандай хавотир аралаш қараб-қараб кўйганича ортиға қайтди.

У кўрпа-тўшақлар ҳамон тўда бўлиб ётган уйға кирди. Дераза пардасини бир томонға суриб эдики, хона ёришиб кетди. Шукур нима қиларини билмагандек пича бош қашиб турди-да, бурчакдаги картон қутиға яқинлашиб, унинг устиға энкайди, қутининг ичини титкилаб, ўзининг усти-бошларини қидира бошлади. Топди, шекилли, қандайдир матоҳни латта-путталар орасидан суғуриб олди. Уни дорға кир ёётган хотиндай ёйиб кўрди: бу матоҳ алмисоқдан қолган шим бўлиб, бутининг ўртаси кемани ағдарадиган шамол бемалол айлана оладиган йиртиқ эканлиги туфайли қутидан чиқмай ётганди.

Шукур уни ерга ташлаб, фикимланиб ётган костюмни тортиб чиқарди. Кийиб кўрмоқчи бўлганди, енгига қўли сиғмади. қутидагилар эгнидагидан баттар бўлса баттар

эдики, асло яхши эмасди. Маълум бўлишича, Ойпошшо улар орасидан биров кўрса уят қилмайдиганини олиб эрига кийгазиб қўйган экан. Шукурнинг ўзи эса бундай нарсаларга неча вақтлардан буён эътибор бермай қўйганди: боиси, биров эътибор билан қарамаганидан кейин фарқи қолмас экан. У латга-путталарни юмалоқ-ёстиқ қилиб ўради-да, яна қутига ташлади.

Шукур ўзига нотаниш бўлган бегона бир жойга тасодифан тушиб қолгандай сerratганича тураверди. Шу тариқа анча вақт ўтди. Бир маҳал унинг нигоҳи девордаги ранги ўнгиган палакка тўғноғич билан қадаб қўйилган суратга тушди. Суратнинг устида, ёй шаклида «талабалик — олтин даврим» деган ёзув муҳрланган эди. Суратдан қотма юзли, тўсдай қора сочлари тепага таралган, бўйинбоғ таққан бир йигит қизиқ бир нарсани кўриб қолгандай кўзларини катта-катта очганича олдинга тикилиб турарди.

Шукур суратни кўлига олиб, пича қараб турди.

— Шукур, — деди ўзини унга таништирамоқчи бўлгандай.

Бу танишув суратдагига қандай таъсир қилганини синамоқчидай унга тикилиб тураверди.

— Шукур... — деди кейин, уни ҳам туйқусдан таниб қолгандай.

Суратни кўтариб пешайвонга чиқди.

Девордаги кўзгу ёнига борди.

Кўзгуга боқди.

Тескари томондан унга сочининг олди тўкилиб, очилиб қолган пешонаси тиришган, кўз остилари салқиган акси ҳорғин боқиб турарди. Таққослаб кўрмоқчи бўлгандай, нигоҳини кўзгудан узиб, суратга бурди. Суратдан ниманидир қидириб топмоқчидай, ундан ниманидир истаётгандай тикилиб тураверди.

Тикила-тикила кўзларига ёш қалқиди: сурат батамом ўзгариб кетган, бироқ кўнгил ўша эди! Кўнгилга қараб таниш эса Шаҳло нари турсин, жамики одамзоднинг ҳам имкон даражасида эмас. Агар шундай бўлгандай-ди, на арашлар, на гина-кудуратлар, на жанжал-тортишувлар рўй берарди. Шукурнинг мана шундай саранг ҳолда туришига мангу ёш, мангу қайларгадир талпинган кўнгил асрорларига етолмагани сабаб эди.

Дарвоза тақиллай бошлади.

Шукур уйда милтиқ бўлмаганига афсус чекди. Агар милтиқ бўлганида, ҳозир жуда асқотарди-да! Шукур ўйлаб-етиб ўтирмай шартта ўқлаб чиқарди-да, кетма-кет икки-уч узарди. Дарвозанинг қуруқ тахталарини ўқлар тешиб, биримас-бири унга таҳдид солаётган овоз эгасини асфаласофилинга жўнатиб юборарди. Шундан сўнг Шукур кўлида милтиқ билан югуриб чиқиб, унинг тепасига борарди. Унинг ранги оппоқ оқариб, қўллари билан яраланган севгилиси тақдим этган гулни яшираётгандай чангаллаб олганича лаҳзаларда турган бўларди.

У базўр сас чиқарарди:

— Шукур ака-а..

— Шаҳло.. Кечиринг!

— Ундай деманг.. Сиз кечиринг!

— Ахир, мен..

— Биламан.. Сизнинг қўлингизда жон беришни истардим. Сўнги тилагимни бажо келтирдингиз. Алvido!

У жон таслим қиларди.

Ана шундагина Шукур барча андишаю мулоҳазаларни бир четга йиғиштириб қўйишга ўзида куч топа олган бўларди. Ўзини унинг мурдаси устига ташлаб, ўкраб-ўкраб йиғлаган бўларди. Кечир, Шаҳло, сен билан яшагга мен ўзимда куч топа олмадим, бу манфур ва исқирт, ёлғонлару мунофиқликка кўмилган ҳаётга сенинг муҳаббатингни лойиқ кўрмадим, дея дилидагиларнинг барини тўкиб-солган бўларди..

Кўзларидан оқаётган қайноқ кўз ёшларини Шукурнинг ўзиям пайқамай қолди.

Дарвоза итарилди.

Дарвоза ортидаги — қўл тиқиб, бармоқларини илгакка етказишга ҳам ҳаракат қила бошлади. Мана, мана.. бармоқлар илгакка етди.

Шукур энги билан шоша-пиша кўз ёшларини артди.

Дарвозанинг бир тавақаси очилиб кетди.

Шукурнинг юраги ҳаяжондан қинидан чиқиб кетаёзди.

Бошига эскигина мошранг дўппини қийшиқ кўндирганча, соч-соқолига анча вақтдан буён тиг тегмагани билиниб турган, кўк шим, қизил костюм кийиб олган қирқ-қирқ беш ёшлардаги калта бўйли юмалоққина одам ҳовлида пайдо бўлди. Ҳовлига кирган заҳотиёқ димоғига ўткир ҳид урилгандай, бурнини кафти орасига олиб қаттиқ-қаттиқ ишқади. Қисқ кўзлари билан теварак-атрофга назар ташлаб олди-да, хирилдоқ товушда қичқирди:

— Шукурвой, ҳо-ой Шукурвой!

Уни кўриб Шукур суюнишни ҳам, суюнмасликни ҳам билмагандек, миқ этмай турарди.

У чақира-чақира, кириб келаверди.

Пешайвонда, қўлида сурат ушлаганича ҳайкалдек қотиб турган Шукурни кўрди.

— Шукурвой! — деди.

— Келавер, — деди Шукур.

У бир лаҳзада Шукурнинг қаршисида пайдо бўлди.

— Сурат кўтариб олибсан?— бўйинини чўзиб, Шукурнинг қўлидаги суратга бирпас тикилиб қаради-да, хитоб қилди:

— О-ҳо, ўзларими? Сочни қара, сочни! Катта портрет қилдиришимиз керак экан буни. Чизиб берайми?

Шукур рад қилди:

— Йўқ!

— Ўзинг биласан.

Шукур суратни жойига қўйиб келди.

— Зерикиб кетдим,— пешайвондаги эски шолча устига чордона куриб ўтириб олган ҳалиги одам Шукурнинг дардини ҳам сўрамай, ўзининг ҳасратини дастурхон қила кетди. — Мунда-ай икки оғиз гаплашадиган тузук одам ҳам тополмайсан-а бу қишлоқда. Қўни-қўшни, қавму қариндош, ака-ука... бари чепуха экан, мен сенга айтсам. Сендан бирон наф теккудай кўринса яқинлашиб келишади, йўқса, бари тумтарақай бўлади. Айтсам, ишонмайсан. Ўзимнинг укам-а... йўргагини ўзим қуритардим-а... топган гапини қара. Ака, шунча йил катта шаҳарларда сарсон бўлиб ўқиб, орттириб келган ҳунарингизни бировга айтишга одам уялади, дейди. Ичим сиқилиб кетди. Ке, бир Шукур оғайнимни кўриб келай дедим. Икки кун бўлди, Пулат райиснинг дарвозахонасига чизаётган расмларни тугатиб келдим. Жонга тегди ўзиям, ундоқ қил, бундоқ қил, деявериб. Тирикчилик-да, тишни тишга босиб танлаган рангларини дарвозахонасига ёпиштириб келавердим. Суюнишини кўрсанг. Ўзим уяламан, де. Дарвозахона беҳишт бўлиб кетди, де. Ҳаммаёқ кўм-кўк, яшнаган, лолазор, гулзор, ташқаридан кўрган одам ўзини йўқотиб қўяди. Дарвозахонаси шу бўлса, ичкариса, ҳовлиси қанақа экан, деб ўйлайди. Ичкариса гўнгтепа. Санъатни сохта чиройга ем қилиб юборяпмиз, дид расво. Шукурвой. ҳаётдан кўрқамиз, ҳаётнинг юзига тик боқишдан ўзимизни олиб қочамиз, четлаб ўтамиз— оқибат, сохта гулдай бир нарсаларни намуна қилиб кўрсатмоқчи бўламузу ортимиздан келаятганларнинг ҳам қалбларини ўлдириб юбораверамиз.

У уф тортди.

Оғзидан чиқаётганларини айтишга Шукур мажбур қилаётгандай:

—Э, ке, кўй бу гапларни,— деди ҳафсаласиз қўл силтаганча. — Бирон жойга бориб кўнгил чигилини ёзиб келмаймизми?

Шукур тайсаллади.

— Юзта-юзтагина...— эланаётгандек Шукурга мўлтираб қаради.

Бошқа вақт бўлганида Шукур унга эргашиб кетаверарди. Ҳозир оёғи тортмади.

У, бунақасини биринчи кўришим, дегандай ажабсиниб кифт қисди. Ўзига-ўзи омин қилиб, ўрнидан турди-да, кетаверди.

Дарвозадан чиқаётиб:

— Одамга баъзан бир қулоч арқон камлик қилиб қолади,— деди. Бу гапини кимдир биров эшитиб қолишидан кўрққандек, орқа-олдига жонсарак қараб қўйди-да, жўнаворди.

Ошнаси дарвозани ёпиб чиқиб кетгандан сўнг, Шукурнинг назарида овоз эгаси яна жойига келиб олгандек, унинг чиқишини кутиб тургандек туюлаверди. Ошнаси дарвоза олдида турган аёл (Шахло) ҳақида лом-мим демади. Ўз хаёли билан бўлиб унинг ёнидан пайқамай ўтиб кетган бўлишиям мумкин. ёинки пайқаган-у, кимлигини сўраб-суриштиришга иймангандир. Шукур ошнасидан ўсмоқчилаб сўраб олса бўларди. Бундай мулоҳаза мантиқан жуда тўғридай туюлади. Бироқ, чуқурроқ ўйлаб кўрилса, Шукурнинг уйқудан уйғониб то шу чоққача қалбидан кечирганлари жиндаккина ҳис этилса, бу мулоҳазанинг мантиқан неча чақирим олисда эканлиги кўринади. Ошнасининг ҳовлида пайдо бўлиши бежиз эмаслигини Шукур билиб-билмай ўйлаганди. Унинг ташрифиди ўша овоз билан қандайдир боғлиқлик жиҳат борлигини ғира-шира фаҳмлагандай бўлганди. Шукур қўлидаги талабалик суратини яширмай тураверишининг ҳам сабаби шунда эди. Рассом ошнаси ён-верига қарамай, тикка унинг олдида келгани, суратга боққани, ҳаяжонини изҳор этгани, суратни катта қилиб чизиб бериш истагини билдиргани... барча-барчаси унинг шуурида эндигина дунёга келган ингичка-нозик илончалардай ғимирлаётган шубҳа-гумонларни, булардан хабар бераётган ноаниқ тилдаги муждаларни тасдиқлаётгандек эди. Ошнаси унга кўнгил ёзиш учун бирон жойга боришни таклиф этганида, кўрққаниданми-ҳаяжонданми, юраги ортга тортиб кетиб, қушхонага етакланаётган бузоқдек ўзини ортга ташлаб юборишининг сабабиям дарвозадан чиқиб, унга тўқнаш

келишни тасаввурида аниқ-тиниқ жонлантирганида эди. Шукур ошнасининг таклифини ярим карахт ҳолда рад этди. Бундай ҳол авваллари ҳеч қачон рўй бермаганди. Кифтини қисганича индамай-нетмай жўнаворган боёқиш рассом ҳам қачонлардир айтилган «кетинг» деган биргина сўзнинг касрига қолаётганини хаёлигаям келтирмаганди.

Варракни кўтарганича ичкаридан Жаҳонгир чиқди.

— Мана, бўлдим, — деди у: унда варракдан ҳам кўра варракни ясаганини, ясай олганини кўз-кўз қилиш туйғуси пинҳоний барқ урарди.

Шукур ўғли томонга, ўғлининг қўлидаги варракка ғайрихтиёрий нигоҳ-ла назар ташлаб кўяркан:

— Боглабсан, — деди.

У бу сўзни ўғлининг ишидан мамнун бўлганидан айтгани йўқ эди. Ўғлининг пинҳоний туйғуси тоққа қараб отилган қичқириқ-нидодай ўзининг акс-садосини олди, холос.

— Шамол турса варрагимни учираман, — деди Жаҳонгир.

Шукур бунга розилик бераётгандай:

— Майли, — деб қўйди.

Жаҳонгир варрагининг кам-кўстини тўғрилаш учун яна ичкарига кириб кетди.

Шукурни шуурининг зулмоний зулматга чулганган номаълум пучмоқларидан бир чети тепадан ёруғлик тушгандай илқис ёришиб кетди. Ва узоқ-узоқларда... Шукур қачонлардир, қайдадир кўрганга ўхшаган, лекин, қанчалик уринмасин, қайда кўрганини умуман эслолмаётган бийдай дашт пайдо бўлди. Барча ўт-ўланлари қуриб-қовжираган туссиз даштнинг чети шафаққа чулганмиш уфққа туташиб кетганди. Ботаётган қуёшдан сачраётган нур майда булутчаларни қонли мешга ботириб олинган пахтадай тусга киритар, улар чувалиб, дашт узра қон томчилари томиб бораётгандай туюларди. Булутлар бир-бирларининг ортидан қувиб, қайларгадир ошиқишарди. Кўққисдан кўзғалиб қолган шамол кўзга кўринмас қўллари билан булутларни йиғиштириб, уларни олиб кетишга, олиб бориб дафн қилиб келишга чоғланганига жаҳд қилгандек эди.

Шамол кучайди.

Шамол дашт узра қамғоқларни, хас-хусларни уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа судраб учиради, уларни қаёққа ҳайдашни, қаёққа қўйишни билмаётгандай кўринади: Шукурнинг ичиди қандайдир хавотир улғайиб келар. бу хавотир унга жуда-жуда таниш, унинг мавжудлигини неча вақтлардан буён ғира-шира ҳис этиб келган бўлса-да, мана шундай катта ҳодиса эканлигини энди англаётган эди—узоқ кутган меҳмонни кутиб олаётганда бўлгани каби англаган хавотир унинг жисму жонини лаззатга, фароғатга, қувончга тўлғазиб ташлаётган эди. Шукур кимлардир, қачонлардир ўзининг ана шу бебаҳо бойлигини пайқаб қолишиб, ундан тортиб олмоқчи бўлганларини ҳам ғира-шира эслар эди.

Шамол чийиллаб, увлай бошлади. қамғоқлар ва хас-хуслар ўрнида аллақандай қоғозларни учирма қила кетди. Шукур, бу хатлар чордоқдаги жомадонда эди-ку, дея ўйлар, уларнинг дашт узра сочилиб, шамолда чирпирак бўлаётганига ажабланарди. Шукур, қоғозлардаги чизиклар — Шаҳлонинг ёзганларидан нигоҳини олиб қочишга қанчалик ҳаракат қилмасин, барибир, учта хатбоши беихтиёр унинг нигоҳига тушиб қолди. Учала хатбошидаям қизил ранг билан бир хил, чиройли ёзилган эди: «Шукур ака-а!»

Шу чоқ олис-олислардан туфли пошнасининг тош йўлга «шақ-шук» асабий ури-лаётгани товуши эшитилди ва яқинлашаверди, яқинлашаверди. Шукурнинг қадами унмай, ҳеч қаёққа жиллолмай қолди: шундоққина қулоғи остида эркаланиш аралаш оҳиста овоз эшитилди:

— Шукур ака-а!..

Шукурни қаттиқ кўрқув босди.

Шамол тиниб, оламни сукунат чулғади. Шукур овоз келган томонга қиёланиб ҳам қаролмай, қалтирар, таъқиб домига бунчалик осон тушиб қолгани учун ўргимчак тўрига илинган чумоли ҳолига солиб қўйилгандай эди.

ЮРАГИМДА БИР ШЕЪР ТЎЛҒАНАР...

Икки кундир...

Ҳаво очиқ бўлганда
хушнуддир кўнглим,
Ҳаво булут бўлганда
кўнглум зимистон.

Юрагим — шодлик йўли,
қайғу йўли.

Икки кундир
юрагимда бир шеър тўлганар.
Тунда тушимдан кўмак
сўрайман
кундуз кундузимдан,
безаман:
дўстимдан,
қўшнимдан,
ўзимдан.

Юрагимда бир шеър тўлганар.
Хотиним-ла айтишиб,
болаларни жеркийман,
оёғимни қисган туфлимни
ахтариб,
топиб кияман қасддан,
тақиллатаман энг сержаҳл қўшнимнинг
эшигини...

Юрагимда бир шеър тўлганар.
Гўзалларни
севаман йўл ўртасигача,
хафа қиламан
йўл ўртасигача хушим
суймаганларни.

Шу фурсатда қодирман
ерни айлантиришга,
чунки,
юрагимда бир шеър тўлганар.

Далли юрагим

Далли юрагим,
ҳайқирсанг-чи,
бу кеча
бедорлигим ҳамма билсин,

елга ҳайқир,
шаҳарда ҳайкаллар тирилсин,
асфальт остида ётган
қора тупроқ сескансин!

Далли юрагим,
менга қара,
имиллама, ҳайқир баландроқ!

Сенинг даллилигингдан
жўшаман, чоғланаман,
сенинг азобларингдан
йиғлайман гўдак каби.

Асрайман,
мен сени то тонгга қадар...

Оёғимнинг ости тош,
бошим усти тош,
тўрт томоним тош...

Сен тош эмассан-ку, йўлдошим!

Нима истайсан, ахир?!

Ер тақдирини олиб қўлидан,
унутдик кўқдаги Худони...

Сен бир чечак излайсан
ҳали ҳеч ҳидланмаган,
дудоғлар тегмаган ҳеч,
доғ тушмаган юрак излайсан.
Сийнамга ўт қаларсан,
гапга кўнмас чақалоқ каби қийнаб
бағримни.

Машиналар орасидан
соғ чикмоққа йўқдир ишончим
нурлар бермаса кўмак.
Истагингни айтишга чидамаяпти
юзим,
сўзга чек қўймасак агар,
Худо ҳаққи, куларлар устимиздан.
Далли юрагим,
ҳайқирсанг-чи,
бу кеча

бедорлигим ҳамма билсин,
елга ҳайқир,
ҳайкаллар ҳам тирилсин!

Воқиф Жаброилзода

БИР ЯШИЛ ЯФРОҒ КАБИ...

Тоғлардан ҳам кучли

Тоғлардан ҳам кучли
бир нарса бор бу дунёда.
Балки у дев кучидирки
бир сой юлдузларига қоришиб
оқиб кетар сувларда.

Нима бор, нима бор бу дунёда:
бир чумчуқ боласининг
бир том устидаги
осмонидан юксак?!

Тоғлардан ҳам кучли
бир нарса бор бу дунёда.

Балки у чумчуқ боласининг
бўлажак дев кучидирки,
бир яшил яфроғ каби
оғзига олар
сув ўтли бу денгизни...

Фалакнинг ҳам юзи кулсин

Нелар, нелар севди Аҳмадни,
айрилиғлар севди Аҳмадни...
Нелар, нелар севди Аҳмадни,
дарду қадар севди Аҳмадни...
Нелар, нелар севди Аҳмадни?!
Ҳаммани бўлдирган Тангри,
йиғлатиб, кулдирган Тангри,
Аҳмадга ҳам ташлади назар.
Кўз берди, кўнгул берди,
Аҳмад ғамдан қутулди,
оқар сув париваши —
бир гўзалга тutilди.
Анор гули, анор чечаги—
бир гўзалга тutilди,
дарддан, ғамдан қутулди.
Ўт тушди юрагига
тилига келди кўшиқ,
Юзи кулди, кўзи кулди,

сўзлаганда дудук-дудук
саси кулди,
юрганида майда-майда
бўйи кулди.
Чехрасида кулгу ўйнар Аҳмаднинг...
Сувлар тўлиб ариғига
фалакнинг ҳам юзи кулсин,
суви кулсин ариғининг
чархпалакни айлантириб.
Тангри билар, бу оламда
бирор кимса ғами, дарди
тенг келмайди Аҳмадга.
Бир гўзални севди, севди—
ҳаддан ошди ғами, дарди.
Тангри билар, бу оламда
у гўзал қиз севилгандек
севилмади ҳеч бир гўзал.

Нима бўлди, ногаҳон,
Михаил Юрьевич?
Қабр-милтиқ стволидай тор!
Ўйлардингиз-ку, ахир,
ҳамманинг Оллоҳи бор!
Тиз чўкинг,
жаноб Мартинов!
Тиз чўкинг,
фалакнинг зулми кўп,
Оллоҳнинг марҳамати.
Тиз чўкинг,
бир шоир сўнди
оловга тушган ёғочдай қорайиб,
тепада Оллоҳ бор,
тепада осмон бор.
Тиз чўкинг,
кўзлар қабокда,
сийнада ўлим,
пешонага ёзуғли қаро кунга ҳам,
бозордаги пиёзнинг қийматига ҳам
бир баҳона керак,
керак бир боис.

Отинг шоирларни!
Барига,барига шоирлар сабаб:
кимнинг ғуссаси бор,
кимнинг оҳи бор,
дунёнинг нақадар қора тонги бор,
бир баҳона керак,
керак бир боис.

Жаноб Мартиновлар!
Отинг шоирларни!
Сўнгра, тиз чўкинг!

Фирот кишанланган, Гўрўғли дорда,
сартарошлар фойтунда кезар.
Бунда йиғлаганлар кулади гўрда,
гўрда йиғлаганлар қаерда кулар?!
Отинг шоирларни!
Отинг қулоқларга ўрнашмасдан тоза
овозлари!
Соф қонларини отинг!
Отинг шеъриятни,

Лоркани,

Нерудани.

абристонлар ўликка ҳасрат,
жиннихоналар жиннига ҳасрат.
Отинг шоирларни!
Шоирлар ўларлар ёз ёмғиридан,
хотин қарғишидан,
қиз боқишидан,
чархикажрафторнинг нобоплигидан
гуноҳли,
гуноҳсиз шоирлар ўлар.

Отинг шоирларни!
Лекин, тавба оқшоми,
майитдан қолган кафан эгнида,
қўрқа-писа
Пушкиннинг жароҳатин ўпмоққа
югурсин Дантес.
Черков зангин олдида
то тонгга қадир
ўқирсин Дантес.
Сўнгра, йўл беринг,
йўл беринг жаноб Мартиновга
йиқилган Лермонтовни кучоқламоққа..

Озар тилидан

Икром Отамурод

таржимаси.

Ҳикоялар

КАМИКАДЗЕ

Телеграмма мутлақо тушуниксиз эди: «Муродов Ўқтойга йигирма тўққизинчида, 203-рейс билан боряпман. Кутиб ол».

Яхшиям телеграммани онам олибди. Синглимга тегиб қолганида борми, доимо қалтис вазиятларга дуч келиб юрасан, деб менинг устимдан роса кулган бўлар эди.

«Кимни кутгани боряпман ўзи?» Аэропортга элтадиган автобусда ўтириб фақат шуни ўйлардим.

Автобус ҳали туш кўриб ётган шаҳар кўчаларидан кетмоқда. Мен сокин шаҳарни кузатиб борарканман, фикримни бир нуқтага жамлай олмас, имзосиз телеграмманинг муаллифи ким эканлигига сира ақлим етмас эди.

Шаҳарни эрта саҳар томоша қилган маъқул. Кундузи турли ҳаракатлар, қатновлар унинг ҳуснини тўла намоён этишдан маҳрум қилади. Тонгда эса одамлар ва транспорт оқимидан холи ҳолда сукутда турган витриналар, афишалар билан безаниб, ўзининг ҳақиқий қиёфасини кўз-кўз қилади. Тонг — сокинликнинг шаффоф кўриниши. Бу пайтда битта одам ўтса ҳам қадам товуши бўм-бўш майдон узра шарақлаб сас-садо беради, бу овоз узоқ-узоқларгача эшитилади.

Ким учиб келяпти?

Хаёл билан автобус аэропортнинг янги биносига яқинлашганини сезмай қолибман. Бу бинони меъмор сифатида сира ёқтирмайман.

Бир неча дақиқадан сўнг, мен очиқ айвонда туриб, самолётдан тушаётган одамларни диққат билан кузата бошладим.

Ё, алҳазар! Бу нима деган гап?! Мутлақо хаёлга келмаган, етти ухлаб тушимга кирмаган одам. Ақл бовар қилмайди! Мен уни бирдан, киприк қоққунча бўлган лаҳзада кўрдим, танидим. У ҳали катта қора кўзойнагини тақиб улгурмаганди.

— Ўқтой! Хайрият, менинг телеграммани олмадингми, деб жуда хавотирда эдим.

— Юкинг қани?

— Ҳеч қанақа юким йўқ. Азизим, мени бирон жойга яшир, тезроқ бўл! Зудлик билан такси тутишимиз мумкиндир балки?

— Кетдик! — дедим мен. — Мадам мафиячилардан беркинмоқчимиз?

— Ҳаммасини таксида тушунтириб бераман. Тезроқ! О, Бокуда эканлигимга ишонгим келмайди-я. Сен сираям ўзгармапсан...

Таксига ўтирдик. У орқада қолган аэропорт биносига, кўчаларга, юқорида порлаб турган чироқларга ҳовлиқиб термулар, атрофни аланг-жаланг кузатар эди.

— Қандай гўзал аэропорт! Байрут аэропортига жуда ўхшаб кетади. Бунни қурилганига анча бўлдимми?

— Уч йил бўлди, — дедим мен. — Эҳтимол, сен ҳар ҳолда...

— Ҳа, ҳа, ҳа, хафа бўлма. Биласанми, сени кўрганимдан шундай хурсандманки, очиги, мен фақат сени кўриш учунгина келдим, холос...

— Жуда соз! Аммо нима учун бу қадар сирли, пинҳона?

— Ажойиб! — ҳайрон бўлди у, сўнг қулоғимга шивирлади. — Мен турмуш қурган аёл бўлсам, биринчи муҳаббатим билан учрашувга келсам, сенингча бунини сир тутмаслик керакми?

Асмар менинг болалиқдаги дўстим, аммо ўртамизда муҳаббат ҳақида ҳеч қанақа гап бўлмаган эди. У менга сал ёқарди, холос...

— Биласанми, биз яқинда Болгариядан келдик. Жамолни Яқин Шарққа юборишяпти...

Жамол — унинг эри, дипломат. Оврупа мамлакатларининг деярли ҳаммасида ишлаган. Элчихонада қарийб иккинчи котиб лавозимини эгаллаган... Жамол менга биринчи танишувдаёқ ёқмаган. Бу фикрим кейин ҳам ўзгармади. Гарчи кейинги саккиз-ўн йил давомида у билан бирон марта ҳам кўришмаган бўлса-да, ҳамон ўша фикрдаман.

— Менга қара, — деди у. Гоҳ ҳаяжонланар, гоҳ нимадандир безовта бўлар, Боку тупроғига келганидан севинар, жўшиб кетар, унинг асл феълени, юрагида бор дардларини тўсиб турган парда аста-секин сидирилаётгандек эди. — Мен қочиб келдим, тушунапсанми. Эримдан, дўстларимдан қочиб келдим. Ҳатто тикувчимдан ҳам юз ўтирдим.

Бўлмаса бугун жуда антика «примеркам» бор эди. Тўғри, бутунлай эмас, фақат бир кунга келдим — кечкурун қайтиб кетаман. Сени туғилган кунинг билан табриклагани келдим. Бироқ сен, назаримда, менинг келишимдан унча хурсанд эмасга ўхшайсан.

— Беъмани гапни қўйсанг-чи. Бу жасоратингнинг асл сабабларини тушунаман ва қадрлайман. Бунинг устига сен воқеалардан ўзиб кетяпсан. Ўйни, мен бу фоний дунёга келган тарихий кун бугун эмас. Эртага.

— Қанақасига? Ахир бугун йигирма тўққизинчи-ку.

— Ҳа, лекин мен ўтгизинчи апрелда туғилганман. Меҳнаткашларнинг халқаро бирдамлик куни шарафига.

— Ёлгон! — деди у қатъий оҳангда. Ҳатто ўзим ҳам, бир дақиқа шубҳаланиб қолдим. — Аниқ эсимда, биз йигирма тўққизинчида нишонлаган эдик.

Эсимга тушди. Ўнинчини битирган йили онам билан маслаҳатлашиб, менинг туғилган кунимни шанба кунига кўчирган эдик. Ушанда чиндан ҳам йигирма тўққизинчи апрел эди. Барча синфдошларимни чақирдим. Асмарнинг бизни кимга биринчи марта келиши эди. Орадан шунча йиллар ўтиб, қанча мамлакатларга бориб, не-не бегона одамлар билан кўришиб ҳам ўша кечани — менинг туғилган куним нишонланган кунни эсидан чиқармабди.

Худди ўша кун у узун сочларини қирқиб келган эди. Эсимда бор, математика ўқитувчимиз — Бобоев бизга бирон-бир теоремани тушунтириш асносида бирдан ё Умар Хайём рубойисини, ё Фузулидан байт ўқиб қоларди. Шарқ шеърятининг ашаддий мухасиси бўлган ўқитувчимиз Асмарнинг узун сочларини Шарқ шеърятдаги анъанавий образ — йилнинг энг узун тунига ўхшатарди. Математика муаллимимиз жуда ажойиб одам эди. Қадди-қомати келишган, шунга яраша кўнгилян, олижаноб. Гоҳо қаттиққўл, талабчан ва ҳаммиса галдираган киши эди. Бироқ жимгина, ҳеч ким билмай ўлиб қолди, худди буровсиз қолиб кетган соат аста-секин юришдан тўхтаб қолгандай беозоргина ҳаётдан кўз юмди.

Жамол ҳам бизга дарс берар эди. Ўнинчи синфга ўтганимизда келди у. Биздан саккиз-тўққиз ёшлар катта эди, холос. У инглиз тилидан ўқитарди.

— Хўп, гапир-чи, турмушинг қалай?

— Яхшиси, ўзинг гаприб бер. Ҳали ҳам жаҳон кезиб юрибсанми?

— Ҳа, — деди Асмар. — Асосан чет элларда яшяпмиз. Москвада уч хонали уйимиз бор. Ҳамма шароити муҳайё.

— Нега жаҳоннинг чиқяпти? Бирон нарсадан хафа қилдимми?

— Нақадар нозик тушунча, нақадар ҳушёрлик! Хафа қилдимми эмиш?! Мен уни табриклаш учун қаёқлардан келсаму — нима кераги бор эди — у бўлса қаёқдаги саволлар билан бошимни қотиради, бугун туғилган куним эмас, дейди.

Мен кулдим.

— Сенинг келишингни ўзи мен учун байрам. Аммо туғилган куним бугун эмас, эртага эканлигига мен айбдорманми? Сенинг ташрифинг сирли туманлар билан шунчалар қопланганки. Эҳтиёткорлик исканжасига шу қадар бурканганки, мен ҳатто нима қилишни ҳам билмай, гангиб қолдим.

— Менга қара, Москвадаги атташелардан бирининг хотини шанба ва якшанба кунлари Загорскка бирга чиқишни таклиф қилган эди. Мен хўп, дедиму, охирида ўрнимга бир дугонамни жўнатиб юбордим. Ўзим эса бу ёққа учдим.

— Бунчалик махфий иш қилишнинг нима ҳожати бор эди?

— Жамол билан Бокута келишни анчадан бери мўлжаллаб юрган эдик. Ўзинг биласан, бу ерда бизнинг қариндошларимиз жуда кўп. Мен уларнинг ҳаммаси учун совға-салом ҳам тайёрлаб қўйган эдим. Акс ҳолда «Дунёнинг ярмини кезиб чиққан...» дейишлари ҳеч гапмас. Борди-ю, улар мени бу ерда кўриб қолишса борми? Меҳмонга келишга эса сира вақт йўқ... — У бирдан тўхтади-да, болаларча сўзида давом этди. — Биласанми, Ичкари шаҳарни шундай соғиндимки.

Улар бир вақтлар Ичкари шаҳарда — Қалъада, Бакунинг эски қисмида яшаган. Икки қаватли уйнинг зинапоёси тагида иккита кичкинагина хонаси бор эди. Хоналардан бирининг деразаси тўзиб ётган ҳовлига қараган, иккинчи хонанинг умуман деразаси йўқ эди. Ўша хонада хира чироқ остида биз имтиҳонларга тайёрланардик, қишда қўлимизни керосинкада иситиб олардик. Асмарнинг онаси доимо бир гапни такрорларди: «Уйда эркак бўлганида кўча томонга дераза очиш мумкин эди...» Урушдан кейинги авлоднинг даярли ҳаммаси каби Асмарнинг ҳам болалиги оғир кечган.

— Нима учун Жамолга айтмадинг?

— Фалати савол. Унинг қанақалиги эсингдан чиқдимми?

Ҳалиям ўша-ўша. Ҳечам ўзгаргани йўқ.

Ҳа, эсимда. Асмар мактабни тутатиши билан уларни унаштириб қўйишди. Жамол унга собиқ синфдошлари билан учрашишни таъқиқлади. Ҳатто синфда Асмар қиқирлаб кулса, бизлар билан ҳазиллашса Жамол унга ўқрайиб қарар эди. Бизнинг ёшимиз—

бизнинг умумий уйимиз. Бу уйга у бегона эди. Назаримда, ўзи ҳам буни сезарди. Мен буни кейинроқ англаб етдим.

Асмар чет тиллар институтига ўқишга кирди, у эса ўша ерда дарс берарди. Бир йилдан сўнг уларнинг тўйи бўлди. Асмар бир куни бизни уйига таклиф қилди. «Фақат роппа-роса ўн иккида келинлар», деди. Биз яқин-яқинларгача бемалол бир-биримизнинг елкамизга уриб, нуқиб, осилишиб юрган йигит-қизлар унинг уйига бордик. Ўша машъум ташрифни ҳозиргидек эслайман. Биз ниҳоятда тоза, озода, батартиб, энг сўнгги урфдаги мебеллар билан жиҳозланган хонадонга кириб қолдик. Бу шароитдан Асмар гангиб, ҳатто бир мунча чўчиб қолгандай, ўзини қаерга қўйишни билмас эди. «У соат иккигача дарсда бўлади, бизнинг ихтиёримизда фақат икки соат бор, холос» — шипшитиб қўйди у. Бу гапдан сўнг ҳаммамиз янада ноқулай вазиятга тушдик, аввало ўзи ғалати бўлиб қолди. Асмар қизларни хоналар бўйлаб саёҳатга бошлади. Биз — ўғил болалар эса қаердадир сандиқнинг очилганини, қанақадир мурват ва усқуналарнинг овозини, душнинг шовуллашини, қаердандир сувнинг шилдирашини эшитиб ўтирардик, кўзларимиз эса турли ичимликлар, сигаретнинг ҳеч қаерда учрамаган навлари билан тўлдирилган сервант тоқчаларига қадалган эди.

Кейин Асмар ҳаммамизни дастурхонга таклиф қилди, ўзи ошхонадан битта ликопча кўтариб келди. Ликопчада ҳар биримизга биттадан саккизта арзон баҳо мевали музқаймоқ бор эди. У рангли қоғозга ўралган бўлиб, бизнинг келишимиздан сал олдинроқ олиб келиб музлатгичга беркитиб қўйилган экан. Асмар бизни меҳмонга чақириб олдимизга қўйган ягона нарсаси ана шу музқаймоқ бўлди.

Ўшанда илк марта мен уни севадигандай туюлди (ҳа, фақат шундай туюлди). Уни бу ердан олиб кетгим келди, қаерга — билмайман. Эҳтимол, яна Ичкари шаҳаргадир — аниқ айтолмайман.

Орадан кўп ўтмай улар Боқудан кўчиб кетишди...

— Хўш, қалайсан, ишингдан, турмушингдан хурсандмисан?

— Умуман, хурсандман. Биласанми, йил ўтган сари одамнинг ақли тўлишиб, фикри тиниқлашиб борар экан. Шунда даҳо эмаслигини сезиб қоласан-да, кўплаб ўзингга ўхшаганлардан бири эканлигинга фаҳминг етиб, ўзингни қандайдир енгил ҳис қиласан. Асабийликлар, тажангликлар соя каби йўқолгандай туюлади.

— Ажойиб фалсафа. Тақводорга ўхшайсан-а.

— Мана буниси энди янгилик. Мени шу пайтгача янгиликни кўролмасликда айблаб, пўстагимни қоқиб келишар эди. Аммо мутаассиблигимни ҳеч ким пайқамagan эди...

— Шунақами? Сен баҳсларнинг марказида турувчи йирик рассомга ўхшайсан шекили? Масалан, Пикассо сингари.

— Йўқ, ундай эмас. Бирмунча бошқачароқ. Бу гапларнинг ҳаммаси бизнинг устахонамиз доирасида бўлади, холос. У ерда бор-йўғи саккизта рассом ишлайди.

— Сенинг ишинг асосан нимадан иборат?

— Туманларда қуриладиган бир хилдаги меҳмонхоналарнинг лойиҳасини чизаман.

— О, Оқтой. Биз Жамол билан қанақа меҳмонхоналарни кўрганимизни, қанақа масканларга тушганимизни — билсайдинг! Болгарияда қанақа отеллар бор! Олтинқумда, қуёшли қирғоқда-чи, — ақлинг шошиб қолади! Ана уларни сен кўрсанг экан! Биз Жамол билан...

Таниқли озарбойжон ёзувчиси Анор ўзбек ўқувчиларининг ҳам сеvimли адибларидан. Унинг қатор асарлари ўзбек тилида нашр этилган. «Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати» романи, «Оқ кўрфаз», «Дантенинг юбилеи» қиссалари ва бир қанча ҳикояларини ўзбек китобхоналари севиб ўқиганлар. «Дантенинг юбилеи» қиссаси асосида Ўзбекистон телевидениесида телеспектакль намойиш қилинган.

Анорнинг асарларида инсон эрки, шахс ва жамоа, онла, муҳаббат, инсон қадр-қиймати каби масалалар бадиий талқин этилади.

Адиб киносценарий ва пьесаларнинг ҳам муаллифидир. Унинг «Занжир» асари асосида Муқимий номидаги Ўзбек мусиқали театри спектакль намойиш этган.

Анорнинг сатирик асарлари мавзунинг ўткирлиги, кўтарилган муаммоларнинг долзарблиги билан китобхоналарнинг эътирозини қозонган.

Мен озарбойжон ёзувчилари, жумладан Анор билан кўп марта учрашганман, ижодий суҳбатда бўлганман. Бу суҳбатларда икки адабиёт ҳамкорлиги хусусида фикрлашганмиз. Ўзбек адиблари озарбойжон ёзувчиларининг, озарбойжон адиблари эса ўзбек ҳамкасбларининг асарларини таржима қилганлар. Камина ҳам Анор, Элчин, А.Айлиси, А.Иброҳимов каби ёзувчиларнинг қисса ва ҳикояларини ўзбек тилига ўгирган.

Бугун сизнинг эътиборингизга Анорнинг сатирик ҳикояларини ҳавола қилаймиз.

«Биз Жамол билан» деган ибора жонимга тегиб кетди, мен шартта унинг гапини (эхтимол ҳаддимдан ошиб кетгандирман) бўлдим:

— Хўш, нима қилдик, бизникига борамизми?

— Йўқ, йўқ, мен айтдим-ку сенга, бу ерда кўп бўлмайман. Шундай шаҳарни айланамиз, бирон жойдан тамадди қиламиз, оқшом эса мен учиб кетаман... Ҳатто қайтишга ҳам билет олиб қўйганман. Маъқулми?

Мен уни Нагорний паркига олиб бордим. Ёзги қаҳвахонада нонушта қилдик. Қуйида бутун шаҳар кўриниб турар, кўм-кўк денгиз чайқалиб ётарди. Оппоқ «Қирғизистон» кемаси Красноводскака йўл олди. «Қирғизистон» кўрфаздан очиқ денгизга чиқиб олгач, узоқ садо берди — у денгиз юзида оҳиста сузиб бораркан, шаҳар билан вазмин ва узоқ хайрлашаётгандай эди.

— Ана у оролинг номи нима? — деб сўради у уфқ томонни кўрсатиб.

— Нарген.

— Ҳа, ҳа, эсимга тушди, Нарген. Болалигимда бу орол менга жудаям сеҳрли мавҳум бўлиб туюлар эди. Унга боришни шундай хоҳлардимки... Бориб бўладими ўзи?

— Денгиз саёҳатига чиқиш мумкин. Оролга тушмаймиз, аммо яқиндан кўра оласан.

— Жуда зўр бўларди-да.

— Унга кечкурун чиқамиз. Янаям гўзал, романтикроқ бўлади. Кетдик. Ёки яна бирор нарса буюрайми?

— Йўғ-э, озаман деб озмунча қийналдимми. Ҳозир, менимча, меъёридаман. Сен нима дейсан?

— Жудаям жойидасан.

— Йоглар услубини қўладим.

Йоглар услуби қанақа бўлди? У француз гиламлари, Кафка ва Антониони ҳақидаги фильмлар, Гарич тўғрисидаги кўшиқ хусусида оғиз кўпиртириб гапира бошлади. Наҳотки, бу ўша Асмар — саккизинчи синфда адабиёт ўқитувчимиз унга — синф аълочисига уч қўйганида синф журналини ёқиб юборган Асмар бўлса? Ҳаётидаги биринчи уч баҳо.

— Эсингдами, Асмар, адабиёт ўқитувчимизни қанақа калака қилардик? Печкага ўт ёқувчини гапириб алдаганимизда-чи? Ёдингдами?

Адабиёт ўқитувчимизни ёқтирмасдик. У синфга кириши билан ҳаммамиз барабар билдирмай полни тапиллатардик. Ўқитувчига эса ертўлада печка ёқувчи ишлаётган бўлса керак, дердик. У шовқинга чидаёлмай бизни бошқа синфга олиб чиқарди. У ерда ҳам шу ҳол такрорланарди. «Нима бало, ўт ёқувчи ҳам бизнинг орқамиздан келяптимми?», деб сўрарди бечора ўқитувчи. Унинг бу гапидан бутун синф хахолаб куларди.

— Қанақа ўт ёқувчи? — тушунмаган кўйи сўради Асмар.

1979 йил С.Махкамов олган суратда Туроб Тўла ва камина озарбойжон адаблари Мамед Исмоил, Анор(ўртада) билан бирга.

Таржимон

Гапириб беришни негадир истамадим. Ўша воқеалар эсидан чиқиб кетган бўлса, уни қайта гапириб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Чунки маълум вақтдан кейин одамнинг ёдидан кўтарилиб кетадиган ҳодисалар қизиқарли, кулгили бўлмайди.

Биз денгизга томон юрдик. Соҳидаги бульвар бекорчи кампирлар, болалар арава-часи етаклаган аёллар билан гавжум эди.

Асмар шу маҳал айнан менинг хаёлимдан кечиб турган нарса хусусида сўради.

— Сен ҳалиям уйланганинг йўқми?

Мен кулиб елка қисдим. Оилавий шароит, моддий қийинчиликлар — укамнинг Москвада ўқиши, синглим ҳали ўқувчи экани ҳақида гапириб ўтиргим келмади. Қолаверса, булар уйланмаслигининг бош сабаблари ҳам эмас-да.

— Нима, бир умр бўйдоқ ўтмоқчимсан?

Эҳтимол, у ҳақдир. Аммо мен чароғон май кунларининг бирида кўп қаватли уйнинг олдида турган ҳаво ранг «Москвич», унинг орқа ўриндиғида у-бу тўлдирилган бозор халтаси, машина ёнида эса кўринишидан бахтиёрлиги билиниб турган соғлом, бақувват йигит, унинг гўзал, озода, ёшгина хотини-ю, чиройли кийинган болалари тўғрисида гапириб бергим келди. Улар шаҳар четига чиқиш учун ҳозирлик кўришаётган эди. Ўшанда мен бундай нарсаларнинг ортиқча жойи йўқлигини илк бор ҳис қилганман ва кўнглимнинг алақаерида шунга мойиллик, ҳавас уйғонганини сезганман.

— Москва билан Бокунинг фарқи нимада. Биласанми?— деб фикримни бўлди Асмар. — Боку худди охирги бекат каби денгизга тақалган, у денгизда тугайди. Сув юзида унинг акси жилва қилиб туради. Москва эса тугамайди, охири йўқ, давом этаверади, давом этаверади. Шаҳар атрофига чиқиб кетсанг кетсан-ку, бироқ тўхтаб қолмайсан...

— Балки сен ҳақдирсан... Москва тез-тез менинг тушимга кириб туради. Ярим кечаси уйғониб кетаману ҳамма нарсадан воз кечиб, ҳозир, шу дақиқада зудлик билан қочиб кетгим келади, худди сен каби.

— Умуман, одам ҳамма жойдан қаергадир — бошқа бир жойга қочиб кетишни истайди.

— Ажойиб фалсафий фикр. Теран ва тиниқ.

— Қўйсанг-чи. Нима, масхара қиялпсанми, хафа бўлишим мумкин-а... Сенинг биронта... Ниманг борми? — деб сўраб қолди қутилмаганда. — Ҳалиги, ўзинг биласан-ку...

— Йўқ, — дедим мен. — Аслида «ҳа» демоқчи эдим.

Жуда бемаъни гап чиқди, мен тузатишга ҳаракат қилдим.

— Гоҳида «ҳа» дейиш лозим бўлган жойда «йўқ» дейман.

— Шунақа бўлиб туради, — деди у бамайхотир. — Мен эса умримда бир марта «йўқ» дейиш керак бўлганда «кўп» деганман... Бу мутлақо бошқа нарса хусусида...

Биз Қалъа томон йўналдик.

— Ичкари шаҳарни бузаяпти. Эски уйлар текисланияпти.

— Нималар деяпсан?!— унинг кўзларида даҳшат учкунлари ўйнаб кетди. — Бу ахир тарих-ку, ҳаёт, умр-ку! Биласанми, Қалъа—бу меъморчиликнинг дурдонаси-ку! Ичкари шаҳар асрлар давомида қурилган-а!

— Азизим, мен ҳар ҳолда меъорман. Аммо одамлар бутунги кунда бу ҳолда яшаши мумкин эмас. Лойшувоқ уйлар, эгри-бурги тор кўчалар, санитария қоидаларига тўғри келмайдиган шароит...

— Тушунаман, тушунаман. Шундай экан, одамларни кўчирсин, майли.

— Уйлар бузимасинми? Ажойиб фикр! Шаҳарнинг қоқ марказида улкан ўлик майдон — ёдгорлик, бошқача айтганда, болалик ҳақида сентиментал хотира. Шундайми?

— Тўхта, Ўқтой. Мен бу жин кўчани биламан. Ҳув анави ерда бизнинг уйимиз бўларди.

— Энди у йўқ, бузиб ташланган.

— Қанақасига? Раҳматли онамга янги уйдан квартира беришмоқчи бўлганларини эшитгандим, аммо ҳовлимизни сақлаб қолишса керак, деб ўйловдим.

— Мана бу йўлни яхшироқ билсанг керак, сизларнинг ҳовлингиз унинг ёнида эди, — дедим.

— Албатта-да, бу ерда Месме хола яшарди. Наврўзда у шакарбура пиширарди, ҳиди шундай анқиб кетардики, ухлаб ҳам бўлмасди. Туни билан пиширарди, эрталабгача сабримиз чидамай шакарбура сўраб чиқардик, бўлмаса тонгда ўзи беришини билардик. Бу унинг биз болаларга ҳайитлиги эди-да.

У бақириб гапирарди, чунки бизнинг овозимизни уч қаватли мустаҳкам уйни бузаётган бульдозернинг шовқини босиб кетарди. Вагон йўлдаги каби тор кўчалар, вагоннинг юқори қаватлари сингари бир-бирига болохонаси туташиб кетган пастак-пастак уйлар ўрни вайрона бўлиб, тош, ғишт, ҳар хил қақур-қуқур уюлиб ётарди, ўртадаги бульдозер бор кучи билан эски деворларни у ёқдан-бу ёққа сурарди. Мен нима учундир унинг рақамидан кўз узолмасдим: ГТ—44.

— Биласанми, биз Ичкари шаҳарда катта бир қўрғонда умргузаронлик қилгандек

яшардик. Ҳамма бир-бирини яхши танир, билар эди. Кимнингдир бошига ташвиш, қора кун тушса — ҳамма барабар қайғурарди. Бирорта болага қизамиқ чиқдими — тамом, жамики болалар бирин-кетин қизамиқ билан оғриб чиқарди. Ҳамма нарса умумий эди: жанжаллар, иғволар, тўй-ҳашамлару дафн маросимларигача.

Буларни мен билмайман, ахир мен ҳам Ичкари шаҳарда, Қалъада катта бўлганман-ку. Қалъа... Асида ҳозирги тош шаҳарларни ҳақиқий қалъа, тўғрироғи ихтиёрий маҳ-бусхона деса бўлади. Ҳамма ўз хонадонига яширингандек кириб олади, эшигида икки-уч-тадан кулф, қўшниси билан баъзан, бирон тикилинч иш юзасидангина қисқача савол-жавоб қилади, холос. Ҳамсоярларча яқинлик қаёқда дейсиз.

— Антика қутичалар каби ўйлар қуриб ташлаяпмиз-де...

— Ортиқча ҳаяжонга берилма,— дедим мен. —Ўзинг обдан чуқур ўйлаб кўр. Одамлар ҳамма шарт-шароити яратилган уйларда яшашга ҳақли. Шу боис улар кўчири-ляпти. Тарихий қимматга эга бўлган бинолар сақлаб қолниши табиий, албатта.

— Тарихий қимматга эга бўлган бино! Мен учун у ўзим туғилиб ўсган уй!

— Бироқ сен уни ташлаб кетдинг-ку, -ноўрин гапириб қўйганимни сездим, бу — ман қилинган зарбани туширгандай гап эди.

У ҳеч нарса демади. Бир вақтлар уларнинг уйи бўлган, деворига эски гилам осилган деразасиз хона, каравоти қўйилган жой томон бирров юрди-да, кейин менинг ёнимга қайтиб келди.

— Кетдик.

Мен унинг кўзларига разм солдим. Наҳотки, у бундан икки соатча илгари куёшли қирғоқ гўшаларини оғиз кўпиртириб мақтаган, йоғлар услубини қўллаганидан мамнун бўлиб гапирган Асмар бўлса...

Унинг хаёлини чалғитмоқ ниятида ичкари шаҳарни таъмирлаш лойиҳаси ҳақида сўзлаб бердим. Асмар эса икки йил олдин Англияда яшагани, у ерда осмон жудаям яқинлиги, гўё қўл билан ушласа мумкин даражада экани хусусида ҳикоя қилди.

Қалъа оралаб кетдик. Яна эски деворларда қолиб кетган кўчанинг номи битилган тунука парчаларига, қайсидир тиш духтири насл-насаби осилган ёзувга, «Одам амфибия» фильмининг сувратга олинишидан қолган «Камол» сигаретининг рекламасига кўзим тушди. Буларнинг ҳаммаси такрорланмаслиги билан Ичкари шаҳарнинг мангу тошлари қаторидан ўрин олгандай эди.

Қалъада бизнинг ҳовлимиз ўрнидан чиқдик.

...Ўша кеча — синфдошларим бизникига келган 29 апрел куни мен Асмарни кузатиб қўйгандим. Биз бошқа болалардан сал орқада кетаётган эдик. Худди мана шу ерга келганда бирдангина Асмар қоқлиб кетди-ю, туфлисининг тағлиги синиб қолди. Мен шоша-пиша машина тутдим. Ўшанда биз биринчи марта таксига чиққан эдик.

Хайрлашар чоғимизда у қутилмаганда мендан сўради:

— Менга айтадиган ҳеч қанақа гапинг йўқми?

Назаримда, бизнинг ҳозирги ҳолатимиз ҳам ўша лаҳзага ўхшаб кетарди. Ҳозир ҳам Асмарга бирон тайинли гап топиб айтолмасдим.

— Эсингдами, мени кузатгани чиққанинда мана шу ерда менинг пошнам синиб қолган эди? — деди у »бирдан. Кейин қўшиб қўйди: — Ҳаммаси бошқача бўлиши мумкин эди..

Негадир ўтган гапларни эслагим келмади.

— Очқамадингми?

— Йўқ, ҳали эрта-ку. Соат бешларда овқатланамиз-да.

— Хўш, соат икки ярим. Демак, яна икки ярим соат вақтимиз бор.

— Ортиқча сертавозелик қилмаяпсанми?

— Ҳар бир сўзга эътибор бераверма. Истасанг кинога борамиз.

Мен жуда яхши кўрадиган «Кинохроника»нинг бошланишига базўр етиб бордик. «Япония урушлар даврида» деган ҳужжатли фильм кетаётган экан. Учишдан олдин ўлимга маҳкум этилган учувчилар —камикадзелар ҳақида ноёб тасвирлар намойиш қилинарди.

— Камикадзе! Фалати эшитилади-а, тўғрими? Уларнинг башараларига қара! —деб шивирлади Асмар. —Даҳшат! Қизиқ, камикадзелар осмонда нимани ўйлашар экан? Борди-ю улар фикридан қайтиб қолишса-чи?

Унинг саволига фильм диктори жавоб берди:

— Уларни ер билан боғловчи энди ҳеч нарса йўқ. Ерга қайтиш учун бакларга ёқилғи қуйилмаган.

Асмарнинг бармоқлари титраётганини, ўнг чаккасидаги сочлари, кейин калласи асабий силкинаётганини сездим, сўнгра унинг сочларидан, бўйни, елкаларидан, кўкракларидан ажиб, нафис бўй таралди. Менинг юрагимда болаларча бир туйғу жўш урди — уни ўпиб олмоқчи бўлдим, аммо ўзимни тийдим. Чироқ ёнди. Фильм тутади.

— Бундай даҳшат ва қўрқувдан кейин яхшилаб овқатланиш керак, — деди у бепарво, ҳатто бир қадар хурсандлик билан.

— Қаердадир ажойиб кабобхона очилган, деб эшитувдим.

Хўраңдалар билан тирбанд кабобхонада гўзаллик тимсоли — аёллардан ягона вакила Асмар эди. Унинг паришонлиги бирдан ҳаммининг диққатини жалб қилди. Аксарияти отиб олган эркаклар, очикдан-очик бизга бақрайишарди. Ҳар хил кулгилар, шивир-шивирлар, пичир-пичирлар, киноялар, маънодор йўталлар... Мен уни бу ерга бошлаб келганимдан ич-ичимдан афсус чеқдим. Бизнинг ҳолатимизни сезган буфетчи дарҳол келиб деразанинг олдига — бир чеккага жой қилиб берди. Мен денгизга орқа ўгириб, Асмар эса одамларга тескари — денгиз томонга қараб ўтирди. Менинг елкаларим оша қорайиб бораётган уфқ томонда Нарген ороли кўриниб турар эди.

— Нима ичамиз?

— Шампан, — деди у. — Биламан, кабоб билан шампан ичиш ўтакетган қишлоқлик. Аммо менга шуниси маъкул. Эсингдами, сизларникига борган кечамиз...

Ҳа, эсимда, ҳаммаси эсимда, ўша оқшом у биринчи марта шампан ичган эди. Очигини айтганда, унинг синтимиентал хотиралари мени ларзага сола бошлади. Ҳаётнинг шафқатсиз мантигига кўра мутлақо қайтармаслик учун унутиб юбориладиган нарсаларни бошқатдан эслаш, жонлантириш керакдир, ўтмишни хотирламоқ учун бу ерга келиш — буларнинг ҳаммасидан мурод нима? На асос, на мантиқ бор. Юрагимнинг аллақерини мушук тимдалаётгандай бўлди, мен қовоғимдан қор ёққанича рўпарамизга — дераза ортидаги йўлак четига худди михлар қоқилгандай саф тортиб турган қалин дарахтчаларга термуламан.

— Кулгили бир воқеа эсимга тушди. Бир муҳим сайрда Жамол шампан виноси очди. Қанақадир элчига хушодам қилмоқ ниятида унинг бокалига қуяётган эди, май тошиб кетди... Мен юрагимни ҳовучлаб қолдим, Жамолнинг ранги оқариб кетди. Хайриятки, ҳаммаси яхшилик билан тугади. Элчи жуда ҳазилкаш одам экан. — У шампаңдан бир қултум ютди-да, лутф қилди: — Сенинг соғлигинг учун, кўрганимдан хурсандман.

— Шошма, шошма. Биринчи қадаҳ сен учун. Сен келдинг — шунинг ўзи зўр гап.

Биринчи қадаҳдан кейин сездимки, бутун шампаңдан кўра ўткирроқ нимадир ичишим лозим.

— Агар қаршилик кўрсатмасанг, ўзимга ароқ буюраман.

Бир қадаҳ ароқни шартта ичиб юбордим-да, ҳар хил нарсалар, турли анжомлар айқаш-уйқаш бўлиб кетганини сездим... Майда нарсалар ҳақида чуқур фалсафа юритиш учун ичишим шартми. Мен поездсиз, самолётсиз, пулсиз ва паттасиз Москвада юрибман-ку. Дорогомиловск соҳилларида настарин гуллаб ётипти, атрофида дўстлар, ҳаммаёқни гўзаллик қуршаб олган: кечки радиодан жўр овозда «Кучэлэрэ су сзпмишэм» деган қадимий ҳалқ кўшиғи таралади. Москва майи, мардона дўстлик, қизларнинг муздай бармоқлари. Грузия, Благовещеноч ибодатхонасининг салобатли кўнгироғи. Проекторлар билан ёритилган денгиз, эрта баҳордаги ям-яшил дала, Загульбеннинг ой ёритган туни. Ахсуин довоининг ортидаги ёмғир, Таллин қиши, Хемингуэй ёзганидек Мўнсури паркидаги (бу Парижда, ўзим у ерга ҳеч қачон бормаганман) катта, аммо оҳиста юрувчи отлар, ичкари шаҳарнинг бульдозер мутлоқо ярашмайдиган мангу тошлари...

Бир куни дўстим билан Ичкари шаҳарга келиб, эски ҳаммомни бульдозер бузаётганини кўрдик. Кимнингдир эътиборсизлиги туфайли бу ерга «меъморилик ёдгорлиги, қонун билан ҳимоя қилинади» деган ёзув ёпиштирилмай қолиб кетган, ёвуз бульдозерчи эса шўх-шодон куйлаганча темир тўнғизида ҳимоясиз мунғайиб турган бино томон бостириб борар эди. Биз бақириб уни тўхтатмоқчи бўлдик, бироқ у ҳеч кимга, ҳеч нарсага эътибор бермади: «Менга буюришган, мен бажараман, холос». Шеригим керакли жойга қўнғироқ қилиш учун югуриб кетди. Мен эса бульдозернинг занжирли оёғига чиқиб олдим-да, «Қани, мени жойимдан қимирлатиб кўр-чи», дедим. Хуллас, ҳаммомни сақлаб қолдик.

— Кел, ичамиз, биласанми нима учун? Мана сен Москвадан келдинг. Жамол икковинг дунёнинг ярмини кезиб чиққансизлар. Лекин энг яхши саёҳат — шижанинг оғзидан унинг тубигача тушиб боришдир. Мен ана шунақа саёҳат учун ичишни таклиф қиламан.

Қайғули сўзлар оқими мени ўзи билан олиб кетди. Мен тинмай гапираман, гапираман, гапираман, у эса мени сираям тушунмайди, чунки ҳеч ким бошқа бировни тўла, ўзичалик тушунмайди, ҳеч қачон. Ҳар бир одамнинг мақсади унинг ўзидаги ёнмас қутига мустаҳкам бекитилган. Бу қутини ҳеч ким очолмайди, чунки бир-бирига ўхшайдиган—гарчи ўхшаш очкичлар бўлса-да — иккита калит йўқ... Нималар деяпман ўзи?! Бирдан сезиб қолдимки, у менинг гапларимни эшитмаяпти, қаёқларгадир қараб ўтирипти.

— Қаёққа қараяпсан?—деб сўрадим кескин.

— Ҳув ана у ерда ойна бор экан. Бориб қараб кўрмоқчиман, қани, ростданам ёнмайдиган қутига ўхшайманми-йўқми...

Денгизга бордик. Кемага иккита патта олдим. Денгиз шамоли унинг сочларини

тўзғитар, нозиклик билан, бутун маҳоратини ишга солиб турмаклаган «прическа»сини бузиб кетгудек бўларди. У икки қўли билан рўмолини ўрашга, тўзғиган кокиллари тартибга солишга ҳаракат қиларди. Мен унинг елкасидан кучоқлаб олдим. Кема шаҳардан узоқлашиб кетаверди, кетаверди, турли чароғон чироқлар билан ёритилган денгиз ичкарисига кириб бораверди. Телевизион миноранинг темирлари кўздан ғойиб бўлди, унинг қизил чироқлари тунги осмондаги тутмачалардек қизариб турарди.

Асмар рўмоли билан юзини бекитиб олди, фақат пешонаси ва кўзлари кўринарди, улар жудаям чиройли эди. Мен рўмолининг қолган қисми билан унинг пешонасини ҳам, кўзларини ҳам бекитдим. Энди бурни, лабларию дудоғи кўринарди, холос. Улар ҳам гўзал эди.

Кема узоқ чинқирди-да, орқага қайта бошлади. Мен унинг муздай қўлларини силадим.

— Бешта бармоғинг бор экан-а, азизам.

— Наҳотки, олти бармоқ эмасканманми?—деди у рўмол орасидан.

Рўмолини унинг юзидан юлиб олдим. Сўнгра лабларидан узоқ, жуда узоқ ўпдим. У рўмолини менинг бўйнимга солди-да, қаттиқ тортиб боғлади. Мен унинг чеҳраси бутун шакли-шамойилини, ўзгаришларигача сезиб-кўриб турдим, кейин эса унинг шивирлаганини эшитдим:

— Ана кўрдингми, мен сени боғлаб олдим...

Аэропортга йўл олдик Менинг фикрларим машина гилдираги каби битта жумла атрофида айланар, ундан нарига ўтолмасди: «Балиқчилик қишлоқлари бутун соҳил бўйлаб ёйилган». Қаёқдан келди бу гап, нима мазмун билдиради, нега менинг хаёлимдан кетмай қолди, нима учун кўнглимни ғаш қилиб, қалбимни тирнайди?

Асмар жуда кўп мамлакатларда учратгани муҳожирлар ҳақида, уларнинг кўзларида соғинч туйғулари яширингани, ҳатто энг омади юришганларида ҳам бу туйғу зоҳирлиги хусусида гапириб берди. Шунда ўйланиб қолдим: мен, у, ҳаммамиз катталар мамлакатига болалар юртидан муҳожир эмасмизми? Бир умр қайтиб бориш ҳуқуқидан маҳрум ватангадолар.

— Демак, биргина Астраханда тўхтайдди, холос. Эрталаб Москвада бўламан! Сенинг туғилган кунингга қололмаганимдан жуда хафаман. Алам қиялпти... Биз кетгунимизча Москвага бор, хўпми. Биз Жамол билан сени кўришдан хурсанд бўламиз.

Яна «Биз Жамол билан!»

— Жамол шундай ажойиб ишлар қила олишини мен билмаган эканман: дипломатик суҳбатлару сайрларда шампан виноси очиш — ҳаммага ҳам насиб этаверадиган шараф эмас.

— Кўп тажанг бўлаверма, —деди Асмар. — У...

— Биламан, у ҳамма ишга уста. Янглишмасам, болагигида этиқдўзлик қилган-а?

— Аҳмоқ экансан, — деди ранги оқариб. —Ҳа, болагигида этиқдўз бўлган, каттагина оиласини боққан, ўзи эса ўқиган. Бунинг нимаси айб?

Мен уялиб кетдим. Самолёт учишига ярим соат қолди, мен бу вақтнинг тезроқ ўтишини хоҳлардим. Диктор самолётга чиқишни эълон қилганда мен енгил нафас олдим.

— Ҳаммаси яхши бўлади.

Бу ундан эшитганим охири сўз эди. Самолёт зинапоясининг юқорисига чиқди-да, орқасига ўтирилиб менга қўл силкиди. Сўнгра кўздан ғойиб бўлди. Бир неча дақиқадан кейин эса қоп-қора осмонда учта нуқтага айланди, уларнинг иккитаси қизил, биттаси яшил эди.

Йигирма дақиқадан сўнг ўттизинчи апрел кирди, мен бир ёшга улғайдим. Тунги шаҳар қўйнига кириб бормоқдаман, унинг рекламалари, дўкон пештахталари кўзимга совуқ кўринар эди. Аммо қанақадир оғир юкдан қутулгандаги сингари енгил кайфият, тиниқ бўлмаган қувонч вужудимни қамраб олганди. Мен ўз ишим ҳақида ўйлаб кетдим: эртага, йўқ, бутун эрталаб иш столига ўтираман, катта оқ қоғозга эгилман. Тушнинг ҳиди димоғимга урилади, учи ўткир очилган қаламлар кўзимни қувонтиради. Умуман, дунёда ишнинг, фаолиятнинг борлиги нақадар катта бахт, булардан маҳрум одам — энг бахтсиз кишидир.

Рўпарамда улкан шаҳар — менинг фаолиятим, ташвиш ва қувончларим порлаб кўринади.

Синглимнинг қўнғироқдай овози уйғотиб юборди.

— Табриклайман, табриклайман! Катта бўлгин. Ақлли бўлгин, яхши, одобли бўлгин! Ёлғиз синглингни хафа қилмагин! — У ёстигимга энгашиб юзимдан ўпди.— Сенга телеграмма. Биасанми қаердан, Астрахандан! Қандайдир грузиндан.

Унинг қўлидан телеграммани олдим. Иккита сўз битилган: «Табриклайман, ўпаман». Имзо: «Камикадзе».

МЕНИНГ ТАҚРИЗЧИЛАРИМ

Қаппайган хат жилдимни қўлтигимга қисиб кетаётган эдим, қадрдон дўстимни учратиб қолдим. Биз кучоқлашдик, ўпишдик, бир-биримиздан ҳол-аҳвол сўрадик.

Дўстим деди:

— Хўш, йўл бўлсин? Папкангда нима бор, бунча қаппайган?

Мен янги ҳикояларимни нашриётга олиб бораётганимни айтдим.

Дўстим оғир хўрсинди.

— Ҳа, сизларнинг нон топишларингиз ҳам ҳазилакам эмас, — деди кейин. — Соҳаларингизда шундай олғирлар борки, уларнинг орасидан нон аяиб ейтиш — ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди.

— Нега? — деб сўрадим.

— Шунақа-да, — деди дўстим.

— Сен уларни қаердан биласан?

— Биламан. Бошимдан ўтказганман.

Англадимки, дўстим ниманидир очиқ айтмаяпти. Уни шаҳар боғининг бир чеккаси-га бошладим. Музқаймоқ ва бир шиша шарбат олиб келдим-да, секин уни гапга солдим:

— Қани, музқаймоқдан ол, шарбат ич. Гапир-чи, қаердан биласан?

— Бир уни, — деб ҳикоясини бошлади дўстим, — мен шўрликнинг ҳикоя ёзгим келиб қолса бўладими. қарасам ҳамма ёзаяпти: ЖЭК бошлиғиям, автонazorатчи ҳам, дўкон мудирю қоровул ҳам ёзаяпти. Хўш, улардан менинг қаерим, нима кам? Улар ёзганда нега мен ёзолмайман, деб ўйладим. Шарт столга ўтирдиму ҳикоя ёзишга киришдим. Ёздим. Мазмуни бундай эди: бир йигит бир қизни яхши кўради, аксига олгандай у қизни бошқа бир йигит ҳам севади. Қиз эса қайси бирига розилик беришни билмайди. Биринчи йигитни Хаёл деб атадим, иккинчисини эса Малол, қизнинг исмини Мोजаро деб қўйдим. Биласан, унақа шоирона отлар топишга нўноқман.

Хуллас, гапни чўзиб сени қийнамай қўя қолай, бир неча мавзуни қаламга олдим, кўпгина масалаларни кўтардим, бир неча проблемаларни қамраб олдим, шунингдек, одатга кўра, Табиат тасвирига ҳам кенг ўрин ажратдим. Лекин уларнинг ҳаммасини сенга айтмоқчимасман. Ҳикоя шундай тугайди: йигитларнинг қистовини бир ёқли қилиш мақсадида Мोजаро Хаёлга кечкурун соат саккизда менга қўнғироқ қил, дейди. Хаёл роппа-роса саккизда телефон-автомат будкасига киради. Бироқ аксига олиб автомат ишламайди. У иккинчи будкага киради, аммо у ердан ҳам ҳафсаласи пир бўлиб чиқади. Хаёл бошқа автоматга югуради, лекин у ҳам... Афсуски, атайлаб қилингандай, биронта ҳам автомат ишламайди. Шундай қилиб, Хаёл вақтни бой беради. Мोजаро эса уни тутуруқсиз йигитга чиқариб, иккинчи йигитга, яъни Малолга изн беради. Ҳикоям жуда чиройли тугайди: «Можаро билан Малол денгиз соҳилидаги боғда эгилиб турган мажнунтол тагида ўтиришарди. Можаронинг сочлари ёйилган, хаёлга чўмган, мисоли паридек. Малол ҳам жим. Унинг юраги қувончдан тўлиб-тошган. Малол чуқур-чуқур нафас оларкан, қизнинг узун-узун киприкларига, нафис лабларига, лола каби гўзал бўйниги сийнасига суқ билан термулади ва ўзини дунёдаги энг бахтиёр йигит санайди.

Бу пайтда Хаёл соҳилдаги харсанг устига ўтириб ўзини ҳақоратланган, эзилган каби ҳис этар, бир-бирини қулаб келаётган тўлқинлардан кўз узолмас, аччиқ-ширин хаёллар гирдобидан чиқолмай, рўёбга чиқмаган муҳаббати ҳақида афсус-надомат ила ўйларди. Эҳ, Мोजаронинг мовий кўзлари! Уларни унутиб бўлармиди!»

Ҳикояни ёзиб бўлгач, хотинимга ўқиб беришга қарор қилдим. Ҳарҳолда, илжодим, бегонадан кўра аввал рафиқам эшитсин-чи, қани нима дейди.

У ҳикояни миқ этмай, бир сўз демай тинглади. Сўнги жумлани ўқиб бўлишимни биламан, хотиним «Билдим!» деб шунақа қичқирди-шунақа қичқирди, ҳеч ҳисоби йўқ, хонадан отилиб чиқиб кетди.

Менинг юрагим ёрилиб кетишига сал қолди. Нима бўлди унга, деб ўйлайман. Орқасидан югурдим.

— Азизам, кимни, нимани билдинг?

— Сени билдим!

У кийимларини йиғиштирар эди.

— Меними? — дедим ҳайрат ила.

— Нима, мени ҳеч кими йўқ деб ўйлайсанми? — у кўйлақларини жомадонга тиқа бошлади. — Ёки, сенингча, мени карамзордан топиб олишганми? — оғзи гапдан тинмас, қўли эса янги туфлисини қоғозга ўрарди. — Менинг қўлимга қараб ўтирибди, деб ўйлайсанми? Сенинг кулбангдан кетсам, борадиган жойим йўқми? Янглишасан! Балки менсиз очидан ўлади, деб хаёл қиларсан? Бекорларни айтибсан! Менинг тароғим қани?

— Азизам, жоним, бундай тушунтириброқ гапир ўзи? Нималарни ўйлаяпсан? Қаёққа кетмоқчисан?

— Нима, сенингча, мен шунчалик галчаманми, ҳеч нарсани тушунмайманми? Тароғим қани, деяпман?

— Хўп, айт ахир, нимани тушундинг? Гапир, мен ҳам билайин. Ҳеч нарсага ақлим етмаяпти. Ўзи нима гап?

— Тўғри, сен ҳеч балони билмайсан! Балки менинг ҳеч қанақа танишим йўқ дерсан?! Тароғим қани? Сенингча мени карамзордан топиб олишгандир?

— Азизам, жоним! Қанақа карамзор? Қанақа тароқ? Э, жин урсин... Мана тароғинг... Мундай тушунтирсанг-чи, нима гап ўзи? Ҳеч нарсага ақлим етмаяпти! Каллам гувуллаб қолди.

— Шундайми!.. Ҳали менинг устимдан куляпсанми? Эҳтимол, мени ҳам билмассан? Бўлмаса, сенингча Можаро ким?

— Можаро? Бу нима деганинг? У образ...персонаж... яъни, бадий тўқима, унинг меваси...

— Менга қара, сен кўп мени лақиллатаман деб ўйлама! Бадий тўқима меваси эмиш! Қанақа мева эканлигини яхши биламан! Бемаъни эртагингни бувингга айт! Чучварани хом санабсан. Хўш, Тайюбанинг қизи-чи? Балки уни ҳам эслаёлмассан?

— Тайюбанинг қизи?..

— Ҳа, ўша! Амакингни қизи Ҳуринисо-чи! Туғилган пайтингларда икковингни нималар қилишган—билмайман, аммо бўй етгач, у бошқага турмушга чиқиб кетди, сен эса менга уйландинг.

— У гапларнинг бизга нима алоқаси бор, ахир?

— Шунақами? Алоқаси йўқми? Яхши. Қани, айт-чи, Ҳуринисонинг кўзлари қанақа?

— Мен қаёқдан билай?

— Шунақа дегин! Билмайман де! Тароғимни бер бу ёққа! Жамадонни бекит! Мен бу ерда бир дақиқа ҳам туролмайман!

— Тинчлан, азизам... Ҳуринисонинг кўзлари...

— Ҳа, мовий! Берилиб ёзганинг алақандай сатангнинг кўзлари каби. Демак, унинг кўзларини унутиб бўлмайди. Шундайми? Шундайми? Нимаям қилардик, унутолмасанг унутма! Билганингни қил. Мен эса бир дақиқа ҳам турмайман бу ерда. Билдингми, бир дақиқа ҳам!

Мен куйиб-пишиб унга бор гапни тушунтира бошладим, онамни ўртага қўйиб қасам ичдим, ҳеч қанақа Ҳуринисони танимайман, ёдимда йўқ, деб қайта-қайта онт ичдим. Бу ҳам кифоя қилмади: Можаро кўзларининг рангини ўзгартирдим, мовий ўрнига светафор кўзларидек сариқ деб ёздим. Охири жумлани ўчириб ташладим. Кошки шу билан тугаса, хотинимга жуда чиройли, қимматбаҳо дублёнка олиб бердим. Уч-тўрт кундан сўнг базўр ярашдик.

Ҳикоямни Сокина деган машинкачиға олиб бордим. Ёзиб беришни илтимос қилдим. Сокина деди:

— Йўқ, йўқ, вақтим йўқ. Бўш вақт қаердан бўлсин менда? Иложим йўқ. Уруш ҳақидами? Уруш ҳақида бўлса икки дунёдаям ёзмайман. Соғлигимга таъсир қилади. Врачлар айтган, асабийлашиш мумкин эмас менга. Шундоғам давлием балаңд.

— Йўқ, Сокинахоним, уруш ҳақида эмас, рост айтаяпман.

— Кулгилими?

— Йўқ, кулгили ҳам эмас.

— Бўлмаса кўтар, ёзмайман. Нима ҳақда ўзи?

— Муҳаббат ҳақида.

— Муҳаббат ҳақида! Боядан бери шуни айтмайсанми, ол бу ёққа, ёзганим бўлсин.

Сокина ёза бошлади, ёзиш жараёнида фикрларини билдириб борди:

— Яшавор-э. Манави жойларини яхши ёзибсан. Менга ёқяпти.

Севинганимдан сакраб кетай дейман. Ҳикоянинг яримларини ёзиб бўлган эдик, Сокина бирдан тўхтади:

— Сеңдан илтимос,—деди у,—сабрим чидамаяпти охиригача, қиз кимга турмушга чиқади: Хаёлгами, Малолгами?

— Малолга,—дедим мен.

— Нега?— деди у менга ҳўмайиб. —Бундай бўлиши мумкин эмас! Сен шундай қилгинки, Хаёлга турмушга чиқсин. У келишган йигит. Малолнинг қанақадир лаллайган.

— Қандай бўлади,— мен тушунтиришга ҳаракат қилдим,—ахир, бадий мантиқ...

— Шунақа дегин! Ишинг тушганда юмшоқ супургига ўхшаб турувдинг, энди эса қайсарлик қиласан, арзимаган нарсани илтимос қилса гап қайтарасан, истамайсан! Мантиқ эмиш! Сен ўйлайсанки, мен шунчалик саводсизманми, маданият етишмайдими? Ёки китоб ўқимайди деб ўйлайсанми? Кинога бормаёманми? Мантиқ дейди яна! Бўлмаса, ахборотинг учун билиб қўй, мен ўқиган китоблар сони бошингдаги сочингдан ҳам кўп! Билдингми? Бордию у Хаёлга турмушга чиқмас экан, кўтар ҳикоянгни, ёзмайман.

— Сокинаҳоним...

— Гап тамом. Ўша қизнинг ўрнида мен бўлганимда албатта Хаёлга турмушга чиқардим.

— Сокинаҳоним... Албатта у қизнинг ўрнида сиз бўлмайсиз...Ахир, мен сизни тасвирлаганим йўқ-ку...

— Менга қара, — деди у ранги оқариб, — бор, хотинчангни тасвирла! Ўргилдим! Қоғоз-поғозингни йиғиштир-да, бу ердан туёғингни шиқиллатиб қол!

Қисқаси, уч ҳафта машинкачи қидирдим. Бирига ҳикоянинг мазмуни ёқмади, иккинчисига мавзуси, яна бири тилидан ёзғирса, бошқаси характерлар ривожини танқид қилди... Бири жуда узун экан, вақтим йўқ, деса, бошқаси: жуда қисқа экан, ёзиб ўтиришга арзимади, дейди.

Ниҳоят, инсофли бир машинкачи топдим. Хайриятки, у индамай ёзиб берди.

Хатжилдга солганча хурсанд ҳолда таҳририятга чопдим. Аввал кичик муҳаррир ўқиди, яхши ҳикоя деди, фақат баъзи ўринлари ортиқча, ўчириш керак, деди. Кейин етакчи муҳаррир ўқиди. Яхши, лекин ўчирилган жойларини тиклаш лозим, деди. Сўнгра катта муҳаррир ўқиди, яхши деди, фақат бироз қуруқроқ. Умумий гапларни олиб ташла, шахсий кечинмаларни кўпайтириш зарур, деди. Ундан кейин бош муҳаррир танишди. Яхши ҳикоя бўпти, деди у, фақат бироз ишлаш керак. Шахсий кечинмалардан воз кечиш, умумий фикрларни кўшиш ва бойитиш даркор. Ниҳоят, ҳикоям энг катта бошлиққа етиб борди. Энг катта бошлиқ ҳикояни ўқиб, ҳаммани ўз ҳузурига тўплади.

— Мен ҳикоянгни ўқидим, — деди у менга юзланиб. — Менга маъқул бўлди. Сиз жуда муҳим ижтимоий масалани кўтарибсиз. Жуда тўғри пайқаганингиздек, афсуски, баъзи камчиликларимиз, вақтинчалик етишмовчиликларимиз бор, учраб туради. Чиндан ҳам, айрим телефон-автоматларимиз яхши ишламаслиги каби фактларга дуч келамиз. Бундан кўз юмиб бўлмайди. Аммо... бу ерда энг асосийси янглишиш бор. Хўш, у қайси ўринда кўринади?

Муҳаррирлар бир-бирларига қарашди. Кичик муҳаррир қўлини кўтарди.

— Ўртоқ энг катта бошлиқ, мумкинми ўз фикримни айтсам?

— Айт.

— Ҳаёт ҳақиқатида.

— Тўғри, — деди энг катта бош муҳаррир. — Худди ана шу ерда. Ҳаёт ҳақиқатини тасвирлашда кўринади. Ўртоқ муаллиф, айтайлик, биз сизнинг ҳикоянгни шу ҳолда босдик, дейлик. Хўш, Янги Зеландия-чи?

— Нима?— назаримда унинг гапини хато эшитгандай бўлдим.

— Янги Зеландия деяпман!.. Бизнинг журналимизни Янги Зеландияда, Финляндияда, Исландия, Гренландияда ўқишларини биласизми? Мисол учун, айтайлик, Янги Зеландияда бир ўқувчи сизнинг ҳикоянгиизни ўқиб қолди, дейлик. Қарайдики сизнинг қахрамонингиз телефон-автомат буджасига киради, лекин у ишламайди. Хўш, нима бўпти? Нима, биз камчиликларимизни кўрсатишдан қўрқамизми?

Етакчи муҳаррир кўлини кўтарди ва деди:

— Сира ҳам.

— Жуда тўғри. Қўрқмаслигимиз керак. Аммо қахрамонимиз иккинчи, учинчи ва ҳоказо телефон катакларига бош суқади. Уларнинг ҳаммаси барабар ишламайди. Хўш, бундан қандай хулоса келиб чиқади?

— Умумлаштириш! — деди кимдир.

— Тўғри, умумлаштириш! Демак, маълум бўладики, сиз қора бўёқни ошириб юборгансиз. Ҳаётимизнинг ёруғ томонларини кўра билмайсиз. Вақтинчалик, онда-сонда учрайдиган ҳодисани сиз... Нима?

— Таъкидлайди, — деди кичик муҳаррир.

— Ошириб кўрсатади! — деди етакчи муҳаррир.

— Бўрттирган! — деди катта муҳаррир.

— Ҳаддан зиёд оширган! — деди бош муҳаррир.

— Тополмадинглар, — деди энг катта бошлиқ. — Бу билан муаллиф, — шу ўринда у бироз тўхтаб, нафасини ростлаб олди, — мамлакатимиз ҳақида Янги Зеландия ўқувчиларида нотўғри тушунча, янглиш тасаввур ҳосил қилади.

— Сиз жудаям ҳақсиз, ўртоқ энг катта бошлиқ, — дедим мен. — Очигини айтсам, мен ҳикояни ёзаётганимда Янги Зеландия ҳақида ўйлаш хаёлимга ҳам келгани йўқ.

— Нотўғри қилгансиз, — деди энг катта бошлиқ. — Нега энди ўйламайсиз? Ёш, ўқимишли йигит бўлсангиз. Одам бир нарса ёзаётганда шу ёзаётган нарсаси ҳақида Тринидад ва Тобаго ороларида нима деб ўйлашини хаёлан тасаввур қилиб кўриши керак. Тао-Као ярим оролида-чи? Клунтур-Плунтур тоғларининг чўққиларида қандай қабул қилишади? Ҳаммасини ҳисобга олиш зарур.

— Албатта инobatта оламан, — дедим.

— Жуда яхши? Нега энди сизнинг қахрамонингиз Хаёл ёлғиз қолиши керак? Яхшиси, сиз масалани бошқача қўйинг. Уччаласи ҳам бахтли бўлсин. Хаёл, Маёл... Кечирасиз, Малол ва Можаро. Уччови бир-бирининг қўлидан ушлаганча ям-яшил хиёбонда қувноқ ҳолда бормоқда. Кейин улар бошлари ҳам мажнунтол тагига бориб ўтирадилар. Шу жойларини яхши ёзгансиз, менга ёқди. Бошлари эгик мажнунтол проблемасини яхши қўйгансиз. Хўш, демак уччови тол соясида ўтиришади...

— Қанақа қилиб? — дедим мен. — Уччови? Ахир, севги...

— Мунча севги-севги дедингиз. Сизсиз ҳам севги ҳақида кўп ёзишган. Уч дўст, уч ўртоқнинг дўстлиги ҳақида ёзинг... Уч дўст толнинг соясида...

Энг катта бошлиқ шу ерда бир дам тўхтади. Бундан фойдаланган етакчи муҳаррир минғирлади:

— Мм...мм...

Энг катта бошлиқ деди:

— Сиз нимадир демоқчимисиз?

— Мен, ўртоқ энг катта бошлиқ, демоқчиманки, яъни... мм...ҳалиги...сиз бунга қандай қарайсиз?

— Нимага?

— Мм... сояга... уларнинг сояда ўтиришига?..

— Бу ерда нима жиддий гап бор?

— Мм...мм... унақа жиддий гап йўқ. Аммо...лекин... демоқчиманки...мм... балки... ҳар хил гап-сўз кўпаймаслиги учун мм...соя... соя томонни... Нега энди соя? Негадир шу жойи менга...

Энг катта бош муҳаррир ўйланиб қолди, кейин деди:

— Демоқчисизки, буни бошқача тушунишлари мумкин. Шундайми?

— Ким билади дейсиз? Мм... ҳар эҳтимолга қарши... соя... соя томон...ҳар ҳолда ҳар

хил гап-сўз кўпаймаслиги учун... нима дейларди... ўз соясидан ҳам қўрқади дейдими... соя... билмадим. Яна...

Энг катта бошлиқ деди:

— Маъқул — кейин менга қаради. — Яхшиси, сиз ўша жойни ўзгартиринг. Толнинг соясида эмас... менингча, бундай бўлгани тузук: тол... тол... ҳа, топдим: толнинг ёруғида!—У хурсанд бўлганидан ҳатто чапак чалиб юборди. —Жуда яхши! Охирини бундай деб ёзинг... —Унинг кўзлари ўйчан тус олди, ёқимли овозда қироат билан деди: —Ой ёруғи. Бошлари эгик мажнунтол ўз сочларини булоқ сувига ювмоқда. Уч ўртоқ тол ёруғида ўтиришипти, уларнинг дилида романтик туйғулар. Тол! Кўп нуқта... улар ҳам учта... Кўп нуқта... қалай?

Кичик муҳаррир деди:

— Ажойиб! Йўқ, ундан ҳам зўр!

Етакчи муҳаррир деди:»»

— Мен алақачонлар айтганман, ўртоқ энг катта бошлиқ, сиз генийсиз!

Катта муҳаррир рўмолчасини олиб кўз ёшларини артди.

— Бу ерда сўз ортиқча... Нима деб кўшимча қилиш мумкин? Ҳеч қанақа!— у йиғлаб юборди.

Бош муҳаррир деди:

— Бир нарсага менинг ақлим етмаяпти: шунақа ноёб истеъдод соҳиби бўлатуриб, одамларга шунақа қимматли, ажойиб маслаҳатлар берган ҳолда нега ўзингиз ёзмайсиз?

Энг катта бошлиқ мушти билан столни бир урди:

— Игна!

— А-а...—дейишди муҳаррирлар бараварига, гўё ҳамма нарсани тушуниб етгандай тутишди ўзларини. Аммо бир-бирига шундай ажабланиб термулишдики, улар ҳам мендан зиёд бирон нарса англамаганлигини сездим.

Мен жимликни бузиб, сўрадим:

— Нима, ортиқ даражада кескинми?

Энг катта бошлиқ бошини қимирлатиб афсусланди ва деди:

— Тушунмадиларинг! Игна ҳаммани кийинтирадию ўзи яланғоч юради, деган мақол-ни эшитмаганмисизлар.

Кичик муҳаррир деди:

— Ўртоқ энг катта бошлиқ, халқимизнинг бой ижодий меросини сиз бунчалар чуқур, мукамал биласиз-а!

... Қисқа қилиб айтганда, сенинг бошингни кўп қотирмай қўя қолай, менинг ҳикоям-ни босишмади. Шу кундан бошлаб мен бу ишга бошқа қўл урмадим.

Дўстимнинг ҳикоясини тинглаб ўтириб дедим:

— Дўстим, бахтимизга ўшанақа хотинлар, ўшанақа машинисткалар, ўшанақа муҳаррирлар санокли, яккам-дуккам, гоҳ-гоҳида учрайди улар. Бизнинг хотинларимиз, машинкачилар ва муҳаррирларимиз унақамас, уларнинг кўпчилиги ҳалол, покиза, ростгўй, адолатли, маданиятли, ўқимишли, ақлли, дадил, тарбия кўрган одамлар. Мен ҳозир нашриётга боряпман. Ишонаманки, мени ақлли, дадил, билимли, адолатли муҳаррир қабул қилади. Яна шунга аминманки, энг катта бошлиқ ўнг қўли билан (бордию у чапақай бўлса, чап қўлда—бунинг аҳамияти йўқ) менинг қўлёзмамнинг биринчи саҳифа-сига чиройли қилиб «Наборга!» деб ёзиб беради.

Дўстим деди:

— Ҳазиллашмаяпсанми?

— Йўқ,—дедим мен. —Мутлақо жиддий гапиряпман.

Маматқул Ҳазратқулов

таржималари

ЎЗБЕКНИНГ ГҶЛЗОР ҶЛКАСИ

Туркумдан

Чиноз чинори

«Чиноз қалъа, деганга Чиноз қалъа,
Бул Чинозда ичимли сув озгина.
Куч-ғайратинг борида ўйна ва кул,
Умр ўлчовлидир, ўтказ созгина.

Қизил қайин, оқ қайин,
Сув оқади сой сайин,
Сен соғинсанг ой сайин,
Мен соғингум кун сайин.»

Ҳазилкаш елда ўйнаб буримлари,
Ўзбекнинг мажнунтолдай сулувлари.
Жон олғувчи дея эли эркалаган
Ўтди олдимдан Чинознинг ширинлари.

Қора булут орасидан балқиб чиққан
Қошлари пайвастадир, олар жонни.
Манглайи қуёш каби ярқираган —
Нурси бўлиб порлатар Шарқ осмонин.

Юзида ловуллаб гул ёниб турар,
Кўзида жовдираб кун ёниб турар.
Ўртаниб кетдимми деб аросинда
Дилгинам беихтиёр тониб турар.

Хуш олар донони маст этиб сўзи,
Тўлишган ўн еттига етиб ўзи,
Жон олар, қон чиқармай, жон чиқармай,
Қадалган қўш ханжардай икки кўзи.

Ўхшар булоқ қайнар бўлган чоғига,
Эрка кулги ётгандай ёноғинда,
Тол бўйин тоза тутиб тол ипақдай
Юрмайди муҳаббатнинг сўроғинда.

Ўхшаркан шу қиз билан дала куни—
Шу Чиноз боғчасининг лола гули.
Кўксиди тўнкарилган қўш косадай
Туртиб турар сутга тўлиб оналиги.

Ўтиб борар кўзга илмай, эсга олмай,
Туюлар уйқудаги сирли тушдай,
Кийган атлас кўйлагининг этаклари
Шувилласа—бир таманно сабо эсгай.

Ғиждувон

Бухоронинг Ғиждувон бир иниси,
Турфа-турфа боғу бўстон гул ичи.
Кўнгилларга қуйилади билинмай
Япроғининг унсиз, тилсиз туриши.

Бухоронинг кунчиқар дарвозаси,
Хар тарафда ётар йўл-йўл ёв изи.
Армонларин суратга тушириб,
Ойна каби ярқирайди ҳовузи.

Олхўри, анор мўл ҳосилдан эгилган,
Гулзор ўлка гўзал қиздай кийинган,
Тут дарахти япроғи-ла қурт боқиб,
Пилла олиб, ипак тола йигирган.

Хон билан хонойим, бек-ла бегойим,
Бошқаларга берган эмас ўз жойин.
Хон ўрнига кўтаради ўзбеклар
Қон-қариндош эл оқини Сирбойин.

Ўзбек бағрида юрган
Қозоқларнинг дўстлиги.
Узоқни яқин қилган
Икки дарё кўприги.

Она сути-ла кирган
Дала қўшиғи, сози
Тошкентда ҳаёт қурган
Туркистоннинг қозоғи.

Борсанг роса суюнар
Чой қўяди тезгина.
Ўзбекилиги билинар
«Хўш» деган бир сўзидан.

Тилидан бол томизар,
Тўкиб ташлар бор-йўғин.
Қўш ўзанда оқизар
Алишер, Абай сўзин.

Сирлашиб, мафтун бўлиб,
Теран-теран ўй кечиб,
Сариқ бола Носир-ла
Юргим келар сўйлашиб.

Шу ҳолда ҳам орада
Сир қолгандай очилмай,
Келар ҳозирга қадар
Хуморимиз босилмай.

* * *

Бухорода сақланиб қолган
Икки ярим минг йиллик из бор.
Осмон қўйнин мунда талай ахтарган
Жиловланган юлдузлар.

Қанча замон жумбоқ бўлиб кўк сири
Юраклардан кетмаган.
Юлдузларнинг сирларин
Улуғбекнинг мадрасаси кашф этган.

Бунда ўтган юлдуз санаб кўп киши,
Юксакларга қулоч урган ўй-армон.
Гумбазларнинг бекор эмас кўк туси,
Улар осмон бўёғига бўялган.

Қозоқ тилидан Маъруф Жалил
таржимаси.

Эрсин Кўйбоқар ўғли

ЁШЛИГИМ, БЕБОШЛИГИМ

Қисса

Бошқалар бошидан нечук айланай,
Ё янги севгини бошлайин қандай?
Кўзимдан дув оққан ёшим кўймағач,
Ўзга ёр хуснига қандоқ бойланай?

Умар Хайём

БИРИНЧИ ҚИСМ

—Эртага кечқурун Фаридани «Зарафшон» ресторанига таклиф қилдим,—деди Қодир дабдурустан.

— Ўҳ-ҳў... У зўр ресторан-ку. Қиммат ресторан... Ҳамёнинг қалай?

— Уйга хат ёздим. Бугун-эрта пул келиб қолса керак.

— Хатинг етиб, пул келаман дегунча...

Қодир мендан тўрт ёш кичик. У ўрта мактабни тугатибоқ пединститутнинг филология факультетига ўқишга кирган. Қодир билан бир курсда ўқиётганлар орасида ҳарбийда хизмат қилганлар, педбилим юртини битириб, бир-икки йил ишлаб келганлар ҳам бор. Улар олдида Қодир худди уядан эндигина парвоз қилган полапон.

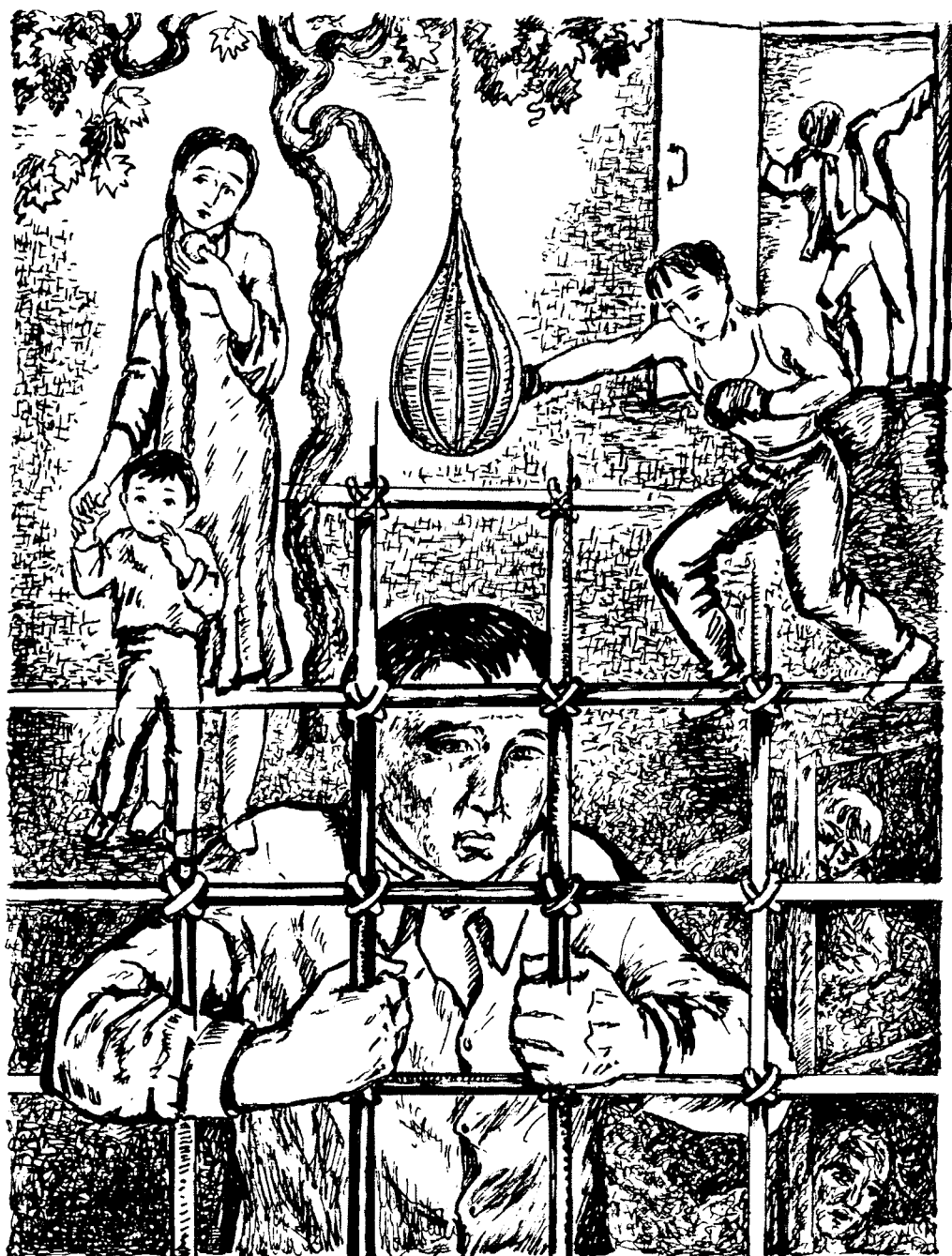
Биз Қодир билан ўқиш бошлангандан бери бир хонали уйда ижарага яшаймиз. У оқкўнгил, уятчан, бўлар-бўлмаста гапиравермайдган камгап бола. Болалигимни ё тажрибасизлигимни, ишқилиб, бўлар-бўлмас ишларга айланишиб, вақтини зое кетказадиган одатлари ҳам йўқ эмас.

У ўқийдиган факультетда қизлар кўп. Балки шунинг учундир, ўйин-кулгига, кўшиғу мусиқага мойиллиги бор. Ўзи унча-мунча шеър ҳам машқ қилиб туради.

— Қизларни ресторанга таклиф қилишдан олдин чўнтакни пулга тўлдириш керак-да, укам. Энди нима бўлади? Майли, бўлар иш бўлибди. Энди пул топишнинг иложини қилишимиз керак. Бирор чорасини топармиз.

Баъзи-баъзида Қодирнинг икки-уч курсдоши билан йиғинларга, тўю

томошаларга бориб, ўртакашлик қилиб унча-мунча пул топиб келадиган одатлари ҳам бор эди. Бу пайтларда, Тошкентдан бошқа жойларда тўю томошаларда курашлар ташкил қилиш удумга айланган эди. Мен билан бир бўлмада яшайдиган йигит спорт усталигига номзод эди. «Биз ҳам бенасиб қолмайлик», деб ҳалиги йигитни Қодирга қўшиб жўнатиб, унинг келишини интизорлик билан кутган пайтларимиз ҳам бўлган. У курашда ғолиб чиқиб, баъзан телевизор, баъзан магнитофон, баъзан соат олиб келар, биз уларни сотиб, пулини ҳаммамиз тенг «арра» қилардик. Ҳар ҳолда кунимизга яраб турарди-да.

Қодирнинг Фарида билан танишганига ҳеч қанча вақт бўлгани йўғ-у, ҳе йўқ-бе йўқ, ресторанга таклиф қилганини қаранг.

— Мардикор бозорига бориб кўрсак-чи...— деди у.

Тошкентда тирикчилик учун ёлланиб ишлайдиган мардикор бозори бўларди. Уни одамлар ТошМИ деб аташар, бу —Тошкент Мардикорлар институти дегани. Бу номни талабалар қўйишган. Бироқ бу жойга бориш биз учун жуда уят, нақ номусингни топташ, обрўйингга путур етказиш билан баробар. Начора, тирикчилик учун нималарни қилмайсан? Баъзида чор-ночорликдан шу бозорга боришни мўлжаллаб троллейбусга, трамвайга чиққанлар гўё бу бозорда иши йўқ одамдай унинг рўпарасидаги бекатдан ўтиб кетиб, нариги бекатда тушиб, изига қайтарди. Бу ерда турганлар баъзан таниш-билишлари кўриниб қолгудай бўлса, уялганидан ўзини панага олганларини айтмайсизми?

—Вақтни ўтказмайлик. Эртага чўнтагимизда пул бўлиши керак.Кетдик,— деди Қодир.

—Кетсак, кетдик. Кучимиз бор, унча-мунча ишлар кўлимиздан келади. Ахир, биз ҳам битта-яримтанинг корига яраб қолармиз,—деб йўлга тушдик. Бозорга яқинлашганимизда таниш талабалар чиқиб қолса бўладими?

—Ҳа, иш қидириб келдингларми?— деб қолди улардан бири.

—Йўқ, ишлайдиганларни қидириб келдик.

—Ундай бўлса, мана биз бормиз-да.

—Сизларни биз олиб кетмасак, бошқалар бир пулга олмайди шекилли, — дедим ҳазил қилиб. Кулишдик. Шу пайтда бозор худди қирғий ҳужум қилган товуқлар мисол тўс-тўполон бўлиб, ҳамма қўлидаги кетмону куракларни, тешаю болталарини ола қочди. Қарасак, бир-икки милиционер, худди мина қидирган сапёрлардай таёқларини ҳавода ўйнатиб яқинлашиб қолибди.

—Қўлларига тушсак, институтга хат ёзиб, шарманда қилмасин тагин. Кетайлик бу ердан обрў борида.

—Билетимизни кўрсатамиз. Талабаларга тегмайди улар.

Милиционерлар ҳужжатларимизни кўргач:

—Бу жойда тўпланишиб турмаларинг. Мумкин эмас,—дейишди.

— Булар ҳам бир нимани тушунар экан. Инсофлари бор экан,—деди Қодир.

—Жим. Аनावини қара...

Ҳўв нарида ҳалиги милиционерлар «қурол-аслаҳа»ларини қўлтиқлаб олган уч-тўрт мардикор йигитларни етаклаб олиб кетаётган эди.

Ўзаро гаплашиб, ҳалиги манзарани томоша қилиб турганимизда, олдимизга ой-куни яқинлашиб қолган аёлдай қориндор бир киши келиб, орамиздан мени танлади.

—Биз икки кишимиз,— дедим.

—Менга битта одам керак.

—Сиз бораверинг, ака. Бу аҳволда ҳеч қайсимизга иш топилмай қолиши мумкин,—деди Қодир менга.

—Пахса ота оласанми?

—Касбимиз-ку...

—Бир кунга қанча сўрайсан?

—Ўн беш сўм.

—Ўн икки.

—Бўпти. Келишдик.

Мен қориндор кишининг кўк «Волга»сига ўтириб кетдим.

Ховлисида иккита киши ишларди. Улар ака-ука экан. Менинг қиладиган ишим, лой қорилган чуқурчада туриб, девор ёнидаги тўрт оёқли стол устида қалт-қулт қилиб зўрға турган укасига куракда лой узатиб туриш экан. У мен берган лойни акасига узатади, акаси эса пахса урар экан.

Лойни авайлаб узатмасанг, стол устида зўрға турган бола йиқилиб кетиши ё бўлмаса кўлига кўққисдан курак тегиб жароҳатланиши мумкин эди. Лойни суяқ ҳам қилмай, қуюқ ҳам қилмай оби-тобида тайёрлаш ҳам менинг зиммамда. Уни тайёрлаб бўлгунимча анави иккови қичқирадиган хўроздай, кўзларини узмай тепамда қараб туришади.

Дастлабки соатларда ишимиз унмади.

—Бугун тугата олмаймиз шекилли-да,—деб хўрсинди акаси дам олиш пайтида.

—Анави стол-пистолни йўқотинг. Укангиз чуқурга тушиб, лойни тайёрлаб бериб турсин. Мен уни шу ердан туриб отаман. Сиз бошлаб ураверинг.

—Отишга-ку отасан-а, бир оздан кейин чарчаб қоласан-да.

—Чарчамайман. Бир кўриб боқайлик-чи.

Хайрият, ишимиз сал юришди. Укаси лойни тайёрлаб улгуролмай қолди. Шунақа пайтларда ўзим қарашиб юбордим. Лой тайёр бўлганида, курак билан чунонам отдимки, акаси пахсани уриб улгуролмай қолди.

—Қордай ёғдириб юбордингиз-ку. Бир пас дам олинг, — деди у ўзининг ҳам чарчаганини билдиргиси келмай.

Уй эгаси хурсанд. Анави иккаласининг мўлжалида икки ярим кунда битадиган ишни бир кунда қойилмақом қилиб бажардик.

Кечки овқатдан сўнг уй эгаси ака-укаларни кузатиб кўяр экан:

— Сен бола менга ёқиб қолдинг. Ишни бошлар экансан. Сени мен ўзим олиб бориб, ётадиган жойингни ҳам кўриб келаман, — деди.

Машинаси ётоқхонамиз олдига бориб тўхтади. Машинадан тушдим.

— Менга ёқиб қолдинг, бола, — деди у бояги гапини такрорлаб. — Менинг

БИЗГА ҚАЛБАН ЯҚИН АДИБ

Эрсин Қўйбоқар ўғли!

Мен илгари бундай ёзувчи борлигини билмасдим ҳам, танимасдим ҳам. Аксинча у бизни орқаворотдан таниб, ўзига яқин олиб юраркан.

1996 йилнинг кузида чимкентлик бир шоир йигит эшигимиз олдига машинасини кўндаланг қўйиб, дабдурустан: «Мен сизларни Чимкентга, Эрсиннинг тўйига олиб кетгани келдим. Бормасаларинг бўлмайди. Ўзбекларсиз тўй қилмайман, деб оёғини тираб турибди», деб қолди. Мен бу гапдан хайратланиб:

«Ие, қизиқ бўлди-ку. Ахир, мен бу ёзувчини танимасам», дедим. Шоир бола сўзида қаттиқ туриб олди:

— У сизларни яхши танийди, — деди у. —Жуда ҳурмат қилади. Бориш-келиш масаласида эса ҳам емасаларинг ҳам бўлади: ўзим олиб бораман-у, тўй ўтгач, ўзим олиб келиб қўяман...

Хўп дейишдан бошқа чорамиз қолмади. Камина бошлиқ Тоҳир Малик, Мирпўлат Мирзо, Сафар Барно... Хуллас, бир гуруҳ ёзувчилар йўлга тушдик.

Йўлда у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, Эрсиннинг қанақа ёзувчи, қандай одам эканлигини суриштириб билиб олгандай бўлдим.Сухбатдошимнинг гапларига қараганда, у жуда камтарин, камсуқум, ўнта гапирганинга зўрға битта жавоб берадиган камгап, энг муҳими, ўзбекларни бутун вужуди билан яхши кўрадиган дилкаш инсон экан. Бир галати жойи—у қозоқларнинг

бир ҳовли-жойим бор. У ерда ҳеч ким яшамайди. Ўша жойга бориб турмайсанми? Ҳеч қандай ҳақ-пақ сўрамайман.

— Биз икки кишимиз. Бояги мардикор бозоридаги бола бор-ку, ўша икковимиз. Мен у болани ташлаб ҳеч қаёққа кўчмайман.

— Биз ҳам бир маҳаллари талаба бўлганмиз. Қани, туриш-турмушларингни бир кўрай-чи. Дўстинг билан ҳам танишай, — деб у менга эргашиб хонамизга кирди.

Хонада Қодирнинг бир ўзи каравотга чалқанча тушиб ётган экан. Биз киришимиз билан ўрнидан туриб, чой қуйиш учун чиқиб кетди. Шу пайтда бояги қориндор киши чўнтагидан йигирма беш сўм олиб, менга узатди.

— Ўн икки сўмга келишган эдик-ку?

— Сен туфайли икки кунда битадиган иш бир кунда битди. Раҳмат! Хурсандман.

Бирпас у ёқ-бу ёқдан ҳангомалашиб ўтиргач, ҳовли-жойини кўрсатишини, агар маъқул бўлса, ўзи олиб бориб жойлаштиришини айтиб, жўнаб кетди.

— Мана... — деб мен ҳалиги йигирма беш сўмни стол устига қўйдим.

— Ғалати иш бўлди, Юсуф ака. Бир одам мени «Москвич»га ўтқазиб уйига олиб кетди. Собир Раҳимов кўчасига бурилганимдаёқ Фарида эсимга тушди. У шу кўчада турар эди-да! Ҳовлига кирганимиздан сўнг:

— Мана бу ерни кечгача чошиб берсанг бўлди. Студент экансан, қорнинг ҳам очдир. Чой-пой ичиб ол, — деб мени уйига олиб кирди. Ўғли бўлса керак, кичкина бир болакай турли-туман ноз-неъматларни ташиб, дастурхон тузаш билан овора. — Мен бозорга тушиб, қўй гўшти олиб келай, тушликка бир ош дамлаб бераман. Сен қорнингни тўйдир-да, ишга киришавер, — деб хўжайин ташқарига чиқиб кетди. — Ҳой, Фарида, анави болани яхшилаб кут. Мен бозорга бориб келаман.

Унинг гапини эшитиб, ичимда нимадир чирт этиб узилгандай бўлди. Секин ўрнимдан туриб, қийғоч турган эшикнинг тирқишидан қарасам, не кўз билан кўрайки, даҳлиздаги плитанинг ёнида Фарида турибди. Худди қашқирни кўрган қўендай мени чунонам қалтироқ босдики, асти қўяверасиз. Сичқоннинг ини минг танга бўлиб, қочарга жой тополмай қолдим. Секин илгагини чиқариб, деразани очдим у жуфтакни ростлаб қолдим...

орасидан чиққан биринчи психотерапевт-шифокор ёзувчи экан. У кўпгина ҳикоялар, мақолалар, лавҳалар билан бирга «Эчкининг сайроғи», «Шарқ шуъласи», «Қорасоч» каби қатор қиссалар ёзиб чоп эттирибди. Шу билан бирга, Чимкент яқинидаги бир гўзал санаторийда одамларга шифо улашар экан. Ҳам асар ёзиб маънавият нуруни таратса, ҳам одамларга шифо бахш этса, бундан ортиқ савоб иш борми дунёда! Ўзбеклар билан яқинлигининг боиси, у қадимги Сайрамга қўшни Оқсувкент шаҳарчасида таваллуд толиб, ўзбек болалари билан ошиқ уйнаб катта бўлибди, кейинчалик Тошкентга келиб, олий ўқув даргоҳида таҳсил олибди.

Хуллас, ўзбекларнинг турмуш тарзини, урф-одатларини, феъл-атворини бир ўзбекдан кам билмас экан. Шунинг учун бўлса ажаб эмас, у яқинда «Ёшлигим, бебошлигим» деган ажойиб бир қисса ёзибди. Фирт ўзбекча ёзилган мазкур қиссада «дори»га бўлса ҳам биронта қозоқ қаҳрамони йўқ. Ундаги рўй берган воқеаларга, иштирок этган қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларига, гап-сўзларига мен мутлақо ишондим, ҳавас қилдим ва уни тезроқ ағдариб, ўзбек китобхоналарига етказишга шошилдим.

Дарвоқе адибнинг тўйи жуда файзли ўтди. Узоқ-яқиндан кўплаб меҳмонлар ташриф буюришди. Тўйда бошқалар қатори камина ҳам сўзга чиқиб, қозоқча оҳангда уни «Шимкентский Шехов» деб атадим. Тўғри-да, ҳам асар ёзса, ҳам хаста инсонларнинг дардига малҳам бўлса, «Чимкент Чехови» бўлмай ким бўлсин!

Мана шу савобли йўлдан адашма. Одамларни ҳам маънан, ҳам жисмонан даволаб юрaver, Эрсин ишим, дегим келади мен унга.

Таржимон.

— Ха-ха-ха... хув галварс, сени кўргим келиб, атайин ёлганиб келдим. Аданг билмай кўяқолсин, демадингми?

— Э, унақа дейишга юрак қани? Шошганда унақа гап хаёлга келадими? Вой, шарманда бўлишимга бир баҳя қолди-я! Ишқилиб, Фариди кўриб қолмадимкин, а, Юсуф ака?

— Ха-ха-ха... Уни энди ресторанга борганинда эшитасан. Ўша куни, эртаси куни ҳар кимдан қарз олиб, зўрға юз сўмга етказдик. Бу майда пулларни Қодир ётоқхонамиз остига жойлашган ошхона кассасига тушиб, битта юз сўмликка айирбошлаб келди-да, енги калта оппоққина кўйлагининг кўкрак чўнтагига солиб кўйди. Чамаси, уни ҳаммага кўз-кўз қилмоқчи.

Бир пайтлари Қодир талай-талай қизлар билан таништирмоқчи бўлганида мен: «Аввало спорт усталигига номзод бўлволай, кейин таништирарсан», деб чап бериб юрдим.

Ресторанда ўтирибмиз. Фариди бир ажойиб қизни эргаштириб келди. Дугонаси бўлса керак. Исми Феруза экан. Иккови ҳам одобли, гўзал, иболи қизлар. Ҳазил-мутойиба қилишиб, баъзан-баъзан рақсга тушиб дегандай... Хуллас, кўнгилли ўтирар эдик...

— Кеча ғалати бир воқеа бўлди, — деб гап бошлади Фариди. Қодир қип-қизариб, бошини куйи эгди. «Ҳой, сир бой берма» дегандай тиззасига туртдим.

— Адам ҳовлимиздаги бир парча жойни чоптириш учун мардикор олиб келган экан. Мен чой дамлаб киргунимча деразадан ташлаб қочиб кетибди.

— Бирон нарсани ўмариб кетган бўлмасин тагин, — деб кулдим мен. Қодир уялганидан ияги столга теккудай бўлиб ўтирарди.

— Йўқ, ҳартугур, ҳеч нарсага тегмабди, — деди Фариди. — Адам шўрлик овора бўлиб, шунча жойдан машинада олиб келса-ю, у ҳеч нарсдан-ҳеч нарса йўқ, қочиб қолганига ҳайронман.

— Чопадиган жойи кўп экан, деб кўрққан-да. Ўзи ёшгина эдими?

— Афти-башарасини кўрмай қолдим. Адам студент экан, дегандилар.

Қодир яна қизариб-бўзарди.

— Яхшиям кўрмай қолганингиз. Кўрганингизда у шўрлик эс-ҳушини йўқотиб кўйган бўлармиди?

— Бу нима деганингиз?

— Ёшгина йигит сиздай қизнинг олдида ёлганиб ишлаши осонми?

Қайтар чоғимизда офицантка аёл кўлидаги худди сичқон қопқонидай келадиган ҳисоб чўти тошларини у ёқдан-бу ёққа шақиллатиб ура бошлади.

— Қирқ олти сўм эллик тийин, — деди у бизга жилмайиб қараб.

Шу пайт Қодир яхлит юз сўмликни кўкрак чўнтагидан чиқариб, офицанткага узатди-да:

— Қайтими керак эмас, — деди.

«Ҳа, бола-я, расво қилдинг, — дедим мен ичимда, — энди уйга қандай кетамиз?!»

Қизлар аста пастга тушишиб, тараниб, устки кийимларини кийиб, ташқарига чиққунларича мен офицанткага учрашдим.

— Кечирасиз, анави йигит қизларнинг олдида бир мақтангиси келди шекилли. Аслида чўнтақларимизда ҳемири ҳам йўқ. Бизлар студентлармиз.

— Йигитингиз жуда мард экан-ку. Ёнидаги қиз биринчи муҳаббати шекилли.
— Топдингиз. Биринчи бор ресторанга кириши. Аслида чўнтаги тешик қишлоқи студент.

— Сиз унга айтиб қўйинг, келажакда мурувватли, қўли очиқ амалдор чиқади ундан.

— Оғзингизга шакар. Фаришталар омин деган бўлсин.

Қизларни таксида уйларига кузатиб, сўнг ётоқхонага қайтиб келдик.

— Шунча пулни қаёқдан топдингиз, ака? —деб сўради Қодир.

— Офицантканинг олдига бориб, бояги пулнинг қайтимини сўраб олдим.

— Буни қаранг, қисилиб зўрга ўтирдим. Ёнимда бўлганингиз анча далда бўлди.

Уч кундан сўнг кўк «Волга»ли киши келиб, мени ўша ваъда қилган ҳовлисига олиб кетди.

Ҳовлиси шаҳарнинг чеккасида экан. Ҳовлисидаги дов-дарахтлар гуллаб, олча, олма дарахтлари куртак ёзиб қолибди. Тўрт хонали уй. Хоналарда телевизор, музлатгич, газ плита, каравотлар қўйиб ташланган. Хуллас, ҳамма нарса муҳайё.

— Жияним қараб турарди. Яқинда уй олиб, кўчиб кетди. Битга-яримтаси мана бу буюмларни ўмариб кетмасин деб, туш пайтида бирров хабар олиб кетаман. Кечқурунлари келиб, қоровул бўлиб ётаман. Қалай, ёқдим?

— Ёқди.

— Ёққан бўлса, бугун шу ерда қол. Мен ишга бориб, кечқурун келаман. Эртага анави дўстингни ҳам олиб келиб, кўрсат. Агар унга ҳам маъқул бўлса, менинг келишимни кутиб ўтирмай, кўч-кўронларингни олиб келиб жойлашаверинглар. Ҳозирча, қўлларингдан келгунча мана бу ерни чопиб, жўяк тортиб, мана буларни экинлар. Сув мана бу ёқдан очилади. Мабодо чой-пой ичгинг келса, анави хонада ҳамма нарса бор, — деб, бодринг, қалампир, пиёз, редиска, помидор уруғлари ўралган қоғозларни олиб, стол устига ташлади. Курак, кетмон, болта турадиган омборхонанинг калитини берди.

У пайтларда машина миниш у ёқда турсин, икки гилдиракли мотоциклни минишга ҳар кимнинг ҳам қурби етмас эди. Бу «Волга» минган акамиз менга шунчалик ишонч билдириб, каттакон ҳовлини, шунча уй-жойни ташлаб кетгани — ажабтовур кўнглимни кўтариб, руҳлантириб юборган эди. Астойдил ишга киришиб кетдим.

Уй эгаси кечқурун келиб:

— Ие, шунча ерни ўзинг чопдингми? Ё биров ёрдам бердимми? Боплаб ташлабсан-ку, — деди хурсанд бўлиб.

— Боя сиз шошилиб калитни қолдириб кетмабсиз. Очиқ-сочиқ уйни ташлаб кетолмадим-да, бор кучимни ишга бердим.

Хўжайин бошини чайқади:

— Азамат, худди мен ўйлагандай йигит экансан. Мана калит, мана пул. Бугун уйда меҳмон бор эди. Сен шу ерда қол. Эртага анави дўстларингни ҳам олиб кел.

Эртасига Қодирга учраша олмадим. Шарифни ҳам тополмадим. Пешин оғай деб қолган пайтда волейбол майдонидай ерни чопиб бўлиб қолганимда, хўжайин кириб келди.

— Ҳа, оғайниларинг қани?

— Биронтасини ҳам тополмадим. Эртага дарсдан сўнг қимирлама, хонада ўтир, деб Қодирга хат ёзиб қолдирдим.

— Яша, ука. Кувлик-шумликни билмайдиган тоза бола экансан. Сенинг ўрнингда бошқа биров бўлганида мана бу дўппидеккина жойни бир ҳафтага чўзиб, мендан ҳар куни пул сўрар эди. Сотиб юборай десам, кўзим қиймайди. Ўғлим ўсиб келяпти. Сал улгайса, унга ҳам жой керак бўлади-да! Ўқишларинг битгунча шу ерда турсаларинг яхши бўларди. Менга сенларнинг ҳеч нималаринг керак эмас. Фақат қоровуллаб, у ёқ-бу ёғига қараб, дов-дарахтларни парвариш қилиб, экин-тикинни суғориб турсаларинг бас. Қуруқ кўймасдим.

Кўп утмай Қодир, Шариф уччаламиз янги ҳовлига кўчиб ўтдик. Ҳовлига эскан сабзавотлар ҳосил бера бошлади. Сабзиларимиз гуркираб ўсди, пиёзларимиз ҳам худди мушук мўйловидай уч кўрсатди. Хўжайин хурсанд.

Олча ранг берган кезларда уйимиздан у-бу йўқоладиган бўлиб қолди. Бир гал соат йўқолса, эртаси куни оёқ кийимимиз. Спорт формаларимиз йўқ бўлиб қоларди. Гоҳи кунлари деразанинг бир кўз ойнаси олиниб қолади, денг.

— Бизнинг кетишимизни пойлаб ҳовлига кимдир киради, — деди Қодир.

— Олчаларнинг тепасига ўрмалашига қараганда бу болаларнинг иши бўлса кераг-ов. Дарс йўқ кунлари гўё сенлар билан бирга кетган бўлиб, қайтиб келиб пойлайман, — дедим мен.

Ўрик довуччаларига ранг кириб қолган пайт. Боя айтганимдай, мен эрталаб дўстларим билан бирга ўқишга отландим-у, бир оздан сўнг аста ҳовлига кириб келдим. Қарасам, ҳар туп ўрик شوхида, худди маймунларга ўхшаб, биттадан бола ўтирибди. Худди ўзининг дарахтада ўтиргандай, қарс-қур с довучча чайнайди денг.

— Ҳой, нима қиляпсанлар? Қани, тушларинг-чи!

— Нима ишинг бор? Бу сенинг боғинг эмас-ку.

— Қани, бу ёққа туш! Олиб кет манави чурвақаларингни! — дедим мен уларининг каттароғига.

— Тушсак ўласан-ку, қишлоқи! — деб масхаромуз кулди у. Унга қўшилиб бошқалари ҳам кулишяпти. Улар нафсониятимга тегадиган уят гапларни айтиб, мазах қилишарди. Қарасам, тушадиган эмас. Жаҳлим чиқди.

— Ҳўв, маймунлар! Қани. Тушларинг-чи! Мен сенларга қишлоқи қандай бўлишини кўрсатиб қўяман! — деб кесак ота бошладим. Тушганларини савалаб чирқиратдим. Айниқса энг каттасини қаттиқ саваладим. Улар алам устида онамни Учкўрғондан кўрсатишларини айтиб, жўнаб қолишди.

Ўша куни кечқурун бўлган воқеани дўстларимга айтиб бердим.

— Нарсаларимизни ўғирлаганлар ўшалар экан-да, — деди Шариф.

— Улар энди тинч қараб турмаса кераг-ов, — деди Қодир.

— Бир тўполон бўлиши аниқ.

Ҳа, бир қий-чув бўлиши аниқ. Энди уларга катталар ҳам қўшилишади. «Энди бу ердан тезда кетишимиз керак! Тагин қаердан уй қидирамиз?» — деган ўй ҳар қайсимизнинг хаёлимизда ғужғон ўйнарди.

— Бошқа жойдан уй топайлигу бу ердан кетайлик, — деди Қодир.

— Экин-тикинларни топташди, деразаларни синдиришди. Уйга ўт қўйишдан ҳам тоймайди булар!

— Бор гапни уй эгасига айтсак, у киши ҳалиги болаларнинг ота-оналари билан гаплашса-чи? Ана ундан сўнг кетсак...

— У одам бу ерда яшамаган. Маҳаллада ҳеч кимни танимайди. Икки ўртада уни калтаклаб жароҳатлашса, ўртага милиция аралашади. Ана унда «қовурдоқнинг додасини туя сўйганда кўрасан», бўлиб қолмасин тагин. Ўқишдан ҳайдалишимиз тайин. Мен нима бўлса бўлди, шу ерда қоламан. Ҳар ҳолда уй эгасига ҳам билдириб қўйганимиз маъқул, — дедим.

— Бир ўзингизни ёлғиз қолдиролмаймиз. Нима бўлса бирга кўраимиз, — дейишди иккаласи.

Ён қўшниларникида ҳам ижарага турган студентлар бор эди. Биз билан олди-берди қилиб турадиган Охун билан Абдаз кириб келишди.

— Бу уйдан тезда кетинглар. «Бу ҳовлида ёмон одамлар яшайди», деган гап тарқабди бутун маҳаллага. Улар тўпланишиб келиб, сенлар билан жанг қилмоқчи.

— Кўчада дуч келиб қолганимизда кўзларини ола-кула қилиб ўтганлариданоқ пайқаганмиз. Огоҳлантирганларинг учун раҳмат. Ҳозирча борадиган тайин жойимиз йўқ. Аксига олгандай, уй эгаси анчадан бери қорасини кўрсатмай кетди...

Ари ва тиллақўнғизларнинг виз-визилари тиниб, капалаклар гарамларга кўнган пайт. Ёзнинг сўлим оқшомларидан бири. Эндигина машғулотдан қайтгандим. Уйда бир ўзимман. Икки дўстимнинг нима учун кечиккани номаълум. Газни ёқиб, чойгумни оловга қўйиб тургандим, дарвоза тақиллаб қолди.

— Ким бор, ҳой! — эркак кишининг ўктам овози эшитилди. Дарвоза зулфинини чиқармай, тирқишдан мўраладим. Чироқнинг хирагина ёруғида илғаганим шу бўлдики, ташқарида бир тўп болалар ҳамда маҳаллада яшовчи эркаклар тўпланиб туришарди.

«Дарвозани очма, ҳов лининг нариги томанидаги пахса девордан ошиб туш-у, қочиб қол», дейди бир хаёлим. Уят-ку. «Қуённи қамиш, йигитни номус ўлдиради», деган гап бор. Бунинг устига, спортчи деган номим бор. Энди келиб-келиб қочоқ деган ном олайми? Бундан ўлганим яхши эмасми? Дарвозани қия очгандим, ўтган куни мендан калтак еган болаларнинг биттаси олдимга келди.

— Сенга нима керак?

— Сен билан муштлашгани келдим.

— Мен сендан енгилиб қоламан-да, — дедим мен ҳалиги бўйи белимдан келадиган чиллаширга.

— Оч дарвозангни, биз кўпчиликмиз, — деди ҳалиги ўктам овоз.

— Шошманглар, мен ўзим... — мен ҳалиги боланинг орқасидан ташқарига чиқдим. Болалар «ўша, худди ўшанинг ўзи», деб чувиллашди.

— Мана буларни калтаклаган сенмисан? — деб мендан бўйи чўзиқроқ, норғулроқ йигит болаларни кўрсатди.

— Ҳа, мен.

— Буларни калтаклашга нима ҳаққинг бор?

— Боққа тушишди. Деразанинг кўзини олиб қўйиб, нарсаларимизни ўғирлашди.

— Буни нима билан исбот қиласан?

— Ўрикнинг тепасида маймундай ўрмалаб юргани исбот бўлмайдами?

— Ёлғон, тухмат...

- Адабини бериш керак.
- Онасини Учқурғондан кўрсатиш керак.
- Хў, ярамас қишлоқи!

Оломон қий-чув қилиб, ҳақоратомуз сўзларни айтиб қичқиришар эди.

— Нима, ҳаммаларинг менга ташланмоқчимисизлар? Ораларингда яккама-якка чиқадиган мард йўқми? Агар шунақа мард йигитларинг йўқ бўлса, ҳаммаларинг билан ўзим муштлашишга тайёрман! — деб уларнинг нафсониятларига тегадиган гап қилдим. Борди-ю, ҳаммаси бирдан ташланса, қочиб юриб битта-битта уриб йиқитмоқчиман.

— Мен ўзимоқ икки буклаб бир ютиб қўяқолай, — деб бояги йигит олдинга чиқди. Мендан камида беш-олти, ҳатто ўн ёш катта бўлса керак, деб чамаладим.

— Шу ерда олишамизми, — мен сал чекиниб, худди рингдаги рақибимга ҳамла қиладигандай муштларимни тугиб, тайёр турар эдим.

— Юр, ҳов анави очиқ жойга борамиз.

Бизлар муштлашиш учун эмас, гўё бир нарсдан қуруқ қоладигандай энтикиб, жадал ташлаб келяпмиз. Биздан сал нарида, орқада худди лўлилар тўпидай, оломон эргашиб келяпти. Ҳовлиларда итлар акиллади, қия очиқ турган эшиклардан кимлардир мўралашади.

— Қаерликсан, бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Қорабулоқданман. Жисмоний тарбия институтида ўқийман.

— Қорабулоғинг қаерда?

— Қозоғистонда. Чимкентнинг нарёғида.

— Кимга орқа қиляпсан?

— Тушунмадим.

— Ниманга ишоняпсан?

— Икки қўлимга.

— Спортнинг қайси тури билан шуғулланасан?

— Бокс билан.

— Устозинг ким?

— Ақром ака Тўрахўжаев.

— Ол-а-а! У одам менинг синфдошим-ку, иккаламиз рингда талай марта учрашганмиз. Бу ерда қариндошларинг борми?

— Йўқ.

— Ота-онанг нима иш қилади?

— Отам йўқ. Онам билан акам колхозчи. Укам билан синглим мактабда ўқийди.

Биз худди от мисоли лўкиллаб чопиб келяпмиз. Рақибимнинг саволлари тугамасди.

— Сени ким ҳимоя қилади?

— Икки қўлим.

— Турган ҳовлингнинг эгаси сенга ким бўлади?

— Ҳеч ким. Ҳовлига қараймиз. Унча-мунча ишларини қилиб берамиз. Шунинг учун у бизлардан ижара ҳақи олмайди.

Биз кўчанинг бошига чиқиб қолдик. Чироқ илинган симёғочлар ортда қолди. «Шунча ҳовлиқиб, қий-чув қилишиб, нима зарил буларга», дегандай осмондаги

ой ҳам хомуш қараб турар эди. Тўлин ойнинг бокира сингиллари — юлдузлар ҳам милт-милт қилишиб, гўё кўзойнақларини тақишиб, пастга тикилишади.

Биз тупроғи ўйнаб кетган йўлдан бориб, сўнг қирғоқлари қалин қамишли каналнинг ўзанида жилдирабгина оқаётган сувдан ўтиб, нариги томондаги қумлоққа ўрладик. Шу пайт бирдан рақибим таққа тўхтаб, орқасига бурилди.

— Берироқ келинлар! — деди у болаларга мурожаат қилиб. «Шошманглар, сабр қилинлар» дегандай қўлини баланд кўтарди. Шу туришда у каттакон карвоннинг сарбонига ўхшар эди. Болалар орасидан «бўлсаларинг-чи, бошласаларинг-чи» деган тоқатсиз товушлар эшитиларди.

— Ҳозир Дилмурод акам бу қишлоқнинг онасини Учқўрғондан кўрсатиб қўяди, а? — деди бир бола. Бошқа болалар ҳам сабрсизланиб тинмай таҳдидли гаплар айтишарди. Мен ҳам эҳтиёт шарт тайёр бўлиб турардим.

— Ҳў, болалар! — деб бошлади сўзини уларнинг Дилмурод акаси. — Мана бу кичкинагина йигитнинг ўзидан анча катта — мендан, қолаверса, сенлардан кўрқмай бу ерга келганини кўриб турибсанлар. Қани, ораларингда бир маҳалла бола билан муштлашишдан ҳайиқмайдиган бирортанг борми?! Бу ҳақиқатан ҳам мард йигит экан. Чимкент шаҳрининг нарёғидаги кичкинагина қишлоқдан ўқиш учун келибди бу бола. Уйда ойиси, укасию синглиси кутиб ўтирибди уни. Бошида отаси йўқ экан. У шу ердаги Жисмоний тарбия институтида ўқиркан. Менинг синфдошим, ҳам дўстим Акроннинг қўлида тарбияланаётган боксёр экан, — шундай деб Дилмурод менга қаради.

— Разрядинг нечанчи?

— Мастерликка номзод.

— Ол-а! Бунга қачон улгура қолдинг?

— Ҳарбийда юриб.

— Ана, болалар, эшитдингларми? Бокс бўйича спорт мастерлигига номзод. Қани, ораларингда шу болага ўхшаганлар топиладими? Биз бундайларни ҳурмат қилишимиз, авайлашимиз керак. Мен бу йигит билан муштлашмоқчи эмасман. У билан ака-ука бўлгим бор. Ҳўш, бу гапга нима дейсанлар? Ё ҳозир уни уриб, дабдаласини чиқариб, ташлаб кетайликми?

— Йўқ.

— Тегмаймиз.

— Ундай бўлса, уй-уйларингга тарқалинлар. Шу билан томоша тамом. Бундан кейин бу болага бирортанг ғиринг десаларинг, мендан яхшилиқ кўрмайсанлар.

Нимадир сабаб бўлиб, бу ерга келган қўш рақибни кузатиб турган қашқирбаччалар худди оловдан кўрқишгандай думларини бутларига қисиб, секин-аста кета бошлаганларида, орқада битта бола қаққайганча турарди.

— Сен нима қилиб турибсан бу ерда? — деди Дилмурод, — уйинг йўқми?

— Юсуф акамни олиб кетай деб...

— Бу Қодир, менинг дўстим, — дедим мен.

— Майли, боринглар, Энди сенларга бу маҳаллада ҳеч ким тегмайди.

— Хайр.

— Саломат бўлинг.

Борсак, Шариф уйда экан. Унинг ҳеч нарсадан хабари йўқ эди. Ҳамма гапни тўкиб солдик.

— Худо сақлаб қолибди. Ҳалиги ерда сизни уриб тепкиласа, худо кўрсатмасин, ўлдириб қўйиши ҳам мумкин эди-ку, — деди у.

Мен энди қўрқа бошлаган эдим.

Эртасига кечкурун эшикнинг қулфига бир парча қоғоз қистириб кетишибди. «Хов қишлоқлар, уч кун ичида бу маҳалладан кетмасаларинг, уйларингга ўт кўямиз».

Шундан кейин бошқа уй топиб кўчишга мажбур бўлдик.

* * *

Бу галги топган уйимиз ҳовлининг бир чеккасидаги кичкинагина даҳлизли хона эди.

Қувурлари, печкаси бор бу даҳлиздан ўтиб, учта каравот, битта стол зўрға сиғиб турган хонага кирамиз. Рўпарамизда хўжайиннинг ойнали равони шундоққина кўриниб туради. У уй билан бизнинг уйимизни торгина бетон йўлка бирлаштириб турарди. Бу йўлканинг икки тарафи гулзор. Турли-туман гуллар қийғос очилиб, кўзни қамаштирарди. Бетон йўлканинг ўртасида резина ичак улаб қўйладиган водопровод қаққайиб турарди.

Уйнинг эгаси элликларни қоралаб қолган ўрта бўйли, юмалоққина киши. У ҳафтасига икки-уч марта фирт маст бўлиб келади. Аёли эса ўттизларни қоралаган, оққувадан келган, чиройли, юзлари юмалоқ, икки ўрим сочи товонига тушиб турадиган дуркингина жувон. Исми Соҳиба. Мактабга борадиган икки қизи, бир ўғли бор.

Уй эгаси ижара ҳақидан бошқа «манавини ундай қилинглар, манавини бундай қилинглар», деб ҳар куни бир иш топиб кўярди бизга. Биз у кишининг гапларига қулоқ осиб, топширган ишларини кўнгилдагидай қилиб бажарамиз. Катталарнинг гапини икки қилмай ўсган қишлоқ болаларимиз-да. Ҳарбийда ҳам худди шундай. Унвони катталарнинг олдида тикка туришга ўрганганмиз. Соҳиба кеннойимизнинг олдида ҳам хўп дея қўл қовуштириб, айтганларини бажарамиз.

Қизлари биздан нарироқ юришга ҳаракат қилишади. Ўғли Тоҳир эса биз кўчиб кирган кунимиздан бошлаб, ёнимиздан жилмайдиган бўлиб қолди.

Мен ҳар турли машқлар қиламан, дарахт шохига илиб қўйилган қум тўла қопни муштлайман. Теннис коптоқларини биридан кейин бирини деворга отиб, орқага қайтганларини ерга туширмай илиб олишни машқ қиламан. Баъзан гуллар орасига кириб кетган тўпларни Тоҳир чаққонлик билан топиб чиқади. Баъзан эса беш-олтита коптоқни олдимга йиғиб олиб, болага ўзимни урдираман. Бола отган тўпларга гоҳ буқиб қолиб, гоҳ чап бериб, «вой-вой», мунча қаттиқ урмасанг деб зорланаман гўё. Бола эса хурсанд, қиқир-қиқир кулгани-кулган.

Баъзи кунлари Тоҳирвой дарс тайёрлаб ўтирганимизда кириб, халақит беради.

— Бу болани ўзингизга ёмон ўргатдингиз-да, энди дарс тайёрлаттирмайди, — деб Қодир билан Шариф мени койийди.

Кунлар ўтган сари биз хўжайинимизнинг хурмача қилиқларидан огоҳ бўла бошладик. Хўжайин ичиб келган кунлари уйда қий-чув бошланади. Бундай пайтларда қизлар билан бола худди сувга тушган тошдай қораларини кўрсатишмайди. Қўрққанларидан хоналарнинг бирида жонларини рўмолчага тугиб, биқиниб

ўтиришса керак-да. Биз «спектакл» деб атаганимиз эру хотиннинг жанжали кўпинча ойнавандли равонда юз беради. Бундай пайтларда бизлар одоб сақлаб, у ёққа қарамасликка ҳаракат қиламиз. Хонамиздан ташқарига чиқмаймиз.

Соҳиба кеннойимиз эри йўқ пайтлари анави икковидан кўра мени суҳбатга тортишга, у буни сўраб, гаплашишга хумор. Кеннойимизнинг сўроқларига жавоб қайтаришимни айтмаганда, бирон нарсани ёлчителиб гапирмайман. Кейин кеннойимиз мендан дўконга чиқиб келишимни илтимос қилади. Мен ҳамиша лаббай, деб тураман. Мен у кишининг гапларига жавоб беришдан кўра, топширган ишларини бажарганим ўнгайроқ.

Ёзги таътидан қайтиб келиб, дарсларга киришиб кетганмиз. Студентларни пахтага олиб чиқиш мавсуми бошланди. У пайтларда мусобақага қатнашадиган спортчиларни катталарнинг аралашувисиз мураббийнинг ўзиёқ олиб қолиш ҳуқуқига эга эди.

— Мен сени шу ерда олиб қоламан. Ёнингга икки бола қўшиб бераман. Бизни кига бориб, уйимни битиришга ёрдам берасан. Ана ундан кейин пахтага борасанми ё уйингга кетасанми, ихтиёринг, — деди мураббийим.

Шундай қилиб, Қодир билан Шариф пахта теримига кетишди-ю, уйда ёлғиз қолдим.

Кунларнинг бирида ўрнимдан кечроқ туриб, белимдан юқорисини ялонғочлаб, водопровод тагида ювинаётган эдим, ёнимга Соҳиба кеннойи келди.

— Ҳа, Юсуф, қалай, бир ўзингиз зерикмаяпсизми?

— Оз-моз... Энди бирор ҳафтадан кейин мен ҳам уйимга кетаман.

— Якка ўзингиз экансиз, қизларни олиб келганингизни ҳам кўрганим йўқ.

— Қизлар билан ишим йўқ. Қўлим бўшаса машқлар билан овора бўламан.

Орзуим нима бўлса ҳам бокс бўйича республика чемпиони бўлиш. Ана ундан кейин қизлар билан гаплашаверамиз.

— Юсуф акангнинг яхши кўрадиган қизи бордир, деб сўрагандим мен Қодирдан. У Юсуф акамни яхши кўрадиган Феруза исмли чиройли қизи бор. Бироқ акам Ферузага эмас, физкультура деган қизга ошиқ бўлиб юрибди, деди.

Ферузага ёқиб қолганимни Фаридадан эшитиб, Қодир менга айтган эди.

— Қодир ҳиссиётнинг одами. У қизлар билан чақчақлашиб юради, ошиқ бўлади, қаёқдаги гўзал сўзлар билан бирпасда хон саройини қуриб, жаннат боғида гул тердиради. Биз эса ҳаракатнинг одамимиз. Менга чиройли сўзлардан ҳам, қизлардан ҳам мана бу керак, — деб дарахтда осилиб турган қум тўла қопни муштлай бошладим.

— Орзуингиз зўр экан, худо хоҳласа, эришасиз. Бироқ ҳар нарса ўз вақтида бўлгани маъқул. Сиздай келишган йигит қизлардан мосуво қолиши керак эмас-да.

— Кеннойи, баъзи бир ишларингиз бўлса айтинг, қилиб берай, — дедим мени бирор ишга буюрмоқчими деган хаёлда.

— Ҳа, нима иш буюрсам ҳам қойиллатиб бажаришингизга аллақачон кўзим етган. Юринг уйга, бирпас чой ичиб отамлашайлик.

— Раҳмат. Ҳозиргина керегазга чой қўйгандим, қайнаб қолгандир.

— Уни ўчириб, бизни кига келинг. Анчадан бери бир-биримизни яхши билсак ҳам дастурхон теварагида бирга ўтирмабмиз. Бугун акангиз ишдан кеч қайтади. Тоҳир уйда ухлаб ётибди.

Эркаги йўқ уйга киришга уялдим.

— Раҳмат, кеннойи, бошқа пайт ичармиз, — дедим-да, бурилиб кетдим. Уйда бир бурда қотган нон бор. Шакар ҳам, куруқ чой ҳам йўқ. «Тортинчоқлигим бор бўлсин-да. қанчадан-қанча ишларини бажариб бераман, бир-икки пиёла чойини ичсам нима қилибди?» — деб қотган нонни сувга ташладим. Ҳовлига чиқса яна чақриб қолар, деган умид билан деразадан ташқарига қарадим. Не кўз билан кўрайки, кеннойимиз кўйлагининг барларини липпасига қистириб, оппоқ, сазан балиқдай ялтираган бўлалар сонларини водопровод тагида юваётган эди. Худди от айили эндайгина липаси уятли жойини яшириб тургани бўлмаса, белидан пасти кип-яланғоч эди. Қамчиндай ўрилиб, болдиригача тушиб турган қоп-қора сочлари худди тулкининг думидай биланглаб, у бўксасидан бу бўксасига ағанар эди.

«Ҳовлида худди эркак зоти йўқдай, кеннойимнинг бу нима қилгани?..»

Ёши катта бу аёлнинг яланғоч баданига тикилганимни уят санаб, дераза пардасини тортиб қўйдим. Ёшлигим бор-да, менинг ўрнимда бирон-бир кўпни кўрган эркак бўлганида: «Кеннойижон, тагин оёғингиз шамоллаб қолмасин, бирпас сабр қилинг, илиқ сув қуйиб юборай», деб керогаз устида турган чойгумни кўтариб, олдига етиб борар эди.

Қанча ҳаракат қилсам ҳам бояги манзарани кўз олдидан кеткиза олмадим. «Қиз пайтида жудаям гўзал бўлса кераг-ов. Ҳозирнинг ўзида ҳам унча-мунча гўзалга бергисиз». Эгилган қуёқ қошлари худди қишлоғимиздаги қизларнинг сув ташийдиган обкашига, қалин киприклари билан қоп-қора кўзлари ялпиз иси уфуриб турган қалин қуроқ орасидаги жилдирабгина оқиб турувчи тиниқ булоқни эслатади.

О, Наргиз!.. Ўша булоқдан қошу кўзинг қийилиб, обкашда сув таширдинг, Наргиз...

Водопровод сувида ювиниб турган гўзал аёлнинг хаёлимдаги сурати ўрнини қишлоғимиз манзаралари эгаллади. Балки соғинганим учундир.

* * *

О, Наргиз... қаердасан, Наргиз?..

У билан касалхонада танишган эдим.

Саккизинчи синфда ўқиётганимизда жисмоний тарбия дарсига ҳарбийдан эндигина қайтган йигит муаллим бўлиб келди. Кучли, чаққон, айтганини қилдирмай қўймайдиган бу муаллим келган заҳотиёқ болаларни футбол, волейбол майдонларини қуришга даъват этди. Мактабга спорт учун керакли барча асбоб-анжомларни олдириди.

Махсус билими бўлмаса ҳам, ҳарбийда хизмат қилган эмасми, спортнинг барча туридан хабари бор эди. Ўзи жуда ҳаракатчан, чарчамайдиган йигит экан. Сал ўтмаёқ унинг тинимсиз меҳнатлари ўз самарасини бера бошлади. У ташкил этган спорт тўғаракларига иштирок қилувчилар орасидан етишган болалар туман бўйича футбол ва волейболдан кубок олишга муяссар бўлди. Вилоят биринчилигида иштирок этди. Унда волейболдан биринчи, футболдан иккинчи ўринни олишга ҳам муяссар бўлди.

Мен футболга қатнашаман. Тўққизинчи синфда ўқиб юрганимизда командамиз вилоятда биринчи ўринни олди. Кўп ўтмай спорт комитетидан келган вакил ҳаммамизга қимматбаҳо совғалар, мақтов қоғозлари, биринчи даражали футболчи деган ҳужжатларни топширди.

Ўша йили қишлоғимиздаги маданият уйи қошида кимдир бокс тўғарагини ташкил қилди. Мен кечқурунлари унга ҳам қатнаб юрдим.

Ўнинчи синфни тугатган йилим ёзда отам қазо қилиб қолди. Шу сабаб бўлиб, олий ўқув даргоҳларига боролмай, кузда ҳарбийга чақирилдим. Бир куни командирумиз янги чақирилган йигитларни сафга турғизиб қўйиб:

— Спортнинг қайси туридан бўлса ҳам, разряди борлар икки қадам олдинга чиқинглар, деди.

Йигирма чоқли йигитлар олдинга чиқишди.

Ҳадемай батальонлар аро футбол мусобақаси бошланиб, бизнинг сапёрлар батальонимиздан бир йигит дарвозабон бўлиб, мен эса ҳужумчи бўлиб қабул қилиндик. Шундай қилиб, дивизия биринчилигини қўлга киритиш учун отландик. Бу ерда яхши натижа кўрсатган ўйинчиларни дивизиянинг спорт ротасида олиб қолишар экан. Олиб қолинганлар фақат байрамларда, ҳарбий машқлардагина батальонга келгани бўлмаса, бошқа вақтларда фақат спорт билан шуғулланиб юришар экан.

Шундай қилиб мен спорт ротасида қолдим. Бу ерда спортнинг барча тури бўйича командирлар бор. Тонг отгандан то оқшомгача ҳар қайси командир ўзига тегишли спорт турлари бўйича ўйинчиларни шуғуллантириш билан банд.

Менга футболдан кўра бокс кўпроқ ёқарди. Бир куни кечқурун боксчилар машқ қиладиган залнинг эшиги тирқишидан мўраладим. Мураббийлари Морозов деган киши эди.

— Сенга нима бор бу ерда? — деди у мени ёқтирмай.

— Мен биринчи даражали футболчиман. Боксга ҳам қатнашсам деган эдим. Агар рухсат берсангиз...

— Илгари шуғулланганмисан?

— Сал-пал.

— Олдин биттаси билан тушириб кўрай-чи.

Бўйи мендан тикроқ бир бола билан рингга туширган эди, иккинчи раунддаёқ уни чарчатиб қўйдим.

— Бўлди-бўлди, бас қилинглари. Сендан бир нима чиқадиганга ўхшайди. Боксга келишинга қарши эмасман, — деб елкамга қоқиб қўйди Морозов.

Бу ерга бокс учун эмас, футбол ўйнаш учун келганимни юзимга солиб, мураббийим бокс тўғарагига ўтишимга рухсат бермади. Шундан кейин мен кундузи футбол ўйнаб, кечқурунлари бокс билан шуғулланиб юрдим.

Беш-олти кунлаб футбол учун кетган пайтларимда қайтиб келишим биланоқ бокс залига шошиламан. Қиш кунлари футбол ўйналмаслигини ҳамма билади. Гуруҳлар тарқалиб, ўз батальонларига кетишди. Кетар олдида Морозовнинг ёнига кириб, бундан буён бокс билан шуғулланишим кераклигини, иложи бўлса мени шу ерда олиб қолишини илтимос қилдим.

— Сен батальонингга қайтавер, ўзим чақиртириб оламан, — деди у. Батальонга

келганимга икки ҳафта бўлмаёқ Морозов менга одам юборибди. Қўлида мени спорт ротасига чақирув қоғози бор.

Шу сабаб бўлиб, мен бокс билан жиддий шуғуллана бошладим. Вазни олтмиш етти килоликлар билан бокс тушиб, баҳорда дивизия чемпиони деган номга сазовор бўлдим. Футбол ўйнашни бутунлай йиғиштирдим. Суратим дивизия газеталарида босилиб, мақтов қоғози билан тақдирланиб, ажабтовур танилиб қолдим. Шундан сўнг менга бир ой дам олиб келишимга рухсат беришди.

— Баракалла, энда элингга бориб, мириқиб дам олиб, куч йиғиб кел. Спиртли ичимликларни оғзингга ола кўрма. Қайтиб келганингдан кейин округ биринчилиги мусобақаларига тайёргарлик кўрамиз, — деди мураббийим.

Қариндошларим, дўст-ёрларим билан юз кўришиб, шу қишлоқ мактабида бокс тўғарагига қатнашганим жудаям асқотганини, сапёрлар батальонидан спорт ротасига махсус чақирилганимни, у ерда тобланиб, дивизия чемпиони деган номга сазовор бўлганимни айтиб, хурсанд бўлиб юрган кезларимда, кутилмаганда тобим қочиб, касалхонага тушиб қолдим.

— Бирон ёқмайдиган таом еб қўйгансан шекилли, захарланибсан, — деди мени кўрган шифокор.

Мен муолажа олаётган палатадагиларга қошлари худди қалдирғочнинг қанотидай, кўзлари ўт сочиб турадиган, қирра бурун, гапирганда лаблари бўлар-бўлмас қимирлаб турадиган, истараси иссиққина ҳамшира қарар экан. Ўзбекдан кўра қозоққа ёки қирғизга ўхшаб кетадиган оппоқ юзли бу қиз оқ халат билан оқ қалпоқни кийганда жуда ҳам гўзал бўлиб кетар эди. Бу қиз ҳар куни палатамизга икки-уч марта кириб чиқар, бўксамизга, билакларимизга нозик бармоқлари билан укол қилар, баъзида эса юқорига тескари илиб қўйилган шишадан ингичка найчалар орқали қон томирларимизга дори юборар эди. Кўринишидан бўш-баёвга ўхшагани билан аслида чаққон, қўли енгил эди. Тери остидан қилдайгина бўлиб зўрға кўриниб турадиган томирга ҳаш-паш деганча нинасини пирт эткизиб тиқиб, дори юборганини сезмай қолардинг ҳам.

Ортиқча гап-сўз йўқ, ювош бу қизга кўзим тушганида илгарилари тотиб кўрмаганим бир туйғу кўнглимда галаён қилиб, ўзимни қўярга жой тополмай қолардим. Палатамизга сал кечикиб кирса, типирчилаб, уни қўмсар эдим. Қўлларимдан тутиб, билагимни резинка найча билан қисиб боғлаганда, айрича бир роҳат туяр эдим. Баъзан юзи юзимга яқинлашганда унинг иссиқ ўтли нафасидан худди шароб ичгандай маст бўлиб, хипча белларидан кучгим, қаймоқ лабларидан суйгим келарди.

Ёқтириб қолганимни ўзи ҳам сезади шекилли, палатага кирганида мен ётган каравотга қарамасликка ҳаракат қилади. Ҳатто дори бериб, укол қилаётганида ҳам кўзларини мендан олиб қочади.

— Бизнинг мактабимизда ўқиган бўлса танир эдим. Бошқа мактабда ўқиган бўлса керог-ов, — дедим ҳамшира чиқиб кетганида палатадошларимга.

— Сизга ёқиб қолганга ўхшайди, а?

— Қаёқдан билдингиз?

— Қиз кириб келганида худди қуён кўрган тулкидай типирчилаб қоласиз-ку.

— Боши очикмикин-а? Тагин бировнинг келини бўлиб юрмасин.

— Мен уни яхши танийман. Боши очик.

Палатамизда қиз ҳақидаги гаплар шу билан тугади. Эртасига яна гап қўзғалди.

— Биз тезроқ тузалиб бу ердан кетиш пайидамиз-у, Юсуф эса шу ерда қолмоқчи, — деди палатадагилардан бири қизнинг кўзича.

— Кечаси билан бот-бот юраги сиқилиб, инқил-синқил қилиб чиққан эди, Наргиз кириши билан кўзлари ял-ял ёниб, тузалди қолди, — деди иккинчиси.

Мен муштумни тугиб, уларга пўписа қилдим. «Расво қилдиларинг, қиз шўрликни уялтирдиларинг», дегандай бўлдим гўё.

Наргиз бу гапларга парво ҳам қилмади. Шундай қилиб, қиз шўрлик палатага кирса бас, юқоридаги тахлит ҳазил-мутойибаларни эшитиб, гўшт емаса ҳам, шўрва ичгандай сезарди ўзини. Баъзан «ҳазил гаплар тугасин» деб чиқиб кетардию, бир оз вақт ўтгач, қайтиб кирарди.

— Ҳазилни бас қилинглар, ҳамшира хизматдаги одам, тагин бир кор-қол бўлиб, бошқа дори бериб юборса ёки нинасини қийшиқ суқиб юборса нима бўлади, — дейман бунақа пайтларда.

— Буни қара-я, ҳамширага жони ачиб, унинг томонини олаяпти-ку, бу. Усиз ҳам кўнгли борлигидан хабаримиз бор. Сен жим ўтиравер, —деб улар ўзимга тегишади.

— Бўлди-бўлди, энда оғзимни очмаганим бўлсин, — дейман қўлларимни кўксимга қўйиб.

Орадан бир неча кун ўтгач, Наргиз менга укол қилаётиб, қўллари қалтираётганини сездим. Ранги оқариб кетибди. Бир гал бошқаларга осонгина укол қилиб юрган Наргиз менга келганда нинасини мўлжалга туширолмади. Бошқа бир ҳамшира бўлганида майли, қўяқолинг, деган бўлар эдим. Наргизга эса, майли, яна бир ҳаракат қилинг, албатта тушасиз, деб юпатдим. Хуллас, у эпלאёлмай, йиғлаб чиқиб кетди. У чиқиб кетиши билан палатамизга бош ҳамшира кириб келди.

— Қизимизни ким хафа қилди?

— Юсуф.

Бош ҳамшира менга кўзларини олайтирди.

— Бош шифокорга арз қиламан. Нима дедингиз унга?

— Ҳеч нима.

— Бу йигит одоб доирасидан сал чиққан эди, Наргиз нинасини тиқиб, уни жазолади. Нинаси мўлжалга тушавермагач, йиғлаб чиқиб кетди. Шундай қилгани ҳам маъқул. Энди бу тавбасига таянади.

Бош ҳамшира бу ерда бўлган гапнинг мазмунига тушунгач, бирпасда томиримга нина тиқиб, унинг ингичка найчасини юқорида турган шишага улади-да, чиқиб кетди.

Шу соатдан бошлаб, бизнинг палатамизга бош ҳамширанинг ўзи хизмат қиладиган бўлди. Наргиз палатамизга ҳатто бош ҳам суқмади.

— Юсуф яхши одам эмас экан, — деди палатадошлардан бири.

— Нега? — деди иккинчиси.

— Чиройли қизни кампирга алмаштириб, расво қилди.

— Ҳа, шунақа, ёмон йигит эканлиги шундоққина кўриниб турибди. Шунақа қилаверса, даволовчи шифокорни ҳам, бош шифокорни ҳам даф қилади бу.

Бу ҳазилга палатадагилар мириқиб кулишди. Бу мутойибаларга мен бир нарса деб жавоб қилишим керак-ку, ахир.

— Сизларнинг бахтларингизга даволовчи шифокор ҳам, бош шифокор ҳам, афсуски, эркак кишилар. Аёл киши бўлганида алмаштириб юборишим турган гапи эди.

Палатадагилар қарсак чалишди.

— Ютдинг, ютдинг.

Наргиз «муолажа хонаси»дан чиқмас эди. Мен дафъатан унинг олдига кириб бордим. Хонада бир ўзи экан. Ўрнидан учиб турди.

— Юсуф ака, бу ерга нега кирдингиз? — деди ҳаяжонланиб.

— Шошманг. Гаплашайлик.

— Уяламан. Фақат бу ерда кўп ўтирманг.

— Мен ҳарбий хизматдан дам олиш учун келган эдим. Беш-олти кундан кейин қайтиб кетаман.

— Эшитганман. Хабарим бор.

— Наргиз, илтимос. Хат ёзишиб турайлик.

Қиз индамай хонани йиғиштира бошлади.

— Юсуф ака, битта-яримтаси кириб қолади.

Мен унинг гапидан, бу ердан тезроқ чиқинг, деган маънони тушундим. Бу атрофда бизни кўпчилик танишини, бу ерда учрашиш, гаплашиш учун имкон йўқлигини, имкон бўлса ҳам қизнинг юраги дов бермаслигини сезиб, гапни қисқа қилиб қўяқолдим.

— Менга эртага рухсат беришади. Мен сизни якшанба куни Чимкентдаги Марказий истироҳат боғининг дарвозаси олдида кутаман. Иккаламиз гаплашиб олишимиз керак. Келинг, албатта кутаман.

Қиз менинг гапларимга ҳа ҳам, йўқ ҳам демади, аммо кўзлари ёниб, ташқарига чиқиб кетди.

Эртасига касалхонадан жавоб олиб кетаётиб, Наргиз ўтирган хонага бош суқдим.

— Хайр, Наргиз.

— Тузалиб қолдингизми?

— Худога шукур. Эсингиздан чиқмадим, якшанба куни кундуз соат учда... Марказий истироҳат боғининг дарвозаси олдида...

— Яхши боринг, — деб аста жилмайди Наргиз. Мен унинг жилмайганидан эриб кетиб, шартта лабларидан ўпдим-у, орқа-олдимга қарамай жўнаб қолдим...

* * *

Истироҳат боғининг дарвозаси олдида кутиб турибман. Аниқ ваъда қилмаган Наргизнинг келиш-келмаслиги номаълум. Қанийди ҳамма жойда ҳарбийдагидай тартиб-интизом бўлса! Бир маҳал узоқдан Наргизга кўзим тушиб қолиб, юрагим ҳапқириб кетди.

Ўша куни биз бемалол, эмин-эркин сайр қилиб, кўп гапларни айтиб сирлашдик, кафега кириб, тамадди қилдик. Кинога тушдик. Гул совға қилмоқчи эдим, у бу таклифимни рад қилди. «Кераги йўқ, гул кўтариб борсам, уйдагилар

шубҳаланишади», деди у. Боғнинг чеккароғидаги самбит тол панасида хумордан чиққунча суйишдик. Қиз билан суйишиш шунчалар тотли эканини ким билибди дейсиз.

У билан булоқ бошида учрашиб туриш учун ваъдалашдик. Белгиланган вақтда у булоқ бошига келар, обдон суҳбат қуриб, суйишиб, сўнг хайрлашар эдик. «Бўлди энди, Юсуф ака, битта-яримтаси кўриб қолади» деб, обкашини елкасига илиб, ёлғизоёқ сўқмоқдан уйига томон кетар эди.

Дам олиш вақтим тугашига бир-икки кун қолганида бизлар худди ўтган галгидай кундузги соат учда Марказий истироҳат боғининг дарвозаси олдида учрашдик. Қайси бирини айтай, ўша кунни умрбод унутмасам керак.

Қорабулоқ улкан қишлоқ. Маданият уйи, телеграф, почта бўлими бор. Мен унга адресимни бериб, почта бўлимига хат ёзиб туришимни тайинладим.

Кетаётганимда Наргиз катталиги сумкада олиб юриладиган кўзгудай суратини берди. Мен ҳарбийга қайтганимда ҳар куни ўша суратга минг бор тикилиб, хаёлан уни қирқ бор кучиб, ўн бор суҳбатлашаман.

Спорт ротасида ўзбеклардан фақат мену яна бир қозоқ йигити бор эди, у самбодан спорт устаси. Тилимиз, динимиз бир бўлгани учунми, икковимиз жуда иноқ эдик. Бир бурда нонни бўлишиб еб, ҳамиша бирга юрардик. Қозоқ дўстим дўмбира чертиб, қўшиқ айтарди. Баъзан-баъзан шеър ҳам машқ қилиб турар эди. Бизнинг муҳаббат достонимизни эшитиб, у қўлига дўмбирасини олди-да:

Кўзи, қоши қийилган,
Обкашлари эгилган,
Қайдасан сен, Наргизжон?— деб қўшиқ айтди.

Мабодо олис йўлга отлансам ё бирон-бир мусобақага қатнашиш олдида Наргизнинг суратига тикилсам, худонинг қудрати, ўзимни шундай бардам-бақувват сезардимки, асти қўяберасиз.

Кузда бўлиб ўтган округ мусобақасида финалгача чиқиб, фахрли иккинчи ўринга эга бўлдим.

«Наргиз... севиклим менинг, яккаю ягонам менинг...»

Наргиз тез-тез хат ёзиб турди. Унинг хатини олганимда хуморим босилгунча искайман. Булоқ бошида ғовлаб ўсган ялпизнинг муаттар ҳиди анқийди ундан... Мени маст қиладиган ифор ис...

«Наргиз... севиклим менинг, яккаю ягонам менинг... қалбимда сен бор экансан, барча ғалаба меники, фақат меники...»

Янги йилни кутиб олганимиздан сўнг у сўнгги хатида Чимкентга ишга ўтганини, энди хат ёзсам, Чимкентдаги алоқа бўлимига ёзишимни, ҳарбийдан бўшаб қайтсам Марказий истироҳат боғининг дарвозаси олдида соат учда кутишимни илтимос қилибди.

Баҳорда округ мусобақалари чемпиони, спорт усталигига номзод бўлдим.

— Сен шу ерда қол, Сендан яхши боксчи чиқиши мумкин. Бунга шубҳам йўқ. Сенинг муваффақиятларинг менинг ҳам муваффақиятим,— деди Морозов.

Мен у кишига бу узоқ юртларда қололмаслигимни, элга қайтиб, олий ўқув юртига ўқишга кириш ниятим борлигини, қолаверса, уйланиш ниятим ҳам йўқ эмаслигини ётиғи билан тушунтириб, Наргизнинг суратини кўрсатдим.

— Ўзбек қизлари жуда гўзал бўлади-да! — деб танглайини тақиллатди мураббийим.

Кўп ўтмай элга қайтиб келдим. Келдим-у, Наргизнинг турмушга чиқиб кетганини эшитиб, хангу манг бўлиб қолдим. Ичимда бамисоли бир олов ёнарди. Қариндошларимга, дўст-ёрларимга билдирмасликка ҳаракат қиламан. Ҳар куни ўша ўзимизнинг кадрдон булоқ бошига бориб, ғовлаб кетган ялпизни ҳидлайман. Наргизнинг бошқа бир одам тўшагида ётганини хаёлан кўз олдимга келтириб, ғижинаман, телба кишилардай ҳавони муштлаб кимларнидир савалайман. Бир куни уйқудан бақир-чақир қилиб уйғониб, худди осиглиқ турган қопни урмоқчи бўлгандай, қўлларимни кўкрагимга йиғиб, муштларимни туғибман.

— Юсуф ака, нима бўлди сизга?— деб укам ўрнидан учиб турди-ю, чироқни ёқди. Бундоқ қарасам, деворда осиглиқ турган ойна оёқларим тагида чил-чил синиб ётар, муштларим қип-қизил қонга бўялган эди. Жинни бўлиб қолдим шекилли! «Сира ҳам овқат емайсан» , дейишарди уйдагилар. Мунақа аҳволда қанақа қилиб иштаҳа бўлсин!

Икки якшанба ўтди ҳамки, Наргиз ваъда қилган жойга келмади. Истироҳат боғи дарвозаси олдида кечгача телбаларча санқиб-санқиб қайтдим. Энди унинг менга нима кераги бор, десам ҳам, барибир қандайдир бир куч мени ўша ёққа қараб ундарди. Нега у ваъдасига вафо қилмади? Кимнинг гапига учди? Хўп, яхши, турмушга чиқибди. Нега мени лақиллатиб тинмай хат ёзиб турди?! Шу гапларимга жавобни унинг ўз оғзидан эшитишни истардим.

Учинчи якшанбада Наргиз билан учрашдим.

— Мени кечиринг, Юсуф ака, онам томонидан бир йигит оғиз солиб қўймади,— деди у ерга қараб.

Тушунарли. Тарбияли қиз ота-онасининг хоҳишини ерга ташлаёлмаган. Улар шаҳар чеккасидаги бир қишлоқда яшар экан.

— Бу ерда ҳам обкаш билан сув ташийман. Ҳар гал булоқ бошига борганимда сизни эслайман. Дастлабки пайтлар йиғига зўр берардим. Кейин-кейин барига ўрганиб кетдим. Сиз яхшисиз, Юсуф ака. Жуда гўзал йигитсиз. Дунёда нима кўп-қизлар кўп. Танлаб-танлаб хоҳлаганингизга уйланасиз. Тагин хафа бўлиб, бирон-бир ёмон иш қилиб қўймасин, деб турмушга чиқиб кетсам ҳам, уйдагиларга билдирмай сизга хат ёзиб турдим, — 1дейди.

Тўғри айтаяпти. Шунақа бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмасди. Бу ақлли қизларнинггина қўлларидан келадиган иш. У илгаригидай эмас, жуда очилиб кетибди. қисиниб-қимтинмай, эркин сўзлашарди. Назаримда сал озгандай. Юзларига доғ тушиб, қорни ҳам сал дўппайиб қолгандай. Мен уни кафега таклиф қилган эдим, розилик бермади.

— Турмушга чиққан келинчак ўзга йигит билан етаклашиб юрса уят бўлади,— деб автобус бекатигача кузатиб қўйишимга ҳам монелик қилди.

— Таниш-билишлар кўриб қолишса гап-сўзга қоламан. Кечиринг, Юсуф ака. Хайр.

Ҳа, Наргизим... азизам, биринчи муҳаббатим... Энди бир-биримизга бегонамиз...

Ичим олов бўлиб ёнарди. Шу оловни ўчириш учун газ сув ичиб, ёшли кўзларим билан уни кузатиб қўяр эканман, бехосдан қўлимдаги стакан ерга тушиб чил-чил синди.

— Ҳой бола, нима бало, ичиб олганмисан!—деди сув сотувчи.

— Ҳа, ичиб олганман. Стаканнинг ҳақини олу овозингни ўчир. Битта ортиқча гап гапирадиган бўлсанг, дабдалангни чиқараман. Дўкон-пўконингни ағдариб ташлайман...

Менинг вазоҳатимни кўриб, сотувчининг уни ичига тушиб кетди.

Кўзларим ҳеч нарсани кўрмасди, қулоқларим том битган эди. Гўё бу ёрув дунёда менинг ҳеч кимим қолмагандай, қизлар ҳам қуриб қолгандай эди...

Қорабулоққа етиб, автобусдан тушган заҳотим шамол кучайиб, чунонам жала куйиб бердики, асти қўяверасиз. Чопқиллаб бориб маданият уйига кириб паналандим. Ходимлардан биронтаси кўринмасди. Хоналарига кириб ўтиришган бўлса керак. Ҳеч ким кўринмагач, аста иккинчи қаватга кўтарилдим. Деразадан ташқарига термуламан. ҳарбийдалигимда кўрганман: ҳаммаёқда олов ёниб, снарядлар отилар, миналар портлаб, тупроқлар осмонга сочилиб тўс-тўполон бўлар эди. Ҳозир менинг ичимда шундай тўс-тўполон, ғалаён...

Худди хусуматим бордай чўнтагимдаги қизнинг кичкинагина суратини минг бўлакка бўлиб, деразадан ташқарига отдим. Майда бўлакчаларга бўлинган сурат парчалари қаттиқ эсган шамолда худди қор учқунларидай сочилиб кетди.

Бамисоли одам ўлдирган ваҳшийдай қимир этмай без бўлиб турибман. Кўзларимда бир қатра ҳам нам йўғ-у, ичим қалтираб, юракларим қон-қон йиғларди.

* * *

— Жуда хаёл суриб қолибсиз? — Соҳиба кеннойимнинг қўққис товушидан чўчиб тушдим. — Чойгумингиз ҳам қайнабди-ку. Чой билан ейдиган нимангиз бор?

Нима бўларди. Ана, бир бурда қаттиқ нон турибди. Илиқ сувга қачон тушар эканман, деб. Мен индамай ерга қарадим.

— Студентсиз-да, а? Сизларга бордан кўра йўқ ярашади. Аҳволингиз танглигини кечаёқ пайқагандим. Майли, ҳечқиси йўқ. Мана буни олинг-у, уйга юринг, — деб у бир сўмлик пулни столнинг устига ташлади.

— Кўйинг, кеннойи, кераги йўқ.

— Олинг, чўнтагингизга солиб кўйинг, қани, юринг, — деб у билагимдан ушлаб торта бошлади.

Чой ичар пайтимизда кеннойим менга жуда яқин ўтирди. Қимирласак тиззаларимиз тиззаларимизга тегиб кетар эди.

— Мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Сиз жуда одобли. Ҳар қандай ишни тиндириб қиладиган покиза йигитсиз. Мабодо пулингиз тугаб қолса, қорнингиз очса, ҳеч тортинмай менга айтаверинг, уялманг. Окангиз йўқ пайтлари уйга кириб туринг. Қизларимнинг хаёлига ҳеч нима келмайди-ю, фақат Тоҳир кўрмаса бас. Бола-да. «Юсуф акам мана бу ерда ўтириб чой ичди», деб қолса, окангиз жанжал кўтариши мумкин.

— Нима учун? Чой ичганга жанжал қиладиларми?

— Ҳўв бир йили ижарага кўйган одамимиз, уйда баъзи бир ишларни қилиб юриб, менинг олтин зирагим билан окангизнинг тилла соатини ўмариб кетган эди.

— Худо асрасин-э, бунақа ишлар менинг қўлимдан кемайди.
— Бунақа ишларни қилмаслигингизни биламан, Юсуф. Окангиз ҳалиги йўқолган нарсаларни баҳона қилиши замирида рашк бор.

— Яхши кўргани учун бўлса керак-да.

— Йўқ, аксинча, ўлардай ёмон кўради. Шундай бўлса ҳам рашк қилади.

— Сиз-чи?

— Мен ҳам уни ўлардай ёмон кўраман. Аммо рашк қилмайман. Мен учун унинг боридан йўғи.

— Бир-бирини севмайдиган одамларнинг бирга яшашларига ҳеч ҳам ақлим бовар қилмайди.

— Бола-чақа, уй-жой деб яшайверар экансан. Ҳар қалай ким биландир яшаш керак-ку.

— Кеннойи, бундан кейин мени бу ерга таклиф қилманг, илтимос. Пул ҳам берманг.

— Йўқ, Юсуф, унақа деманг. Уйда ҳеч ким йўқ пайтларида кириб туринг. Ўзим олиб кириб, ўз қўлим билан овқат-повқат едириб тураман. Чўнтагингизда ҳемири ҳам йўқ. Ҳайронман, қандай қилиб кун кўриб юрибсиз?!

— Домламизнинг уйларини қуришга қарашяпман. Ҳозир ўша ёққа боришим керак. Овқатни ўша ёқда ейман.

Дастурхонга дуо қилиб, ўрнимдан тура бошлаганимда, Соҳиба кеннойим:

— Сиз жуда ҳам гўзал йигитсиз, Юсуф. Мен сизни қаттиқ ҳурмат қиламан, — деди билагимдан ушлаб. Бармоқлари дир-дир титрар эди. Юзларига тик боқолмадим.

Домламаникига боргандим. У киши шифер, ёғоч топгунча уч-тўрт кун ўтишини айтиб, чўнтагимга беш-олти сўм пул солиб қўйди. Хабар олиб туришимни илтимос қилиб, телефон рақамини берди.

Шундан бери бекорчиман. Қаёққа боришимни билмайман. Мардикор бозорига боришга уялдим. Сўнг йўл-йўлакай ҳув анави кунги кўк «Волга»ли кишининг уйига қўнғироқ қилиб гаплашдим. У киши тавсия қилган ҳовли-жойини ўша машғум воқеадан сўнг арзи ҳолимни айтиб, калитларини олиб бориб топширганман.

— Шунақа бўпти, на чора! Бари бир сен менга ёқдинг, ука. Тагин йўқ бўлиб кетма. Хабар олиб тур, — деб телефон рақамларини берган эди ўшанда.

— Қаерда турибсан, ҳозир бориб олиб кетаман, — деди у киши.

Пахта теримига бормай қолганимни, ҳозир қўлим бўшлигини эшитгач:

— Худога шукур, бизнинг уйимизда сенга етарли иш топилади... Бундан кейин мен сени, сен мени излайдиган бўламиз. Нима иш қилишингни қоғозга ёзиб берай. Домланикига бормайдиган кунларинг ўзинг келиб ишлайверасан. Олдинги хотиним яхши аёл эди. Бола бўлмагандан сўнг ажрашдик, ҳозиргисини кўрдинг-ку, касалманд. Болалар бўлса ёш. Ҳе, укам, дунёйим етарлиг-у, бироқ Худо бандасини бир томондан қисиб қўяркан. Ошиб-тошиб кетмасин, деса керак-да!

Ҳалиги одамнинг ишларини қилиб юрган кезларимда ҳам бир бурда қаттиқ нонни илиқ сувга ботириб еб ўтирганимни Соҳиба кеннойим кўриб қолгани бот-бот эсимга тушаверди.

Кечқурун уйга қайтаётиб йўл-йўлакай дўконга кириб, у-бу харид қилдим. Мақсадим, эртага эрталаб Соҳиба кеннойимни чойга таклиф қилиш, у

ўйлаганчалик бечора одам эмаслигимни намоиш қилиш эди. Ўлмаган қулга ўлган балиқ дуч келади, деган гап бор. Худога шукур, чўнтагимда пулим, икки қўлимда кучим бор. Иш топилади.

Эртасига эрталаб муздай водопровод сувида ювиниб, керогазни ўт олдириб, чойгумни қўйиб тургандим, Соҳиба кеннойим кириб келди.

— Юсуф, юринг бизникига. Овқат тайёр.

— Кирганингиз яхши бўлди, кеннойи. Ҳозиргина дастурхон тузаб, сизни чойга таклиф қилмоқчи бўлиб турувдим. Бугун навбат меники.

— Кўриб турибман, сизники ҳали тайёр эмас экан. Юринг, овқатим совиб қолади, — у шундай деб қўлимдан ушлаб етаклади.

Кичкина стол устига ёзилган дастурхонда ҳамма нарса муҳайё: олма, узум, ўрик, майиз, бодринг... қуймоқ... қўйинг-чи, ҳамма нарса бор.

— Тоҳир чошгоҳда уйғонади. Тортинманг. Ўз уйингиздай ёзилиб ўтиринг.

Ўзимни кечагидан кўра эркинроқ ҳис қилдим.

— Раҳмат, кеннойи... — деб дастурхонга дуо қилдим-у, ўрнимдан турдим. — Эртага эрталаб, нонуштага бизникига марҳамат қилинг. Мана бу эса кечаги қарзингиз...

— Кераги йўқ, — у шундай деди-ю, кўққисдан мени кучиб, юзларимдан, манглаймдан суябошлади. — Юсуф, мен сизни... мен сизни қаттиқ ҳурмат қиламан.

— Мен ҳам сизни ҳурмат қиламан, кеннойи. Қўйинг, уят бўлади!

Шундай уялдимки, унинг қўлидан қандай қилиб чиқиб кетганимни билмай қолдим. Наргизни хонасига кириб, кўққис лабларидан бўса олиб, худди орқамдан биров қувлаб келаётгандай ура қочганим эсимга тушди шу маҳал. Уни мен ёқтирганим учун суйган эдим. Суйишда ҳам суйиш бор-да, ахир.

У кишидан қарздор бўлиб қолмаслигим учун мен ҳам қараб турмаслигим керак эди. Соҳиба кеннойини эрталабки нонуштага таклиф қилдим. Қурбим етгунча дастурхонни яшнатишга тиришдим.

Кеннойим қўлида сочиғи билан кириб келди. Қарасам, сочиғига ўраб «Портвейн-12» виносини ҳам олиб келибди.

— Оз-моз ичайлик, Юсуф. Сал кўнгиллироқ ўтирамиз...

— Йў-йўқ, очманг. Ҳозир мураббийимникига боришим керак.

Мен кўк «Волга»ли кишиникига бориб, ишлаб юрганимни яширдим.

— Озгина-озгинадан ичайлик, Юсуф. Орқасидан иссиқ-иссиқ чой ичсангиз билинмай кетади.

Ўша йиллари ароқни қиррали стаканда тўлдириб-тўлдириб ичиш одатга айланган эди. Ичганда ҳам сирқитиб ичиларди. Кичкина рюмкаларни кўрмас-дик.

Соҳиба кеннойимиз иккита қиррали стаканга тўлдириб вино қуйди.

— Мана, кўрдингизми. Бир шиша шароб икки стакандан жиндайгина ортиб қолди. қани, бир-биримизга ҳурматимиз учун олайлик, — чўқиштирганимиздан сўнг кеннойимиз стаканни тагигача сипқорди.

— Спортчиларга ичиш мумкинмас, — деб стаканни лабларимга тегиздим-да, жойига қўйдим.

— Шуни ичинг, Юсуф. Менинг қўлимни қайтарманг энди. Баъзан-баъзан оз-моз ичсангиз ҳеч нима қилмас... Агар шуни олиб қўймасангиз, мени ҳурмат қилмаган бўласиз. Мана мен ҳам аёл бошим билан ичиб қўйдим-ку. Аёлчалик эмасмисиз?!

Унинг бу сўзи нафсониятимга тегиб, стаканни шартта олдим-у, бир зарб билан сипқориб ташладим. Кўпдан бери бу нарсани оғзимга олмай юрганим учунми, ичимга олов ингандай аъзойи-баданам қизиб кетди.

— Юсуф, сиз умрингизда қизлар билан ўпишганмисиз?

— Ҳарбийдан таътилга чиқиб келганимда бир қиз билан ўпишганман.

— Ўша қизингиз ҳозир қаерда?

— Мен қайтиб келгунимча турмушга чиқиб кетибди.

— Ҳа, баъзан шундай воқеалар бўлиб туради. Феруза билан-чи?

— У билан фақат бир марта кўришганман, холос. Қайта учрашмадик. Энди чемпион бўлмагунимча қизлар билан учрашмайман, деб ўз-ўзимга шарт қўйганман.

— Умрингизда аёл билан бир тўшақда ётиб кўрганмисиз?

— Йўқ, кеннойи, унақа гапларни айтманг, илтимос...

— Покиза йигит эканлигингизни тажрибасизлигингиздан кўриб турибман, — кеннойимнинг юзларига қон тепиб, қаттиқ ҳансираганидан бўлиқ кўкраклари бир чиқиб, бир тушиб турар, киприклари титраб, кўзлари чўғдек ёнар эди.

— Юсуф, мен сизни ёқтираман, — деди у билакларимдан маҳкам ушлаб.

— Сиз ҳам менга ёқасиз, кеннойи. Сиз жуда меҳрибонсиз. Яхшиликларингизни ҳеч ҳам унутмайман... Бироқ... Абдумажид акамизнинг кўп ичиши ёқмайди бизга.

— У мenden илгари икки марта уйланиб, ажрашган, Юсуф. Мен эсам унинг афт-башарасини кўрмай, суймай турмушга чиққанман.

— Қандай қилиб?!

— Бунини мавриди билан ҳикоя қилиб бераман, Юсуф, — деди-да, «мен сизга қандай қилиб ўпишиш кераклигини бир ўргатиб қўяй», деб юзларимдан чўлпиллатиб ўпаверди, ўпаверди.

— Кеннойи, кўйинг. Уят бўлади.

— Уялманг, Юсуф. Қизлар йигитларнинг мана бундай қилиб кучганини яхши кўришади. Мана бундай ўпиш керак. Тилларингизни чиқаринг...

Мендан ёши катта, лобаргина бу аёлнинг ҳозирги қилаётган қилиғи менга сира ёқмас эди. Қайсиям бир мультфильмдаги бўрсиқ билан тулкининг суйишганидай бўлдиқ ўзиям.

— Ойи-и-и? — деган бола товуши эшитилди.

— Тоҳир уйғонди шекилли, — деб кеннойимиз ўзини сал тартибга келтириб, ойна пардасини сал суриб, ташқарига қаради. — Юсуф, сиз чиқиб уни дарвоза томонга олиб кетинг. Мени сизнинг уйингиздан чиққанганимни кўрмагани маъқул.

— Юсуф ака, ойимни кўрмадингизми? — деб сўради остонада турган Тоҳир.

— Йўқ, кўрмадим. Дўконга чиққан бўлса керак. Юр, ташқарини бир қараб боқайлик-чи...

Йўлда ҳам, майда-чуйда ишларини қилиб юриб ҳам Соҳиба кеннойининг кечаги қилиқлари кўз олдимга келиб, ғалати аҳволга тушар эдим. Кап-катта хотиннинг бу нима қилгани?

Кечқурун Абдумажид ака оёғида туrolмайдиган даражада маст бўлиб келди. У дарвозанинг ташқарисида эшик тутқичини ушлаб зўрға турибди-ю:

— Соҳиба, ҳой Соҳиба! Хў онангни... — деб оғзига келган сўзларни қайтармай хотинини ҳақоратлар эди.

Кеннойимиз эшикни очди. Акамиз эса ҳеч нарсага қарамай бирдан хотинига ташланди. Шу билан «спектакл» бошланди-кетди. «Артистлар» электр чироғининг бу ёғида «ўйнаса», кўланкалари элас-элас кўриниб турар, нариги томонида «ўйнаса», қий-чув, йиғи-сиғи, ҳақоратомуз гапларгина эшитилар эди. Бу гал қизлари чинқиришиб, боласи бақириб, «спектакл»да иштирок этувчилар кўпайиб кетди.

Мана шундай бўлишига мен ўзимни айбдор ҳисоблайман. Худди ҳайвонот боғининг ичидаги панжарада юрган шердай у ёқдан-бу ёққа, бу ёқдан-у ёққа юришдан бошқа кўлимдан ҳеч нарса келмайди. «Мабодо Соҳиба кеннойи билан ўпишганимизни битта-яримтаси кўриб қолиб, Абдумажид акага етказмадимикин?» деган шубҳа туғилди кўнглимда.

— Ойимни ўлдириб қўяди. Чақир Юсуф акамни! — бу катта қизи Санобарнинг товуши эди.

— Юсуф ака, юринг, тезроқ юринг, — деди югуриб келиб кичкина қизи Мунаввар юм-юм йиғларкан.

Чиқсам, Соҳиба кеннойимиз полда чалқанча тушиб ётар, оёқларини типирлатиб, полни тепкилар, овози бўғилиб, дод-вой қилар эди. Абдумажид ака чап кўли билан хотинининг томоғидан бўғиб турар, ўнг кўли билан боши-кўзи демай савалар эди. Қизлари билан ўғилчаси қий-чув қилишар, уларнинг атрофида айланишар эди.

Мен чап кўлининг билагига бир урган эдим. Ҳартугур акамиз кеннойимизнинг кекирдагини бўшатди. Пайтдан фойдаланиб, акамизнинг икки кўлтиғидан олдим-у, нарироққа судраб кетдим. Иккаламиз обдон олишдик. Бунақа олишгандан кўра мен учун муштлашган осон эди. Биламан, бунақа пайтда бировни муштлаш, ҳақорат қилиш мутлақо мумкинмас.

— Абдумажид ака, кўйинг энди, эсингизни йиғинг, нима иш қилаётганингизни билмаяпсиз, — деб ялиниб-ёлвораман. У болахонадор қилиб сўкинишдан чарчамайди. Ахири бўлмагандан кейин юзтубан ётқизиб, иккала кўлини орқасига қайирдим.

— Боғланг, боғлаб ташланг, — Соҳиба кеннойи кўлларини боғлаш учун капрон пайпоқ олиб келди, — шундай қилмасангиз тинчлик бермайди.

— Эртага мени уришмайдими?

— Уришмайди. Нима ишлар қилгани эсида қолмайди.

Абдумажид акани кўл-оёқларини тириштириб боғлаб, ҳовлига чиқдим. Ғалати одам экан-ку бу. Бунақа эр бўлгандан кўра қора ер бўлгани маъқул. Бола-чақалари, хотинининг шўри...

У анча вақтгача оғзига келган гапларни қайтармай вайсаб ётди. Менинг ота-

онамни ҳам истаганча сўкди. Кейин жимиб қолди. Бир оздан сўнг ҳовлини бошига кўтаргудай хуррак товуши эшитилди.

Бир у ёғимга ағдарилиб, бир бу ёғимга ағдарилиб ухлолмай ётибман. Китоб ўқишга ҳам ҳафсалам йўқ эди. Шу ҳам ҳаёт бўлди-ю! Бунақада одамлар қандай умр кечирар экан-а?!

Бир маҳал дераза тирс-тирс чертилди. Илгакни тушириб, эшикни очдим.

— Юсуф, олдингизга кирсам майлими, — деди Соҳиба кеннойи.

— Бу нима қилганингиз? Акам уйғониб қолса борми?

— Итининг сири эгасига маълум. Қулоғининг тагида милтиқ отсанг ҳам уйғонмайди. Оёқ-қўлларини ечдим.

— Болаларингиз изламайдими?

— Улар ухлаб қолишди. Сизга раҳмат айтгани келдим, Юсуф. Бир ўлимдан олиб қолдингиз. Энди нима қилдим, анави балодан қандай қутулдим, а? — деб ўтирди-ю, болдирларимни кучиб, хўнграб йиғлаб юборди.

— Кеннойи, илтимос, йиғламанг, бу ҳақда эртага гаплашайлик. Менга ноқулай бўляпти, — деб бошларини, елкасини силадим. У ўрнидан туриб, кўксимга бошини қўйди.

— Сизнинг борингизга шукур. Яхшиям бор экансиз.

Индамадим. Эри уйғониб қолиб, яна бир балони бошламас эди, деб шубҳаланиб турибман.

— Эрталаб кетиб қолманг, — деб у чиқиб кетди.

* * *

Кечаги жанжаллардан сўнг ўзимни гуноҳкор ҳисоблаб, ҳовлига чиқишни, ювинишни, машқ қилишларни йиғиштириб қўйдим. Деразадан ташқарига мўраласам ҳам эшикларнинг очилиб ёпилишидан, оёқ товушларидан у ерда кимлар юрганини билиб турар эдим. Эшик зарда билан очилиб ёпилганига, керза этигини гурс-гурс босиб, одатдагидай дарвозани қарс этказиб ёпганига қараганда, Абдумажид ака ишга кетган бўлса кераг-ов! Бироздан сўнг «хайр, хайр» қилишиб, икки қиз ҳам мактабга отланди. Ана шундагина мен ўрнимдан турдим. Водопровод олдига бориб ювиниб, машқларимни бажараётганимда Соҳиба кеннойи чақириб қолди.

— Қани, чойга киринг. Уялманг. Кеннойингизнинг афт-ангорини бир кўриб қўйинг. Қалай, чиройли бўлиб кетибманми?

Шишган қовоқлари худди пишган шафтолидай қип-қизариб турар, кўзлари шишиб, кўкариб кетган қовоқлари орасидан шифрайиб, томоқларининг таглари қонталашиб, ола-була бўлиб турар эди.

— Оғримаяптими?

— Оғриси нима қилардим? Қўлимни тегизолмайман. Безиллаб турибди. Илгарилари ҳам кўп марта шундай қилганди бу ярамас. У касофатнинг дастидан шу Мунавваримни етти ойлигида чала туққанман. Ундан сўнг икки марта бола ташладим. Тоҳирим туғилгандан сўнг уч йилча ичмай юрди. Ўтган йилдан бери тагин аввалги қолипига тушиб олди.

— Тушунмайман. Сизнинг нима гуноҳингиз бор?!

— Ҳеч гуноҳим йўқ. Олдинги икки хотини ҳам шу калтак зарбига чидаёлмай кетиб қолган экан. Менинг жоним савил.

— Илгари кўрмай, билмай туриб қандай қилиб унга турмушга чиқдингиз ўзи? Бунақада одамлар қандай қилиб яшашар экан, ҳайронман.

— Менинг бошимга тушган ҳангомаларни айтсам тонг отмайди, Юсуф. Мавриди келганда айтиб берарман. Ҳозир ариза ёзиб милициянинг олдига борсам-ку, акангизни қамаб қўйиши аниқ. Кесилиб кетади. Усиз ҳам бир амаллаб кунимизни кўриб кетармиз-у, аммо ойиси адасини сўтлатиб юборган, деб анави қизларимнинг олди бойланиб, маломатга қолишдан кўрқаман. Қолаверса, болаларимни отасиз тарбия қилгим келмайди.

— На ичганингизда маза бор, на еганингизда. Энди ундан нима умид-у, нима хайр топасиз? Агар менинг сингилларимни куёвим шундай хўрласа, мен уларни бир кун ҳам унинг уйида қолдирмасдим.

— Сиз ёшсиз ҳали, Юсуф. Ёшлигингизга бориб шундай деяпсиз. Ҳаёт жуда мураккаб. Баъзан умр деб аталмиш дарё баланддан ҳам, ўнқир-чўнқир жойлардан ҳам оқади. Унинг тагида тошлари, бурама гирдоблари бор. Инсон эса оқимга бир тушиб олгач, гоҳ юзада, гоҳ тагида, гоҳ шаршаралардан пастга шўнғиб, беихтиёр бошини тошларга уриб оқаверади, оқаверади... Ёшлигимизда қўшнимизнинг аёлини эри қаттиқ савалаган ва у тилдан қолган эди. Бечора кўнглидаги гапларини имо-ишора билан тушунтирарди. Бир куни қариндошлари уни олиб кетиб, докторларга қаратиб, тузатиб олиб келиб ташлаб кетди. Мен бунақа эр билан бир кун ҳам турмайман, деган эдим ўшанда. Яна бир мисол: бир танишимнинг ақлли, ювош ўғли бор эди. Улғайиб уйланди. Хотини уч фарзандли бўлгунча мўмин-мусулмон бўлиб юрди, учинчи фарзанддан кейин шунақанги ҳунар чиқардики, асти қўяверасиз. Каттани катта, кичикни кичик демай ёқасидан оладиган бўлиб қолди. Қайнотаси билан қайнонасининг раъйига қарамай, эрини олиб бошқа жойга кўчди кетди. Ҳозир ўша келин эрини ёқасидан олишдан ҳам тоймайди. Ана, ўшалар ҳам бирга яшаб юрибди-ку. Эри ажрашгиси келса ҳам ажрашолмайди, болаларини кўзи қиймайди. Ҳа, Юсуф, ҳаёт мана шунақа мураккаб, ўз айтганини қилдирмай қўймайди.

— Абдумажид ака бугун ҳам маст бўлиб келармикин?

— Бир нима дейиш қийин. Унга даво йўқ.

— Майли, дастурхонга дуо қилинг, мен турай энди.

— Дуо ўзингиздан... Эркак одам турганда аёл киши дуо қилмайди.

Кўк «Волга»ли кишининг уйига бориб, у-бу ишларини қилдим, кечга яқин стадионга бордим, турли машқларда иштирок этдим, у ердан қайтаётиб кинога кирдим, хуллас, уйга кеч қайтдим.

Кечаги воқеалардан юрагим безиллаб қолибди. Ҳовлига киришдан олдин дарвозанинг тирқишидан қулоқ солдим. Ҳайтовур жимжитлик.

— Юсуф ака, бугун копток ўйнамадик-ку,—деб Тоҳир ортимдан эргашди.

— Қалай, аданг бугун маст эмасми?—деб сўрадим мен аста хонамга кирганимиздан сўнг.

— Маст-у... бироқ жанжал қилмади. Овқатини ичиб бўлиб, ухлаб қолди. Эрталаб ойим роса уришган. Кетинг бу ердан, қайтиб қорангизни кўрмай, десалар ҳам қайтиб келаверади.

— Шунақами?

— Ҳа. Агар шунақа жанжал қилаверсангиз ё сиз кетасиз, ё Тоҳир билан икки қизимни олиб мен кетаман. Аввало милиция чақириб сизни қаматиб, кейин кетаман, дедилар ойим.

— Хўш, кейин аданг нима деди?

— Бўлди, энди ичмайман. Жанжал ҳам қилмайман, дегандилар. Тагин маст бўлиб келибдилар.

Бугун эрталаб мураббийимнинг уйига бориб, у-бу ишларига қарашдим-да, у ерда ишлаётган бошқа усталар билан бирга ўша ерда қолдим. Уйга бир неча кундан кейингина қайтдим. Одатимга кўра, дарвоза сиртида туриб, ичкарига қулоқ солдим. Ҳайрият, «спектакль» бўлмаёпти шекилли. Агар бўлаётган бўлса, орқага қайтиб кетиш ниятим ҳам йўқ эмасди.

Мени биринчи бўлиб Тоҳир қарши олди.

— Ю-Ю-Юсуф ака, ко-ко-копток ў-ў-ўйнайлик.

— Бўпти, ўйнаймиз.

Дастлабки пайтлар унчалик аҳамият бермаган эканманми, у дудуқланиб гапирар эди.

— Сенга нима бўлди?!

Тоҳир йиғлаб юборди. Уни ташқарига олиб чиқдим.

— Мунаввар, бунга нима қилдиларинг? Гапиролмаяпти-ку.

Қиз жавоб бериш ўрнига кўзларига ёш олиб, индамай уйга кириб кетди..

— Тоҳир, майли, уйларингга бор. Кеч бўлиб қолди. Коптокни эртага ўйнаймиз.

Эшик олдида индамай бир оз юрдим. Куз ҳавоси танани жунжиқтирарли даражада салқин эди. Баданим музлай бошлади. Бугун кечаси кўкатларни совуқ урмаса эди. Ҳовли жимжит, ҳеч қандай сас-садо йўқ. Тоҳир билан Мунавварнинг кўзёши қилаётганларига қараганда, чамаси, тагин бир «спектакль» ўйналган бўлса кераг-ов. «Бу қанақа одам ўзи!» ё соғ пайтида Абдумажид ака билан ўзим бир гаплашсаммикин? Аёлини аямаган одам менинг гапларимга қулоқ солармиди? «Сен кимсан ўзи? Нега менга ақл ўргатасан? қани, уйни бўшат!» деб қолса нима дейман? Мен-ку бошқа уй топиб чиқиб кетарман. Анави қизлари билан болаларининг аҳволи нима кечади?

Эрталаб мураббийимнинг олдига отланаётганимда, Соҳиба кеннойи олдимга кирди. Кайфияти унча эмас. Юзидаги шишлар ҳали кетиб улгурмаган бўлса ҳам, томогининг кўкарган жойлари сарғиш тортиб қолибди.

— Юсуф, қаёққа отланаяпсиз? Домлангизнинг ишлари битдими?—унинг товуши синиқ эди.

— Йўқ ҳали. Ҳали иши кўп. У киши қурдираётган зал мана бу сизнинг равонли айвонингиздан уч-тўрт марта катта. Ҳали эшик, деразаларини ўрнатиш керак. Қора шувоқлари бор. Бу йил битмас-ов.

— Юсуф, сиз йўқлигингизда окангиз жудаям ҳаддидан ошиб кетди. Ярим кечаси келиб, шундай тўполон қилди, шундай тўполон қилди... Юзимга тегмади-ю, бошқа жойларимни уриб, мўматалоқ қилиб ташлади. Ўлиб қолай дедим. Тоҳир тўполон чоғида уйғонди-ю, кўкарди-қолди. Кеча кўрдингиз-ку, дудуқланиб гапиряпти. Мунавварим эса ўшандан бери пешобини тўхтатолмайди. Э, худойим-

эй, энди нима қилдим!? — деб ўтириб хўнг-хўнг йиғлай бошлади. Анча ўтиргач, кеннойим зўрға юпаниб, дастрўмоли билан кўз ёшларини артди.

— Тоҳир билан Мунавварни касалхонага олиб боришим керак. Билмадим, бу аҳволда уларни қандай олиб бораман? Илтимос, кечқурунлари шу ерда бўлиб туринг. Сиз бўлсангиз, биз ундан қўрқмаймиз.

— У киши билан мен ўзим бир гаплашсам нима қилади?

— Унга гап қор қилармиди? Боласи билан қизининг касал бўлиб қолганини айтсам ҳам, бари бир, ҳар куни ичиб келяпти.

— Ичмаган куни бир гаплашиб боқай.

— Аттанг, сиз менга на қариндош, на яқинсиз. Шундай бўлганида у сиздан ҳайиқар эди.

— Ўзингизнинг қариндош-уруғларингиз қаерда?

— Менинг ҳеч кимим йўқ. Онам кичкиналигимдаёқ қазо қилиб кетган. Ёлғиз окам бор. Унинг ҳам бутун умри турмада ўтди. Ҳозир қаерда эканини ҳам билмайман.

— Менинг қўлимдан нима ҳам келарди. Юзига шартта-шартта гапиролмайман. Пўписа қилиб қўёлмайман. Бир-икки кун қаматиб қўйса, балким қўярмиди? Бунақа қилиш менинг қўлимдан келмайди. Сизларга ачинаман.

— Сиз менга ёқасиз, Юсуф. Сиз мени катта санамай, ўзингиз билан тенг кўринг. Олдингизга келсам, беихтиёр сўйгим, силагим келаверади, бадан-баданларим бўшашиб, аъзойи баданимда ёқимли титроқ туради.

У шундай деб мени суя бошлади.

— Кеннойи, кеннойи. Ўзингизни тутинг. Уят-ку ахир. Битта-яримтаси кўриб қолса...

— Ҳозир... ҳозир... ҳеч ким кўрмайди. — У юзларимни, томоғимнинг тағларини ўпиб, искаб, ичи-бағримга кириб борар эди. Унга жуда раҳмим келди. Шунинг учун бўлса керак, монелик қилмадим.

— Бирпас ечиниб ётайлик, жоним... — деб у ҳансираш аралаш шивирлади. Кўзлари юмуғ. Худди маст одамдай ўзини идора қилолмай қолган эди. Лабларимдан ўпадими-ей.! Бутун аъзойи бадани чуғдай қизиби, инграйдими-ей... Хуллас, у, менга тушунарсиз бир аҳволда эди.

— Йўқ, қўйинг, кеннойи. Ечинманг. Кераги йўқ... — дейман унга шивирлаб. Мен ҳам бир ғалати аҳволдаман. Баданларим қизиби, уйқу элитгандай бир ҳолатда эдим.

«Накдаун! Бир! Икки!..» — қулоғимнинг тагида ҳакамнинг совуқ товуши янгради. Кўзларимни очсам, Соҳиба кеннойим қўйлагининг тугмаларини ечаяпти.

— Сиз ҳам ечининг, — дейди кўзлари юмуғлик аҳволда. Жағимга тушган қаттиқ мушт зарбидан эсанкираб ўзимга келгандайман.

— «Стоп!!! Сто-о-оп! Брек!»

— Қўйинг, кеннойи! Мен унақа қилолмайман. Кечиринг мени, — дедим-у, қўлларини нари итардим. — Виждоним йўл бермайди.

Мен ўрнимдан шартта турдим-у, тезгина ҳовлига чиқиб кетдим. Эшигимизни кеннойимизнинг ўзлари қулфлаб қўяр, мабодо қулфланмаган бўлса, Тоҳир кириб, тўс-тўполонини чиқарадиган бўлди-да!

Кун бўйи бояги кўринишлар кўз олдидан кетмай юрди. «Чини билан у мени

севармикан?!» Ўша пайтлардаги менинг тушунишимча, эркак киши ўзидан анча ёш хотинга уйлана олади-ю, аммо, хотин киши ўзидан анча ёш эркакка турмушга чиқса бўлмайди. Кўнгил ҳам қўёлмайди. Ҳа, шундай. Биламан, Соҳиба кеннойим эридан ўша қилгиликлари учун ўч олиш ниятида унга хиёнат қилмоқчи.

Бир ҳовлида яшаб, бир дастурхонда чой ичиб юриб, эри бор аёл билан яқинлашиш виждонсизлик эмасми?

Маслаҳатлашай десам, менинг гапларимни эшитадиган бирон-бир жон йўқ. Хаёлимдаги гапларни айтиб, кўнглимни бўшатай десам, яқин кишим йўқ. Бошим қотди. «Бир одамнинг билгани хуфия, икки одамнинг билгани жория». Бунақа гапларни ташқарига чиқармаслик керак.

Кейинги кунлари ҳам Абдумажид ака қаттиқ маст ҳолда келди. Мен эсам Соҳиба кеннойининг кўзига кўринишга юрагим дов бермай, ҳар куни эрта туриб, бир куни мураббийимнинг, бир куни кўк «Волга»ли одамнинг уйига кетаман.

Якшанба куни эди. Эрталаб туриб, водопроводда ювиниб, дарахтга илиғлик қопни муштлаб машқ қилаётганимда, эшиги олдида нари-бери юриб турган Абдумажид ака олдимга келди.

— Юсуф, бир иш буюрсам. Бориб келсанми?

— Жоним билан.

— Бошим тарс ёрилай деб турибди. Мана бунга битта «Портвейн» олиб келгин, — деб пул чўзди.

— Ўзимда пул бор.

— Ол мана буни. Сен студентсан. Пулинг ўзингга керак бўлади.

— Унда юринг. Менинг ҳам бир оз ичгим келиб турибди. Гаплашиб бирга бориб келамиз. Уйда ичсангиз, кеннойим ёқтирмайди.

— Тўғри айтасан. Кетдик.

— Хоҳласангиз, кинога ҳам тушамиз.

— Кўй. Киноси бор бўлсин. Оз-моз отганимиздан сўнг тез қайтишимиз керак.

Тагин кўча-куйда қизил шапкалар у-бу деб юрмасин...

— Бўпти. Ҳозир кийиниб чиқаман...

Кўшни маҳаллада таомлари арзон-гаров ошхона бор эди. Пиво билан дудланган балиқ иси димоғларимизни қитиқлар эди. Ошхона ичи худди туман янглиғ кўм-кўк тутун.

— Ўнта кабоб буюрдим. Хўш. Вино ичасизми ё пиво?

— Битта «Портвейн» ҳам олайлик.

Вино ичиб ўтириб, Абдумажид ака кўкрагимдаги нишонимга ишора қилди:

— Мана бу нимани билдиради?

— Боксдан спорт усталигига номзодман.

— Ўҳў-ў... бало экансан-ку. Кеча анави қум тўлдирилган қопни муштлаётганимни кўриб, ҳали бурни қонамаган бола-ку, десам... —деб бошини чайқади.

Ичкиликнинг таъсириданми ё анча кундан бери Абдумажид ака билан бир гаплашиб қўйишни мўлжаллаб юрганим учунми, дадил гап бошладим:

— Абдумажид ака, сизга анчадан бери айтолмай юрган бир арзим бор эди.

— Арзинг бўлса айт.

— Агар шу бугун уйингиздан ҳайдаб юборсангиз ҳам, истиҳола қилмай юзингизга шартта айтаман. Соҳиба кеннойим билан иккалангизнинг ҳозирги ҳаётларингиз ҳаёт эмас. Бунақа яшагандан кўра сиз хотинсиз, у киши эрсиз ўтгани маъқул бу дунёдан. Буни менгина эмас, Қодир билан Шариф ҳам айтган эди. Мен буни сизга аллақачон айтмоқчи бўлиб юрувдим. Ҳар куни маст бўлиб келишингизни кўриб, тагин муштлашиб қолмайлик деб, истиҳола қилиб айтмай юрибман. Сиз менинг отам тенгисиз. Иккаламининг гижиллашиб қолганимиз яхши бўлмайди. Мен сизга ақл ўргатмоқчи эмасман. Жўжа товукқа ақл ўргатмайди. Соғ пайтингиздан фойдаланиб, арзимни айтиб олай деяпманда. Гапим нотўғри бўлса, узр. Уйингизда аёлингиз бақириб, бола-чақангиз қий-чув қилгани бизга ёқмайди. Қизингиз касал, ўғлингиз дудуқ, хотинингизнинг афт-ангори кўм-кўк мўматалоқ. Ҳозир ёшингиз неччида?

— Эллик тўртда.

— Менинг отам эллик олти ёшида қазо қилди. «Қари қўйнинг ёшидайгина умрим қолди. Тинчгина умр кечиргим келади», дерди раҳматлик. Баъзан рингга чиқиб, рақибингни устма-уст дўппослаб, довдиратиб, рингнинг у бурчагидан-бу бурчагига тиқиб калтаклаётганингда унинг жон талвасасида бемўлжал силтаган қўли тегиб, эсанкираб қоладиган кезларинг ҳам бўлади. Шунга ўхшаб, ўғлингиз тенги бир боланинг насиҳатомуз гаплари қаттиқ ботса керак сизга.

— Гапларинг тўғри, Юсуф. Бўлди энди, бас қил, — деб столга бир мушт урди Абдумажид ака.

Отам тенги одамнинг бу қилиғидан сал ҳайрон бўлиб, бир баҳя паства тушдим.

— Тўғриси, бу гапларни сизга айтадиган ҳаддим йўқ эди. Майли, кўнглингизга олманг.

— Йўқ, кўнглимга олмайман. Яна битта шиша олиб кел. Қани, олдик. Ичсам, овқатга ҳам, ишга ҳам унча хоҳишим бўлмайди. Кайфим ошди бўлди — хотинимни ургим келиб тураверади.

— Нега?

— Сабаби бор, Юсуфжон. Кейин айтарман. Умуман айтмаслигим ҳам мумкин. Кўриб ўтирибман. Сен ҳеч ҳам ичмадинг. Ҳар гал лабингга олиб бориб, тегизибгина қўйяпсан. Менинг кайфим ошиб қолди. Энди кетайлик. Яхши бўлди. Сал хуморим ёзилди. Бошим ҳам сал қўйиб юборди. Сен мураббийинг олдига борасанми?

— Ҳа.

— Майли, бор. Йўлингдан қолма. Мен ҳеч кимга озор бермайман. Энди ичишни бас қилсам керак. Ичган кунларим геморройим кўзиб, қонаб азоб чекаман.

Абдумажид ака одатдагидек ҳовлига бақириб кириб келди.

— Соҳиба... ҳой Соҳиба!!! Ҳе онангни...

— Ҳа-ҳа... тагин нима бўлди?

— Юсуфжонга сўз бердим. Энди бундан буён ҳеч ҳам тўполон қилмайман. Энди ичишни қўяман!.. — у бақир-чақир қилгани билан ҳалигиндақа ҳақоратомуз сўзларни айтмади.

— Майли, майли, — деди Соҳиба кеннойи бир унга, бир менга ялтоқланиб

қараб. «Агар сен ичишни тўхтатсанг, мен бурнимни кесиб берганим бўлсин», деди-ёв ичида.

Мен кийимларимни алмаштириб, мураббийимникига жўнадим.

Эрталаб Соҳиба кеннойим кирди. Кўзлари кулиб турибди. Хурсанд.

— Кеча окангиз билан қандай гаплашдингиз? Турмуш қилганимиздан бери эшитмаган гапларини айтди. Мени атласу шоҳиларга ўраб, жаннат ваъда қилди.

Мен унга кечаги ҳамма гапларни тўкиб солдим.

— Раҳмат сизга, Юсуф. Ичиб олса касал бўлиб қолиши ҳам, мени ургиси келиб туриши ҳам рост. Бунинг сабаблари бор экани ҳам ҳақиқат.

— Нима экан бунинг сабаби?

— Бошқа маҳал айтиб берарман. Мавриди келиб қолар.

— Ичишни қўяман деди-ку. Гапида турармикан?

— Қайдам. Бунга ишониш қийин. Нима бўлганда ҳам сиздан жуда миннатдорман.

Балки ким билади, сизга ўхшаб дадил гапириб турадиган одам бўлса, ажаб эмас тузалиб қолса. Қани юринг, бирпас ўтирайлик.

— Шошилиб турибман, кеннойи. Анави кишининг ишларини тезроқ битириб, пахтадагилар қайтгунча уйга бориб келмоқчиман. Ҳали олдинда дарсларим бор.

— Сиз мени кечиринг, Юсуф. Биров бировни севиши, ошиқ бўлиши ҳақидаги гаплар фақат китоблардагина бўлади, деб юрар эдим. Ҳали ўз бошимдан ўтказмаган эдим. Бунақа гаплар хаёлимга ҳам кириб чиқмасди. Юсуф, бирпас мени ўзингиз билан тенг кўринг. Ёши ўзингиздан катта аёл эмас, сиздан ёш қиз ошиқи беқарор деб тасаввур қилинг. Мен сизни бутун жисми-жоним билан севаман. Ҳатто сиз бошқа билан турмуш қуриб кетганингизда ҳам, сиз билан бот-бот учрашиб тургим бор.

Тушуниб турибман. Кеннойимиз ўз кўнглини очик тўкиб соляпти. Илгарилари фақат бўйдоқларгина бир-бирини қаттиқ сева олишади, деб ўйлардим. Бошида эри бор, бола-чақали, ёши ўтиб қолган аёлнинг ёш йигитга кўнгил қўйишини эшитмаган ҳам, кўрмаган ҳам эдим.

— Кўнглингизга, ихлосингизга катта раҳмат. Аммо, мен сизнинг бу хатти-ҳаракатингизга нима деб жавоб беришга ҳам ҳайронман.

— Бунинг жавоби осон. Холи жойларда хуфёна учрашиб турайлик. Мен сизни соғиниб энди етган чоғларимда, сиз монелик кўрсатмасангиз бас, — у шундай деб мени шиддат билан ўпа бошлади.

— Майли. Нима қилсангиз ҳам кўндим. Бироқ... ечин демасангиз бўлгани.

— Майли... Шунисига ҳам шукур...

* * *

Кунлар оқар сувдай ўта борди. Бу орада мен икки марта уйга бориб келдим.

Соҳиба кеннойим икковимиз мен ўқишга кетгунимча, Тоҳир уйғонгунча учрашамиз. Шу орада чой ҳам ичамиз. Гап-сўзлар ҳам айтилади, туйғуларимиз ҳам жумбушга келади. Тушдан кейин эса, у киши Тоҳир билан Мунавварни докторга олиб бориб қаратади.

Пахта теримига кетганлар қайтиб келиши арафасида Соҳиба кеннойимнинг патагига қурт тушиб қолди.

— Қодир билан Шариф пахта теримидан қайтса, мана бундай эмин-эркин ўтира олмасак кераг-ов, — дейди у. — Ҳафтасига бир кун дарсга бормай қўяқолсангиз нима қилади?

— Дарслардан қолсам, институтдан ҳайдаб юборишади.

— Балки домлалар билан тил топишарсиз.

— Қани, вақти-соати яқинлашаверсин-чи. Сиз учун бир йўлини топармиз.

— Раҳмат. Мени хурсанд қилдингиз.

«Бит-бил-диқ, битбилдиқ, бит-бил-диқ». Қўшни ҳовлида бедана сайради.

— Сайраганини эшитиб лаззат олиш учун хўжайини беданани қафасга солиб қўйибди. Кўрдингизми, бировнинг роҳатланиши учун биров тўрқовоқда азоб чекиши керак.

— Тариқ бериб боққанини ҳисобга олмайсизми?

— Озодликда юрса бемалол донини топиб еёлади. «Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса, булбулга тикондек ошён бўлмас эмиш», деган эканлар ҳазрати Навоий.

— Нима учун бу гапни айтяпсиз? Тушунмадим.

— Шошманг. Бердисини айтгунча сабр қилинг...

— Йўқ, сиз шошманг... Мен сизни ҳар қучганимда аъзойи баданим роҳатларга чўмилиб, ажойиб туйғуларга фарқ бўламан. Ҳатто сизнинг рухсорингизни бир кўрсам, бир искасам... Булар ҳам майли-ку, сизнинг шу ҳовлида, кўз олдимда юрганингизнинг ўзи ҳам мени қанчалар суюнтиради. Шуни биласизми? Мана, масалан, гулни узиб олиб, гулдонга солиб қўямиз. Биз ундан лаззатланишимиз учун гул сўлиши керак. Сиз менинг бокира туйғуларимнинг гулисиз. Бу — бир. Иккинчиси — энг ўкинчиси, сиз мендан ҳеч қандай лаззат олмайсиз. Буни мен билиб ҳам, сезиб ҳам юрибман.

— Шунда сиз мени «менинг роҳатланишим учун у қурбон бўляпти», деб ўйляяпсизми?

— Йў-ўқ, Юсуф, мен ундай демоқчи эмасман. Асло! Сиз менинг ўсиб турган тирик гулимсиз. Борди-ю, мен эримдан ажрашиб, анави болаларим билан сизга тегиб олсам, ана унда мен сизни қурбон қилдим, деган бўлар эдим. Сиз менинг узилмаган гулимсиз. Борган сайин гул-гул ёниб-яшнаб боряпсиз. Мен сизни ҳар куни ҳидлаб, авайлаб-асрайман. Мен асраганим, ардоқлаганим учун сиз қулф уриб, гунча очаверасиз. Орзу-армонларингизга етаверасиз. Чемпион ҳам бўласиз ҳали. Мен ҳам сиздан олам-олам лаззат олиб, гулдай яшнаймаман. Чиройимга чирой қўшилади. Қаригунимча ... то умримнинг охиригача...

Ҳа, бу аёлнинг менга нисбатан меҳр-муҳаббати ҳақиқийлигига, чексиз-чегарасиз эканлигига кўзим етди.

Бир гал олдимга кирганида эғнидаги халатини ечиб юборди-ю, тўлқин отиб турган қоп-қора сочларини тагига тўшаб, каравотга чалқа тушиб ётди.

— Келинг, жоним. Мени кўп қийнаманг. Ёнимга ётинг, — деди у хансираб, кўзларини хумор-хумор юмиб.

— Кеннойи, мана буни ёпининг... — деб устига тўшакни тортиб қўйдим. — Кеннойи, гапларимни эшитинг. Китобдан бир ривоят ўқиган эдим. Қадим-қадим

замонда подшонинг хазиначисига ўғри тушибди. Қизиги шундаки, ўғри ер тагидан лаҳим қазиб, тўппа-тўғри хазина сақланаётган хонанинг тагидан чиқибди-ю, ҳеч нарсага тегмай, орқасига қайтиб кетибди. У ердаги олтинлар ҳам, кумушу гавҳарлар ҳам, ёқиту жавоҳирлар ҳам ўз жойида турганмиш. Буни эшитган шоҳ барча сарой мулозимларини олдига чақириб:

— Агар кимда-ким шу қилган ишини бўйнига олса, гуноҳидан ўтаман. Ҳамда бўйи баробар тилло сочаман, — дебди.

Шунда шоҳнинг олдига битта хизматкори келиб:

— Подшоҳи олам, мен қилган эдим, — деб бошини эгибди.

— То хазинага етгунча лаҳимни қанча йил қазидинг?

— Олти йил, шоҳим.

— Шунча меҳнат қилиб, арзигулик бирон нарса олмаганингни тушунолмадим.

— Худо шоҳид, хазинангизга киришим билан ялтираб турган бир нарсага кўзим тушди. Ушлаб кўриб, у нарсанинг нима эканлигини билмадим. Сўнг ялаб кўрсам... туз экан. Сендан там-тузини аямаган хонадон — дўстинг ҳисобланади. Сенга туз, насиба берган уйга хиёнат қилиш — бу бориб турган душманлик бўлур эди. Сизнинг тузингизни ичиб, тузлигингизга туфуришни ўзимга эп кўрмадим, шоҳим. Олти йиллик умрим, меҳнатим зое кетди. Бир қошиқ қонимдан кечинг, шоҳим.

Подшоҳ ўғрининг бу гапидан мамнун бўлиб, бошидан тилло сочган экан. Қиссадан ҳисса шуки, мен сизнинг хонадонингиздан иззат-ҳурмат кўрсам-у, энди келиб-келиб ака-ука бўлиб кетганим Абдумажид аканинг тузлиғига туфласам, шу яхши бўладими? Йўқ, кеннойижон, қанчалар қийнасангиз ҳам, қийналсангиз ҳам мен сиз билан ётмайман. Агар мен шундай қилсам, сиз Абдумажид акага хиёнат қилган, кечириб бўлмайдиган гуноҳи азимга ботган бўласиз. Мен эсам, эртага у кишининг юзига қараёлмай, бу ердан кетишга мажбур бўламан.

— Бўлди-бўлди... Кетманг... Кўз олдимда юрсангиз бас, шу менга кифоя. Қандай ажойиб покиза йигитсиз-а! — у ўрнидан туриб, қайта кийинди. — Сиз узса увол бўладиган дала гулисиз. Бу гулни мен эмас, севганингиз узсин.

Шундан кейин Соҳиба кеннойим «ечинайлик, ётайлик», деган гапларни бошқа тилга олмади.

Қодир билан Шариф пахтадан қайтиб келгач, бизнинг сирли учрашувларимиз ҳам барҳам топти.

* * *

Соҳиба кеннойим эри ичишни бас қилгандан бери гўзаллашиб бораётган эди. Кунлардан бирида у:

— Сизларни бир меҳмон қилсак дегандим, — деди.

— Ҳожати йўқ. Шу баҳонада Абдумажид акам ичишни бошлаб юбормасин, тагин.

Абдумажид акамиз сўнгги кунлари икки-уч марта қаттиқ маст бўлиб келди. Аммо «спектакль» кўйгани йўқ.

— Гапингизда турмаяпсиз, ака, — дедим бир куни соғ пайтида.

— Ваъдамда турмаётганим рост. Бироқ жанжал қилмаяпман-ку. Яқинда ичишни бутунлай бас қиламан,— деди.

Бир куни кечқурун у хонамизга кириб, бизларни меҳмонга таклиф қилди. Ширакайф.

— Йигитлар, биз бир ҳовлида анчадан бери яшаймиз-у, оқибатимиз йўқ. Ижара ҳақидан ташқари кўп ишларимизни қилиб бериб юрибсизлар. Эртага якшанба. Бугун бир отамлашайлик. Қани, кетдик, йигитлар.

Дастурхонда ароқдан бошқа ичкилик йўқ эди. Абдумажид ака ким нима ичади? Қанча ичади, деб сўраб ўтирмади. Ҳаммамизга бирдай қиррали стаканни тўлдириб-тўлдириб қўйди-да, олдимизга қўйди.

«Урушга тушар пайтимизда кружкаларимизни тўлдириб ароқ қуйиб беришарди», деб ҳикоя қиларди отам раҳматлик. Эҳтимол, стаканларни тўлдириб қуйиш одати ўша уруш йилларидан қолгандир. Балки, урушдан сўнг бошланган фаровонлик даврларининг мевасидир.

— Қани, олинглар! — деб акамиз стаканни оппоқ қилиб сипқорди.

Биз бир-биримизга қарадик.

— Нега отмаяпсанлар? Уялманглар, қани, олинглар-чи!

— Ичасанми, ичмайсанми, деб ҳам сўрамас экансиз-да? — дедим.

Қодир биқинимга бир туртди. Бу, жим ўтир, бир бало бошламасин, дегани эди.

— Унақаси бўлмайди. Қизларнинг олдига борганларингда сенлар ҳам ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамайсанлар-ку. Шунақа гап-да бу ҳам... Кап-катта йигитсанлар... қани, олинглар! Сиз ҳам... Соҳиба хоним...

Қодир билан Шариф ичмади. Мен озгина ютган бўлдим. Соҳиба кеннойи эса стаканни ўрталади.

— Ҳе-е... Бу ишларинг бўлмайди. Майли, ўзларингга қаранглар. Қани, Соҳиба хоним, стаканингни оппоқ қилиб қўй. Бу биринчиси. Иккинчисида қийнамайман.

— Агар бундан кейин, мен қанча ичам, сиз ҳам шунча ичишга ваъда берсангиз, стаконни ҳозироқ бўшатишга тайёрман.

— Майли, келишдиқ, Соҳиба хоним.

Кўнглим беҳузур бўлиб, ташқарига чиқишга изн сўрадим. Бу пайтда акамиз пинакка кетиб хуррак ота бошлаган эди. Мен ичган-еганимни қайт қилиб, кириб каравотимга чўзилган ҳам эдимки, ортимдан Соҳиба кеннойим кириб келди.

— Нега ётибсиз, Юсуф? Окангиз ухлаб қолди. Уччаламизнинг гапларимиз қовушмай, бир-биримизга қараб ўтирибмиз.

— Ароқ ёқмайди менга. Мазам йўқ. Бир пас ўзимга келиб олай. Сиз бораверинг. Орқангиздан етиб бораман.

— Ётманг, юринг... — деб Соҳиба кеннойим кўлимдан тортқилаб туришга мажбур қилди. Маст бўлиб қолибди. Эндигина оёғи чиққан гўдакдай оёқларини апил-тапил босади. Кўлтигимдан маҳкам ушлаб, ҳовлига чиққан пайтимизда мени қучиб кетма-кет суя бошлади.

— Қўйиб юборинг, қизларингиз кўриб қолса борми... Уят бўлади.

— Қўйиб юбормайман... — деб ундан сари қаттиқ ёпишади, денг.

Мен унинг қўлидан чиқишга уриниб типирчилайман.

— Ана, Абдумажид ака чиқди! — деганимда у қўлларини бўшатиб, ўгирилиб қаради. Мен тезгина уйга кирдим-у, дераза пардаси ортидан мўраладим.

— Соҳи-ба! Ҳой, Со-ҳи-ба!... Онангни...

Нега эканини билмайман, Соҳиба кеннойи ўша турган жойида ҳайкалдек қотиб қолди.

— Нега турибсан? Юсуф қани?

— Билмайман.

Абдумажид ака хотинининг икки қўлидан ушлаб диркиллашиб олиб кетаётганида икки дўстим бу ёққа қараб зингиллаб қочишди. Мен уларга пешвоз чиқдим.

— Қаёқларда юрибсиз? — деди Қодир.

— Ичган-еганлиримнинг барини қайт қилдим. Эндигина ётган эдим, анави олдимга кириб, юринг-чи, деб жон-ҳолимга қўймади.

Одатдаги қий-чув, йиғи-сиғи бошланди.

— Бошланди «спектакль», — деди Қодир.

— Ойимни ўлдириб қўяди. Юринглар! — дейишди иккала қизи йиғлаб.

Хотинини йиқитиб, боши-кўзи демай савалаётган акамизни алдаб-сулдаб, хушомад гапларни ёғдириб, мақтаб туриб, аранг жанжални тўхтатдиг-ов.

— Ҳе, бунақа меҳмондорчилиги бор бўлсин! — деди Шариф.

— Бир иложини қилиб кетмасак бўлмайди бу уйдан. Қўй, бошқа бир уй қидирайлик, — деди Қодир.

Уччаламиз шу қарорга келдик.

Эрталаб Абдумажид аканинг олдига бир шиша ароқ олиб кириб, аранг бош оғригини ёздик.

— Абдумажид ака, мен ичкиликка унчалик хушим йўқлигини ўтган сафар кўрган эдингиз. Кечаси зўрлаб ичишга мажбур қилдингиз. Ошқозоним оғриб, мазам қочиб, ичган-еганимнинг барини қайт қилиб, уйга кириб ётган эдим, ортимдан кеннойим ҳол сўрагани чиққан экан, сиз у кишини бошлаб кетиб тўполон қилдингиз. Агар орага тушиб ажратмасак, ўлдириб қўяр эдингиз.

— Кечир мени. Менинг кўзимга кучоқлашиб тургандай бўлиб кўриндиларинг.

— Сиз жанжал қилган кунингизда, жанжални нима деб аташимизни биласизми?

— Нима деб?

— «Спектакль» деб атаймиз. Йиғи-сиғи театрида бошланадиган спектакль. Бу спектаклда фақат бақариб-чақирадиган, йиғи-сиғи қиладиган артистларгина ўйнашади.

— Астофрилло. Бу гапни биров эшитмасин, — деди Абдумажид ака, кўзлари косасидан чиқиб.

— Болаларингизнинг, хотинингизнинг йиғи-сиғисини эшитсам, юрагимнинг мазаси қочиб қолади, — деди Шариф.

— Кечаги иззат-хурматингиз учун ташаккур. Хурсандмиз. Бунақа давом этаверса, бир кунмас-бир кун орамиздан гап қочиб қолиши турган гап. Энди хафа бўлмайсиз, Абдумажид ака, бошқа уй қидиришга мажбурмиз. Сиз билан хайрмаъзур қилишга тўғри келади, — дедим мен.

— Кечиринглар, йигитлар. Энди бу иш такрорланмайди. Ҳеч қаёққа кетмаларинг. Илгари қандай ака-ука бўлиб яшаган бўлсак, шундай яшайверамиз.

Соҳиба кеннойим йиғлаб, ўрнидан туриб чиқиб кетди.

Икки кундан сўнг бошқа уй топиб кўчаётганимизда, уйда Абдумажид ака йўқ эди.

— Кетманглар... Буюмларингизни машинага ортманглар... — деб Соҳиба кеннойим атрофимизда парвонадек гир-гир айланар эди.

Хайрлашаётган пайтда:

— Келиб туринглар. Юсуф, Йўқ бўлиб кетманглар-а. Биз фақирларни унунтиб юборманглар, — деб ўғил-қизлари олдида зор-зор йиғлади.

— Албатта, келиб турамиз, кеннойим. Келамиз, — деб юпатган бўлдим мен.

*Ахир бу оламда беғуноҳ ким бор?
Нечук яшай олди, бўлмай гуноҳкор?
Ёмонлик қайтарсанг ёмонлигимга,
Фарқимиз не бўлди, айт, парвардигор?*

Умар ХАЙЁМ

Иккинчи қисм

Чала оқланган деворлари нотекис, деразаларига худди бармоқнинг йўғонлигидай темирлардан қийшиқ-қинғир панжаралар қўйилган, ҳавоси паст, сирлари кўчиб кетган эшиклари худди араванинг филдирагидай ғийқиллаб очилиб, ғийқиллаб ёпиладиган хонамиздан зах ҳиди анқирди. Шифтларининг бурчак-бурчагига ўргимчак уя қўйиб ташлаган бу уйни Шариф топган эди.

— Сал шошибиз-да. Кўчиб келишдан олдин сен билан бирга келиб, кўришимиз керак экан, — дедим.

— Бу ерга қараганда аввалги уйимиз худди хон саройидай экан-а, — деди Қодир занг босган каравотга ўтираётиб.

Қиш яқинлашиб қолди, ҳозир уй топиш қийин, агар печи яхши иситса, баҳоргача бир амаллаб чидаймиз, — дедим мен бошини эгиб ўтирган Шарифнинг нафсониятига текким келмай, — ҳечқиси йўқ, келаётган якшанбада яхшилаб оқлаб оламиз.

Бу ҳовлида гапирганда оғзи бир томонга қийшайиб кетадиган, юмганда эса кўзи очик қоладиган новча бир йигит, касалманд кампир, юзи сўпоқ, ияги узун, кўзлари чуқур бир қиз яшар эди. Бу хонадонга келиб-кетиб турадиган қариндошларининг кўриниши ҳам менга ёқмас эди. Уларнинг олдида ўзимни худди бошқа сайёрадан келган одамдай ҳис қилар эдим.

Шу ҳовлининг бўсағасидан ҳатласам бўлди, мени қандайдир оғир юк босгандай бўларди. Кечаси билан қўрқинчли тушлар кўриб, эртасига қаттиқ чарчаб уйғонар эдим. Фақат мен эмас, Қодир билан Шариф ҳам баъзан чўчиб уйғониб, баъзан босинқираб, ухлаёлмай чиқишарди.

Бу уйимиз институтга, стадионга, кинотеатрларга яқин. Бир маъқул жойи шугина, холос.

Кўп ўтмай ҳалиги касалманд кампир қазо қилди. Ўша кунлари биз қўлимиздан келган барча ишларни қилиб, шай турдик.

Кампирнинг қирқини ўтказаетган кунимиз эди.

— Сизни бир ҳамқишлоғингиз чақиряпти, деди Шариф.

Мени чақирган йигит кўшни қишлоқдан экан.

— Илгари яшаган уйингизга адресингизни бериб кетмаганингизда ҳечам тополмас эканман. Тез кийининг. Сизни олиб кетгани келдим, — деди у.

— Тинчликми?

Ойингиз қаттиқ касал бўлиб қолибдилар. Укангиз билан тез етиб боришингиз керак экан.

— Билмадим, укам боролмас-ов. Оғзи-бурни дабдала.

— Ие. Нега?

Ўша йили ёзда укамни техникумга ўқишга киритиб қўйган эдим. Ҳеч бўлмаса ўзини ўзи эплаб турар деб, мураббийимдан илтимос қилиб, у кишининг ёрдамида укамни ёғ заводига ишга киргиздим. Ҳар куни дарсдан сўнг уч соатгина ишларди.

Кеча туш пайтида институт олдида укам билан учрашиб, уни танимай қолдим. Қора кўзойнак тақиб олибди. Кўзойнагини олганда қарасам одам чўчийдиган даражада бўлиб кетибди.

— Ким урди?!

— Цех бошлиғимиз.

— Нима учун? Бирон-бир ёқмайдиган иш қилиб қўйганмидинг?

— Йўқ. Уч соат эмас, олти соат ишлайсан деб...

— Биз шундай гаплашганмиз. Менга уч соатгина ҳақ тўлайди, деб айтмадингми?

— Қулоқ солгиси келмайди.

— Кетдик.

Завод ҳудудига рухсат қоғозисиз киритмас экан. Укамнинг қоғозини кўриб, эшикда турган қоровуллар мени ҳам ўзларининг одами деб ҳисоблади шекилли, ҳартугур индамай киргизиб юборди.

— Ана, ҳов анави! — деди укам нарироқдаги дастгоҳ олдида тимирскиланиб юрган кепкали кишини кўрсатиб. Катталиги футбол майдонидай келадиган улкан корхона ҳар қаер-қаерида одамлар ишлашяпти.

— Бор, чақир.

— Ўзингиз бормасангиз, менинг айтганимга келмайди. Яна савалаши мумкин.

Цех бошлиғи ўрта бўйликдан баландроқ, ўттизлардан ошган, тўладан келган сариқ киши экан.

— Галиев деганлари сизмисиз?

— Ҳа.

— Ҳов анави ерга борайлик.

— У ерда нима бор экан менга?

— Биров чақиряпти.

— Керак бўлса ўзи келсин. Мен бўш эмасман.

— Юр дедим, сенга! Тезроқ қимирла! Бекорга келганимиз йўқ бу ерга, —

дедим товушимни бир баҳя кўтариб. У кийимларини қоқиб-суқиб орқамдан секин эргашди.

— Мана сени чақирган одам, — дедим мен тепа қилиб уйилган чигит панасида турган укамни кўрсатиб.

— Шуми? Тфу? — деб у орқасига ўгирилди.

— Ҳей, тўхта, мана буни нимага урдинг? — деб унинг олдига кўндаланг бўлиб туриб олдим.

— Уни ўзидан сўра.

— Бир нарсани бузган бўлса, огоҳлантирмайсанми, жарима тўлаттирмайсанми, меҳнат ҳақидан олиб қолмайсанми. Директорнинг олдига олиб кириб, ишдан ҳайдатмайсанми? Ким ҳуқуқ берди сенга уришга!

— Юрар эканман-да, шу мишиқи билан пачакилашиб. Ишласин олти соат.

— У ҳали ўн олти ёшга тўлмаган. Уч соатгина ишлаши керак, билдингми?

— Э, кўп бошимни қотиравермаларинг. Йўқолларинг иккаланг ҳам! — деб мени итармоқчи бўлиб, қўлини кўтарган эди, боши демай, кўзи демай савалаб, чалқанчасига йиқитдим. Чигит уюмига кўмилиб, бир оз ётгач, гандираклаб базўр ўрнидан турди.

— Нима, бу боланинг ҳеч кими йўқ деб ўйладингми? Энди бундан кейин чертиб боқ-чи, мендан нима кўрар экансан! — деб икки мушт туширдим-у, йиқитиб роса тепкиладим.

— Кетдик.

Боягина бизни завод ҳудудига индамай қўйиб юборган қоровул эшикларни тақа-тақ ёпиб ташқарига чиқармади.

— Бошлиғимиз телефон қилиб, ҳеч ким ташқарига чиқарилмасин, деб буйруқ берди, — деди у.

— Ўша директорингиз керак эди менга. Кабинети қаерда? — дедим мен шошганимдан.

— Ҳов анави эшикдан ичкарига кириб, тўғрига юрасиз-у, ўнгга буриласиз. Эшикка ёзиб қўйилган.

Директор илгари мен кўп бор учрашиб юрганим кўк «Волга»ли киши экан. Худди туғишган акамни кўргандай севиниб кетдим. У ўрнидан туриб, мен билан илиқ саломлашди. ҳол-аҳволимни сўради. Укамни эргаштириб кириб, бор гапни айтдим. У цех бошлиғини кабинетига чақириб олиб, менинг олдимда роса танбеҳ берди.

— Шу билан қўл остингда ишлаётганларга учинчи марта қўл кўтаришинг. Аризангни ёз-у, йўқол бу ердан! — деди директор. — Бўлмаса ишингни милицияга топшираман.

Цех бошлиғи энди бундай ишлар такрорланмаслигини айтиб, кечирим сўради.

— Мендан эмас, анави болалардан кечирим сўра. Улар кечиришса, қоласан, кечиришмаса, кетасан.

— Азамат йигит экансан, шу пайтгача мени ҳеч ким бунақа дўппосламаган эди. Тавбамга таянтирдинг. Энди ҳеч кимга қўл кўтармайман. Кечиринглар мени.

Цех бошлиғини дўппослаганим ҳақида директорга оғиз очмаган эдим.

— Нима бўлди ўзи? — деди директор ҳайрон бўлиб.

— Манави қилтириқ бола адабимни берди.

— Тўғри қилибди. Сен унинг мураббийси билан учрашмабсан, агар учрашганингда бир мушт билан сени асфаласофлинга жўнатар эди.

Укамни цех бошлиғи урганини, мен ундан бошлаб ўч олганимни чақириб келган ҳамқишлоқларимга гапириб бердим.

— Юра олса, олиб кетамиз. Акангиз шундай деган эди.

— Мен сенинг гапларингдан шубҳаланиб қолдим. Ойим тузукми ишқилиб?

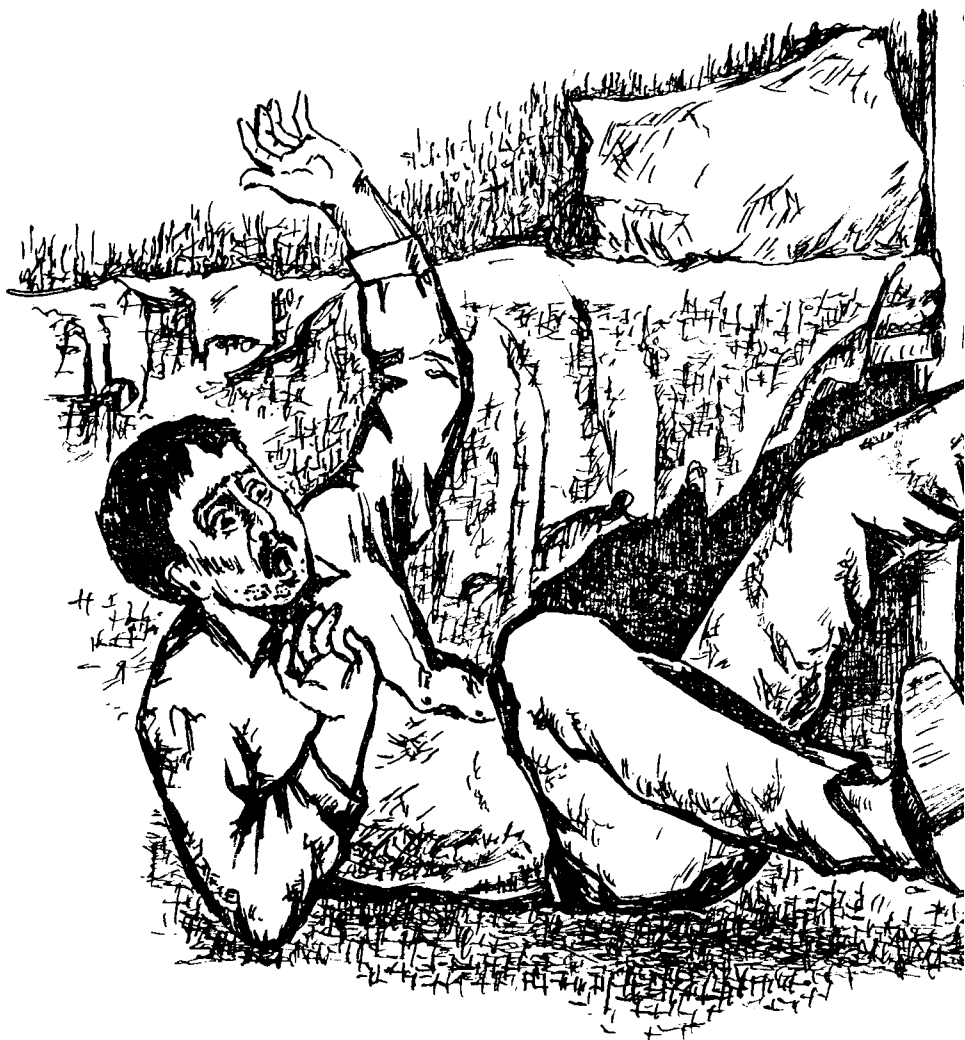
— Айтдим-ку, қаттиқ касал бўлиб қолибди.

Кеч кириб қолган эди. Чимкентга кетадиган автобус бўлмагани учун поездга чиқиб, Манкент станциясида тушдик. Сўнг пиёдалаб тонг соз бериб қолган пайтда уйга етиб бордик. Электр чироқлари ёқилган, ҳовлида одамлар бесаранжом. Бизларни кўришгач, йиғи-сиғи бошланди.

— Вой ойижоним-эй...

Янги бошланган йилнинг қор бир ёғиб, бир тиниб турган намчил кунлари менга мана шундай нохуш воқеаларни олиб келди.

Кун сал исиса, бирон-бир тузукроқ уй топиб, кўчиб кетишни мўлжаллаймиз. Соҳиба кеннойимизнинг уйига ҳам бир бош суқиб чиқиш кўнглимизда бор эди. У ерга борсам, шусиз ҳам ўксик кўнглимни яна ўкситаманми, деб юрагим дов

бермасди. Балки кеннойимнинг ўзи бир иложини қилиб, яшаётган кулбага келгиси бордир. Аммо мана бундай хароб жойни у кишига кўрсатишнинг ўзи уят.

Баҳор ҳам келди. Хотин-қизлар байрамида кўйлакчан юрдик.

— Ўзимизга уй қидирайлик, — дедим мен ҳамхона дўстларимга.

— Байрам ўтсин-чи.

* * *

— Ҳа-а-а, ҳа-а-а, ҳай во-ей... Така-гум, така-гум, така-гум, так... Така-гум, така-гум, така-гум так... Во дариг!... Ахир, бу оламда бегуноҳ ким бор? Нечук яшай олди бўлмай гуноҳкор?! Ёмонлик қайтарсанг ёмонлигимга, фарқимиз не бўлди, айт, Парвардигор!...

Қора тўшакда сал энгашиб чордона қуриб ўтирган чол кўзларини чирт юмиб, ёқимли товуш билан қўшиқ айтарди.

Бу ерда кўрпа-тўшак ҳам, болиш ҳам қоп-қора. Баланд қилиб ўрнатилган темир панжарали деразадан хира нур тушиб турар, хона ичида зах ҳидига пешоб ҳиди омухта бўлиб, кўнгилни айнатар даражада қўланса эди.

Бу манзарага писанд ҳам қилмай, бу фоний дунёнинг қувончларию аламларини, яхшиликларию ёмонликларини тарк этиб, бепарво куйлаётган бу чолнинг нолавор овози вужудимни эзар, суякларимни сирқиратиб, қалбимни тилка-пора қилар эди.

«...Умр сенга қўғирчоқмас, ўйнайдиган: умр чалкаш, умр баҳсдир, чидай бил. Умр меҳнат, умр лаззат, умр роҳат. Умр жаннат. Интил олға, қалбингдан тўкилсин дилрабо куйлар... ҳо-о, вой дод-ей! Така-тум, така-тум, така-тум так, така-тум, така-тум, така-тум так. Во дариг!...»

Ҳибсда ўтиргани, ёнида ўзбекчани тушунмайдиган миллат вакиллари борлиги хаёлига ҳам кириб чиқмасди бу чолнинг.

У қўшиқ куйлаётганда бармоқларию оёқлари тинимсиз ҳаракатга тушар, «така-тум» деб оғзи билан чилдирма чалар, айтаётган қўшиғининг оҳанги баъзи-баъзида карнай билан сурнайни эслатар... Гўё бир ўзи бутун бир қўшиқчилик дастасига ўхшаб кетарди.

«Бир айлантирганни гир айлантиради» деганларидай, энди бундан буён тақдирим нима бўлади, яна олдимда қандай тўсиқлар бор, билолмай қора тўшак устида қора ёстиққа ёнбошлаб, чолнинг мунгли зорига қулоқ солиб ётибман. Мана бу чолнинг худди ҳеч нарса бўлмагандай, худди театр сахнасида ўтиргандай, хотиржам куйлаётганига ҳайронман. У ё валий, ё бирон-бир мурвати етишмайди бу чолнинг.

Хонада бу чолдан бошқа сохти-сумбатию афт-ангори кавказликларга ўхшайдиган, паҳмоқ сочли иккита барзанги, хипчадан келган, кенг манглайли бир ўрис бор эди.

— Эй, старий хриш! Кончай вить. Ты уже надоел! — деди ҳалиги барзангилардан бири ўрисчани бузиб. Чол унга парво ҳам қилмади. Барзангилар ўз тилларида нималардир дейишди.

— Тибе што? Здес театр да? А ну заткни рот! — деди иккинчиси кўзларини олайтириб. У тинмай ҳақорат сўзларни ёғдирарди.

— Не мешайте. У него очень душевная мелодия, — деди боядан бери тинглаб ўтирган ўрис.

— Эй, рижий, ты и твои собратья привыкли командовать на том мире. В том мире я буду командовать! — барзанги шундай деди-ю, ўрнидан туриб бориб, ҳалиги ўриснинг башарасига тарсаки туширди. Ўрис қўлини юзига босганча ўтириб қолди. Мен куйлаётган чолга қарадим. Унинг парвойи палак, худди зикр тушаётгандай ҳамон куйлар эди.

— Ҳа-ҳа-ҳай, вой-во-ей... Адойингман-ей...

— Я тебя сийчас заткну рот, старий хриш! — деди-ю, ҳалиги барзанги қўшиқ айтаётган чолнинг ҳалқумидан ушлаб даст кўтарганида чидаёлмадим. Бир-икки зарбдаёқ ер тишлатдим. Иккинчиси ўрнидан туриб ҳамла қилмоқчи бўлувди, биринчи зарбдаёқ у ҳам ерга узала тушиб, инграб қолди.

Чол томоғини қириб, гўё ҳеч нарса бўлмагандай қўшиғини давом эттираверди. Анави икки барзанги бир бурчакка бориб буришиб ўтирарди. Худди бегемотни пойлаб турган йўлбарсдай қимир этса туширадиган бўлиб ҳушёр турибман.

Орадан бир оз вақт ўтгач, ташқарида зулфини шақир-шуқур қилиб, эшик очилди.

— Ты и ты, оба с вещами, — деди назоратчи прапорщик анави барзангиларга қўлларини бигиз қилиб.

— Буюмлари билан кетишди. Энди улар бу ерга қайтиб келишмайди, — деб ўрис ўрнидан туриб келиб елкамга қоқди. — Боксёрмисан?

— Ҳа.

— Спорт устасимисан?

— Йўқ. Усталикка номзодман.

— Тушунмасам ҳам, мана бу одамнинг қўшиғини тинглашдан зерикмас эдим. Худо бор экан, ҳақиқат бор экан. Анави икки ярамасдан калтак емасин, деб сени бизга тангрим юборибди. Танишайлик. Николай Никанорович Белозорский. Раҳмат сенга? — деб у қўлини чўзди.

— Юсуф.

— Чол қўшиғини тугатсин. Шундан кейин гаплашамиз.

Чол Николайга қараб туриб, қўшиғини давом эттирди:

*Ярқираб турса ҳамки манглайингиз,
Тақиллаб турса ҳамки танглайингиз,
Бахтингиз бароридан келавермас,
Гар бир куни қўлламаса Худойингиз.
Ҳа-ҳа-ҳай, вой дод-ей...*

Мен ўрисга чамам етганча қўшиқнинг маъносининг шивирлаб тушунтирдим. Шу пайт шақир-шуқур қилиб эшик очилди.

— Белозорский, с вещами!

Чолнинг қўшиғи тугади. Сўнг у қандайдир бир оятни ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Мен ҳам қўлларим билан юзларимни сийпаладим.

— Чечачо?

— Тушунмадим?

— Николайни айтаяпман. Ўзи фан номзоди. Доцент, Бироқ бунақа ҳаётни илгари кўрмагани учун чечачо.

— Бу нима деганингиз?!

— Ўтган асрда Аляскага олтин излаб борган америкаликлар орасидан янги келганларни ерли халқ чечачо деб аташган. Бу янгилардан дегани. Жек Лондоннинг «Смок Белью» деган асарини ўқи.

Эси жойидами ўзи бу одамнинг. Ҳалигина анави барзангидан асраб қолганим ҳақида лом-мим демай, қайдаги бир америкаликлар ҳақида гапиради-я! Худди мен кутубхонада ўтиргандай.

— Хўш, ўғлим сочларинг тўзиб, қовоқларингдан қор ёғиб турибсан? Мунча шалвирлайсан? Кимнинг боласисан, қаерликсан, нима иш қиласан? Сени бу ерларга қандай шамол учуриб келди? Гапир, чечачо...

Қодирни шаҳар чеккасида турадиган бир қариндоши таваллуд тўйига таклиф қилибди.

— Шариф уйига кетди. Мен ёлғиз ўзим сўпнайиб кириб борганим уят бўлар. Сиз ҳам мен билан бирга боринг, Юсуф ака. Фарида билан Феруза ҳам ўша ерда. Ёрдамлашиб юришибди. Борсак қувониб қолишади.

Фарида билан Феруза ака-укаларнинг қизлари. Қодир ҳам буларга узоқ қариндош эканини ўз оғзидан эшитганман.

— Кайфиятим йўқ, боролмасам керак.

— Нега?

— Негадир оёғим тортмаяпти. қолаверса, кечагина ойим қазо қилган бўлсаю, мен тўйга борсам, келишмас.

— Юринг энди, Юсуф ака. Мен учун. Қоронғуда, ими-жими бориб қайтамиз.

— Ҳа, айтгандай, мен кечаси бир туш кўрдим. Сени аскарликка олиб кетишаётганмиш. Сочингни тап-тақир қилиб олиб ташлаганмиш. Меникини ҳам. Иккаламизнинг ҳам орқамизда тўрва-халта. Вагонга яқинлашиб қолганимизда, олдимиздан бир офицер чиқиб қолганмиш. Мен ундан буларни қаерга олиб кетяпсизлар, деб сўрармишман. У Белоруссияга деб жавоб берганмиш. Шунда мен сенга қараб: «Белоруссия ерлари жуда гўзал, хушманзара жой. Мен аскарликни ўша жойда ўтаганман. Минск ҳам жуда гўзал шаҳар. Икки йил нима деган гап, ўтади-кетди. Қайтага эл кўрганинг, юрт кўрганинг қолади», деб сен билан хайрлашиб, қайтаётганимда ҳалиги офицер олдимга кўндаланг бўлиб, мени кеткизмасмиш. Мен: «Икки йиллик ҳарбий бурчимни адо этиб келганман. Қўйиб юборинг», дермишман. У: «Йўқ, сен ҳам борасан, ҳозир ҳарбийда хизмат қилиш вақти беш йилга чўзилган. Сени ҳам олиб кетамиз», деб мени ичкарига олиб кириб, вагоннинг эшигини тарс этиб ёпганмиш. Сал ўтмай поезд ҳам юриб кетганмиш...

—Ундай бўлса, биронта мусобақагами ё сафаргами бирга кетарканмиз-да. Ё эса мени аскарликка чақирар. Сиз кузатиб қўясиз. Майли, ҳозирча юринг, Юсуф ака, тўйга бориб келайлик. Феруза ҳар кўрганида сизни сўрайди. Нима қипти, битта дўстимни эргаштириб борсам борибман-да.

— Бу ёғини эшит. Бир разъездда поезд бузилиб қолиб, обдон зерикканимиздан сўнг, вагондан сакраб-сакраб тушибмиз-у, бошимиз оққан томонга кетибмиз.

— Фалати туш экан. Бунақа тушни бир қарияга айтиб, йўйдириш керак.

— Майли, йўйдирсак йўйдирармиз. Мен розиман. Кетдик тўйга.

Биз етиб боргунимизча тўй бошланиб ҳам кетибди. Ҳовлида одам гиж-гиж. Тўйни олиб борувчи тинмай гапирар, созандалар кетма-кет мусиқа чалар эди. Фарида билан Феруза тўйда югуриб-елиб хизмат қилиб юришган экан. Ёнимизга келиб, биз билан кўришиб, сўрашиб кетишди. Нега эканини билмайман, шу тўйда бир кор-ҳол бўладигандай, бир ёмонлик юз берадигандай кўнглим ғаш эди. Мен буни Қодирга айтдим.

— Ойингиз қазо қилганида бир оз кўрққанга, юрак олдириб қўйганга ўхшайсиз. Анави шаробдан бир-икки қултум олинг, ҳамма нарса жойига тушади.

Портвейндан бир-икки қултум ютган эдим, бари бир юрагимнинг гашлиги босилмади. қайтанга кўнглимни айнитиб, лоҳас қилди. Иссиқ чой билан аранг босдим. Кечаси соат ўн бирдан ўтганида, эртага душанба эканини, дарсга боришимиз кераклигини Қодирга эслатдим. Қодир уй эгасидан рухсат сўраб келди.

— Бизни ҳам ола кетинглар, — деди Фариди.

— Собир Раҳимов кўчасига етиб боргунча ярим кеча бўлади. Яхшиси сизлар шу ерда қолиб, эртага кетинглар.

— Эртага кетсак, дарсдан қолишимиз мумкин. Ҳамма маст бўлиб қолди. Баъзилар тегажожлик қилишяпти. Йўқ, бу ерда қолмаймиз.

Тўйга келганларнинг олди кета бошлади. Биз бир тўп одам билан чиқиб, йигирма тўртинчи трамвайга ўтирдик. Бу энг сўнгги трамвай эди. Трамвайнинг охириги бекатига бориб тушдик. Тушдиг-у, такси тўхтайдиган жойга қараб юрдик. Кўча чароғон эди. Фавворанинг ёнидан ўтиб кетаётганимизда:

— Вой-бўй, мана бу жойнинг гўзаллигини қаранглар. Бирпас турайлик шу ерда, — деб қолди Фариди.

Чинору самбиттол, оқ қайин, хуллас, барча дарахтлар барг ёза бошлаган пайт. Арча ва қарағайлар яшнаб турибди. Тўйдаги қий-чувлардан, тақир-туқур мусиқа садоларидан қутулиб, шу манзарали жойда бир оз ором олгимиз келди.

— Сигаретларинг борми? — деди икки йигит олдимизга келиб.

— Биз чекмаймиз.

— Ундай бўлса, сигарет олиш учун пулдан беринглар! — йигитнинг бу галги товуши ўқтамроқ чиқди. Мен дарров уларнинг бизга тегишмоқчи эканлигини пайқадим.

— Сизлар бориб такси тутаверинглар. Ҳозир орқаларингдан етиб бораман, — дедим Қодир билан икки қизга. Сўнг ҳалиги йигитга қараб, — мана ўн беш тийин, ўн тўрт тийинига «Прима», бир тийинига гугурт оласан, — дедим мен ҳам товушимни бир баҳя кўтариб. Олдимда турган йигит қўлимга бир урди. Тийиним қўлимдан тушиб думалаб кетди.

— Туфурдим ўша тийинингга. Анави қизларни нимага кетказдинг. Ташлаб кет бизга. Иккитасини кўзинг қиймаси, биттасини ташла...

— Улар бизнинг севган қизларимиз-ку. Яъни бўлажак аёлларимиз. Сен ўз севган қизингни кўринганга ташлаб кетаверасанми? — деб унга жавоб берган бўлиб, хушёр турибман. Биттасининг ён томонига аста яқинлаша бошладим.

— Приказы не обсуждаются, а выполняются. А ну, приведи их сюда, живо!¹—у энди ўрисчалаб гапира бошлади.

Қўққисдан ўнг қўлим билан бир зарба туширган эдим, фавворанинг ҳовузчаси атрофидаги мрамрдан ошиб, сувга шалоп этиб тушди. Иккинчисини ҳам мушт уриб, сулайтирдим. Шу орада бояги сувга қулаб тушган уст-боши шалаббо ҳолда менга яқинлашиб келаётганини кўрдим. Тез орқамга бурилсам, бояги сулайтирган йигитим жуфтакни ростлаб қолибди. Қодир билан икки қиз томондан жонҳолатдаги қичқириқ овози эшитилди. Дарров ўша ёққа қараб чопдим. «Юсуф ака-а-а» — деб бақариб қолди Қодир бор овози билан. Шу пайт ёнимдан кимдир югуриб ўтди. Яна кимлардир шошиб-пишиб югуриб кетар эди.

¹ Фармон муҳокама қилиб ўтирилмайди, сўзсиз бажарилади. Қани уларни бу ерга тез бошлаб кел-чи!

— Юсуф ака, анавини қаранг, анавини қаранг, — деб Қодир дағ-дағ титрар эди. Қизлар кўринмасди. Қодирдан икки қадамча нарида оқ кўйлакли бир одам қип-қизил қонига беланиб, чўзилиб ётарди.

— Ким пичоқлади?

— Ўзлари шекилли. Бизларга тегишмоқчи эди, қизларни дарров такси ушлашга жўнатдим. Шу орада бошқа биттаси келиб, анавингга пичоқ урди-ю, қочиб қолди.

— Кетдик бу ердан, тагин балога қолмайлик.

Икковимиз икки томонга қараб қочдик, бир оздан кейин милициянинг, тез ёрдам машиналарининг сиреналари янгради. Ҳуштаклар чалинди. Бир-икки бор тўппонча отилди. Теварак-атрофни милиция ўраб олиб, тинмай ҳуштак чалди.

Қаерга бораётганимни билмай, қочиб кетяпман. Мақсадим бу ердан тезроқ кетиш.

— Тўхта! Отаман!

Уч милиционер уч томондан келиб, бири оёғимдан чалиб юборди, думалаб тушдим. Орқамга қаттиқ зарба тушди. Қўлларимга кишан уриб, диканглатиб олиб бориб, фургонли машинага тиқишди. Боя мендан калтак еган иккови ҳам, Қодир ҳам шу машинада экан. Яна қандайдир иккита нотаниш йигит ўтирарди. Қизларнинг бу ерда йўқлигидан кўнглим таскин топди.

* * *

— Уйдагилар менинг бу жойга тушиб қолганимни эшитишса, бош кўтариб юролмай қолишадиган бўлишди-да, — деб ўйлаб кўзларимга ёш олдим.

— Ҳали болалигинг бор экан. Шуниям ўйлаб ўтирибсанми? Сенинг бу ишинг бамисоли болаларнинг муштлашишига ўхшаган бир гап. Буни майда безорилик дейишади. Судда оқлаб юборишади. Эҳтимол, жарима тўлатишар. Пичоқни биз эмас — бошқа биров урган деган сўзни такрорлашдан чарчамаларинг. Борди-ю, уларнинг ҳийла-найрангларига учиб, биз эдик, десаларинг — тамом. Балога қоласанлар. Бировни урганнинг учун нари борса бир йил беради. Бунақа майда-чуйда гапга хафа бўлма... Мана мен, шу билан еттинчи марта қамалишим. Турма мен учун бамисоли ўз уйимдай бўлиб кетган. Бу ерда менга ҳеч ким тегмайди. Зўрлик кўрсата олмайди. Ана, боягилар мени калтакламоқчи бўлишди. Оқибатда нима бўлди? Ўзлари калтак еб қолишди. Шу ернинг эрка боласи, худонинг чин бандаси бўлганим учун, мени ҳимоя қилсин, деб сени бу ёққа юборди. Менинг ҳеч кимим йўқ. Фақат биттагина синглим бор, холос. Уни кўрмаганимга олти йил бўлди. Бир гал озодликка чиққанимда излаб топдим. Бечора синглим, ҳимоячиси йўқ-да, бировнинг уйида ўтидан кириб, сувидан чиқиб, хизмат қилиб юрганида уй эгаси тажовуз қилиб, оғироеқ бўлиб қолибди. Шундан сўнг уни икки марта хотин олиб, хотин қўйган биттасига бериб юборишибди. Ҳа, Соҳиба синглим-а?! Қандай гўзал қиз эдинг-а! Хор бўлдинг-а!...

— Мабодо эрининг оти Абдумажид эмасми?

— Сен қаёқдан биласан?!

— Уйларида ижарага турганман.

— Худди ўшанинг ўзи! Яқинда уйига борганимда, Абдумажид менинг олдимда бир қултум ҳам оғзига олмади. Уйларида ижарага турганлар унинг ҳар битта

жанжалини «спектакль» деб масхара қилишган экан. Бу гап жон-жонидан ўтиб кетган бўлса керак, ичишни ташлабди. Бунинг устига, ўзининг ҳам тоби йўқ экан. Чамаси, ичавериб саломатлигини йўқотган бўлса керак-да.

— Ўша «спектакль» деб мазах қилганлар биз эдик.

— Шундайми? Ундай бўлса, ўғлим, иккаламиз бир уйдан туз-таъм тотинган эканмиз. Айиқни мулла қилган таёқ, дейишади-ку ахир. Сенларнинг гапларинг қаттиқ ботиб, у одам қаторига қўшилибди. Синглим бечора жуда қариб қолибди. Мен анави ташқаридаги ҳаётда яшай олмайман. Бу ҳаёт менинг тақдиримга айланган. Менинг ватаним шу ер. Шу ерда яшашга ўрганиб қолганман. Қулупнайнинг думидан узиб ейишни яхши кўрардим ёшлигимда. Баҳорда озодликка чиққанамда шундай қиламан, девдим. Улгуролмадим. Яна қўлга тушиб қолдим. Энди бу охиргиси бўлса керак. Синглимни ҳам бошқа кўра оламанми-йўқми!...

Боя сен турма дединг. Шунгача икки кун ўтирган жойинг — милиция бўлими. Бу ўтирган жойинг турма эмас — КПЗ¹и. Бир-икки кун ўтгач, иккаламизни ҳам тергов хоналарига олиб чиқиб кетишади. У ерни следственный изолятор, дейишади. Ана ўша жой турма. У ерда сен тергов ишларинг битиб, сўт ихтиёрига ўтгунингча ўтирасан. Тергов ишлари ойлаб, йиллаб чўзилиб кетиши мумкин.

Ёш экансан, боксчи экансан. Сен қийналмайсан бу ҳаётда. Бирпасда ўтади кетади бари. Тергов қандай бўлишини татиб кўргандирсан-а, ўғлим? Тушунтириш хати ёздингми?

— Ҳа. Бир эмас, бир неча марта.

— Пушкага олдимми?

— Тушунмадим.

— Э, ўғлим. Бу ерда ҳаётнинг қирлари билан сирлари кўп. Сенга, Қодир дўстинг пичоқни Юсуф урди деб айтди, дейишади. Сен бу гапга лаққа тушиб, ие, Қодирнинг бу нима қилгани, деб у ҳақда бўлмағур гапларни айтасан.

— Бунақа сўроқларни беришди.

— Хўш, сен нима дединг?

— Бизда пичоқ йўқ эди, дедим.

— Баракалло, шу гапдан қайтмаларинг.

— Ака, сизнинг исмингиз нима?

— Шакар ака.

— Ака, сўт дегани нима?

— Сўт айбдорни, жабрланувчини, гувоҳларни ва жабрловчини — ҳаммасини бир жойга тўплаб, сўраб, терговчининг гапи, хулосалари билан солиштириб, ҳукм чиқарувчидир. Агар сенинг айтганларинг рост бўлса, ёлғон гапирмаётган бўлсанг, пичоқ урган одам топилиб, айбини бўйнига олса, сўт залидан чиқиб, тўғри уй-уйларингга кетишларингга мен кафилман. Агар бошқа бир кўндаланг гап чиқиб қолса, унисини билмадим.

— Қандай гап чиқиши мумкин?

— Анавиларнинг чўнтаги бақувватроқ оғайнилари бўлиб, ҳамма балони сенларнинг устларингга ағдариб, ўзлари сутдан оппоқ бўлиб чиқишлари мумкин-ку, ахир. Ана унда, тунов кунги тушингга кўрган поездингга ўтириб кетаверасан.

¹ Илк ҳибсда сақлаш хонаси

КПЗ ҳам, турма ҳам қийин. Ҳамиша қамоқда ўтирасан. Овқатни шу ерда ичасан, пешобни ҳам, нажасни ҳам шу ерда қиласан. Иккаласи ҳам бир жойда. Суткасига бир соатгина сайрга олиб чиқишади. Бошқа вақтлари тақа-тақ. Бир парча ҳам қуёш нурини кўрмайсан.

— Шакар ака, агар сир бўлмаса айтинг-чи, сиз нима учун етти марта қамалгансиз? Айбга буюрмайсиз. Буни сўраётганимнинг сабаби, бутун умрингиз шу ерда ўтса ҳам, ўзингизни олдирмабсиз? Устига-устак, ғалати ҳангомаларингиз билан менинг қўнглимни кўтаряпсиз.

— Ҳа-а, хў-хў... хў-ў хў-ў... Ава-рагу, аварагу хў-хў-хў... аварагу...

Шакар ака менинг сўроғимга жавоб бериш ўрнига ўша машҳур Раж Капурнинг «Жаноб-420» фильмидаги ашулани айта бошлади. Худди кинофильмдагидай янгроқ овозда. Раж Капурнинг ўзи куйлаяптими, деб ўйлаб қоласан! Бу гал қўшиққа алюмин қошиқ билан миска товоқ жўр бўлди.

— Раж Капурнинг «Жаноб-420» фильмини кўрганмисан? — деди у қўшиқни тугатиб.

— Ҳа. Ўғирлик билан тирикчилик қиладиган бола ҳақида-ку у фильм.

— Менинг касбим — ўғирлик. Мен мол-дунё ўғирламайман. Мен фақат чўнтакка тушаман. Масалан, автобус, троллейбус, трамвайга чиқиб қолгудай бўлсам, кимнинг чўнтагида қанча пул бор, худди телевизор экранида кўрингандай кўриниб туради менга. Бой-бадавлат одамлар бўлмаса, бева-бечораларга тегмайман. Яна бир одатим, мен ўзимга ёрдамчини студентлардан танлайман.

— У нима қилади?

— Мен чўнтакка тушаётганимда, одамларнинг олдини тўсиб туриши ёки чалғитиб туриши керак. Бирон хавф сезгудай бўлса, мени зимдан огоҳлантириши лозим. Бу хизматлари учун мен унга чўтал бериб тураман.

— Чўтал деганингиз нимаси?

— Топганингдан оз-моз бериб туриш. Талай-талай студентлар менинг орқамдан кун кўриб, ўқишларини битириб кетди-ку... Ташқи ҳаёт билан бу ҳаётнинг фарқи осмон билан ерча. Тили, қонун-қоидаси, урф-одати, дастури бошқа-бошқа. КПЗда, турмада ёнгинангда ўтирган одамнинг ким эканлигини, нима иш қилиб бу ерга тушганини, фикри-зикри қандайлигини биллолмайсан. Шунинг учун ҳам бу жойларда кўп гапирма, сиригини бой берма. Ўзингни жиддий ҳам тутма. Бу ердагилар хонадошларини «путевий», «непутевий» деб тоифаларга бўлади. Яъни, сен тушунадиган тилда айтганимизда яроқли, яроқсиз дегани. Масалан, кам вақтга судланганларни турмада олиб қолиб, икир-чикир юмушларда фойдаланиши мумкин. Бундайлар топилади, албатта. Бироқ турмадагилар учун бунақа юмушларни қилиш ор ҳисобланади. Бунақа одамларни улар яроқсизлар қаторига қўшиб қўйишади.

Мабодо сўт ҳукм чиқариб, фалон йилга кесиб юборса, унда зонага кетасан. У ер яхши, кимнинг ким эканлигини дарров ажратиб олиш мумкин.

Зонага тушганда қурилишдами ё деҳқончиликда бирон-бир ишни қилиш айб саналмайди. Яна бир нарсани айтиб қўяй, косякка, яъни қиморбозлар тўдасига яқинлаша кўрма.

— Буниси нима бало бўлди тагин?

— Масалан, сен билан битта-яримтаси қарта ёки шахмат ўйнаб, гўё тез-тез ютқизиб туради. Кейин пул тикиб ўйнашга ўргатади. Бир ютиб, бир ютқизиб

юриб, сени қарзга ботириб қўяди. Қарзингни фалон вақтда тўлайсан, деб вақтини белгилаб, шарт қўяди. Сен бу шартни бажаришга мажбурсан. Мабодо бажаролмасанг, бир балога гирифтор қилишади сени.

- Бу даврага қўшилмаслик учун нима қилиш керак?
- Танимаган, билмаган одамга яқинлашма.

* * *

КПЗда ўтган кунларим уч кун қаторасига чақириб, тергов қилишди. Шакар аканинг айтишига қараганда, мен бу ерда ҳукм чиққунча ётишим керак. Тергов қанчага чўзилар экан? Эртaroқ тугаса бўларди.

Икки-уч кундан кейин бошқа камералардан Шакар аканинг исмини айтиб, ҳол-аҳвол сўровчи товушлар эшитила бошлади. Бирининг товуши олисдан, иккинчисиники яқиндан эшитилади.

— Шакар ака деган киши билан КПЗда уч кун бирга ўтирганман,— дедим мен.

- Ростданми?— Николай деган ўрис менинг гапларимга ишонқирамади.
- Ростдан.
- Ие, ундай бўлса сен бахтли экансан-ку.
- Қандай қилиб?
- У қонуний ўғри-ку. Вор в законе.
- Тушунмадим.

— У ўғрилар оламининг оқсуяги, пири, раҳнамоси. У ҳарбийчасига айтганда, бу оламнинг олий рутбадаги маршали ҳисобланади. Қани, сен ҳам бир гаплаш-чи, салом бериб кўр-чи.

— Гаплашиб бўлишсин.»»

— Бундай олий мақомга биз каби фақирлар мингтаמידан биримизгина муяссар бўла оламиз. Эҳтимол, миллиондан биримиз...

— Бу мақомни ким беради?

— Қонуний ўғри пионер, комсомол, коммунист бўлмаган, ҳарбийга чақирилмаган, погон тақмаган, уйланмаган, фақат битта иш билан, яъни ўғирлик билан шуғулланиб, бир неча бор қамалган ва шу билан обрў орттирган кишилардир. Улар катта-катта масалаларни ҳал қилади. Баъзида қиморбозларнинг ўзлари ҳам улар билан маслаҳатлашиб, улар қўйган шарт бўйича ишлайди. Қонуний ўғри деган номни шу ерда ўтирган одамлар беришади. Ана, жимиб қолишди. Қани, у билан бир гаплашиб боқ-чи.

- Шакар ака, ассалому алайкум.
- Ваалайкум ассалом, Ким бу?
- Мен Юсуфман. Қалайсиз?
- Раҳмат, ўғлим. Ўзинг қалайсан? Яхши ётибсанми?
- Яхши, ака.

— Сен бу ердаги ҳаётни қийналмасдан ўтказасан. Ёнингдагиларга салом деб қўй.

- Раҳмат. Саломингизни айтиб қўяман.
- Саломат бўл, ўғлим.
- Ўзингиз ҳам саломат бўлинг.

— Сен чинакамига бахтли инсонсан, Юсуф. Мана энди кўрасан, бир нарса бўлади.

- Нима бўлади?

— Ишқилиб, бир нарса-да.

Ўша куни тушда камерамизга бир нечта қути тамаки, чой олиб келишди.

— Мана, боя мен айтган бир нима. Шакар аканинг саломномаси. Бунақа ерда ётиб, мана бундай обрўга эга бўлиш, озодликда юриб, тўйга борган билан баробардир.

Ёнимдагиларнинг бари сигарет билан чойдан шунчалар хурсанд бўлишдики, асти қўяверасиз. Мен уларга Шакар акани анави барзангилардан қандай ҳимоя қилганимни гапириб бердим.

Маҳбусларга овқат тарқатувчилар ҳар куни овқат билан бирга сигарет, чой олиб келиб бериб туришди. Шунингдек, қанд, совун каби саломномалар ҳам тез-тез кириб турди.

Бир куни Шакар акани бу ердан «кетди» деб эшитдик. Шундан сўнг у кишининг саломномалари ҳам тўхтаб қолди.

Тергов қафаси деб аталадиган жойда ҳам олти ой ўтирдим. Шу давр мобайнида терговчи мени беш марта чақириб, сўроқ қилди. Ўшандан кейингина Қодир билан, қариндош-уруғларим билан, Фаридаяу Феруза билан юз кўришдим.

Жабрланувчилар бизларга кўп маломатлар ёғдиришибди. Улар эмас, биз уларга тегишибмиз гўё. Соатларини тортиб олибмиз, пичоқ урибмиз, дўппослаб дабдала қилибмиз.

Суд Қодир иккаламизга беш йилдан берди.

Ўша куни шаҳарчадаги барча судланганларни «чёрний ворон» деб аталадиган фургонли машинага тиқиб, бир жойга олиб бориб қамашди. Бу ердагилар уни «вокзал» деб аташар экан.

Ҳар қайсимизни битта эшик олдида қаққайтириб турғизиб кетган назоратчи узунлиги худди поезддай келадиган йўлакнинг ҳов нариги томонидан бошлаб битта-битта камерага киритиб, қамай бошлади. Боя Қодирни иккинчи камера олдида қолдириб кетган эди. Мен унинг камерасидан ўнтача эшик нарида кетаётгандим.

— Юсуф ака, бу ёққа тез келинг,— деди у.

Мен дарҳол етиб бордим.

— Қаранг, мана бу тешиқдан ичкарига қаранг. Ичкарида биров осилиб турибди.

— Қўй-е. кўрққанга қўшалоқ кўринади.

— Йўқ, сиз яхшилаб қаранг.

Эшикнинг тешигидаги ойнага қараган эдим, ҳақақатдан ҳам бир одам оёқлари шалвираб, юқорида осилиб турарди.

— Сен бу ерга кирма. Бошқа камера сўра.

— Бу нима шовқин-сурон. Бас қилинглар! — назоратчининг ўктам товуши эшитиди.

— Биттаси ўзини осиб қўйибди.

Шода калитларни шалдиратиб етиб келган назоратчи эшикни очиб ичкарига кирди-ю, зудлик билан қайтиб чиқди.

— Пичоқ борми, пичоқ, — деди у. Шошган ўрдак орти билан шўнғийди, дейишади. Бизда пичоқ нима қилсин. Шифокор билан уч-тўрт киши келиб, бироз шовур-шувур гаплашди-ю, мурдани замбилга солиб, олиб чиқиб кетишди. Қора адёлни деразанинг темир панжарасига боғлаб, ўзини осибди бечора.

— Ўртоқ бошлиқ, манави болани бу ерга эмас, бошқа камерага киритинг,— деб атрофидан гир-гир айландим.

— Буни мен сендан сўраб ўтирмайман. Ўзингнинг эшигинг олдида бориб тур.

Кўпам ўралашавермасин, деди шекилли, ҳаммадан илгари мени олиб бориб қамади. Пешоб билан кир анқиган нимқоронғу хонада ўн чоқли одам бор экан.

— Ў-ў, Юсуф, Юсуфжон! — деб келиб биттаси қўл бериб саломлашди.

Танидим. У Николай эди. Худди отамни кўргандай кўзларимдан ёш қалқиди.

— Мана, мана шу йигит қонуний ўғрини ҳимоя қилиб, иккита барзангини уриб йиқитган.

Бу ерда ҳам Шакар ака ҳақида гап кетиб, Николай мени эсга олган бўлса керак. Камерадагиларнинг назари дарров менга оғди. Қарашлари, илтифотлари бошқача, аксарияти менга хизмат қилишга, олдимда беданадек йўрғалашга тайёр.

Кечқурун овқат тарқатилаётганда овқат билан бирга бир парча ёзиғлиқ қоғоз келди. Унда: «Юсуф, нима керак бўлса айтинг, биз ҳаммасини бажо келтирамиз. Бизга Шакар ака шундай топшириқ берган», — деб ёзилган эди.

Бу номани ўқиганларнинг кўзларида ўт чақнади гўё. Сал ўтмай, кетмакет сигарет, чой, қанд, гугурт олиб кириб беришди. Николай юзларимдан суйди.

— Юсуф бизнинг ёнимиздами, бас, энди ошиғимиз олчи.

Эрталабки нонушта пайтида газета, журнал, ўқилавериб титилиб кетган бир нечта китоб олиб кириб беришди. «Китобнинг муқовасига эътибор беринг», деб шивирлади овқат тарқатувчи одам. Китоб муқоваси елимланган экан, орасига пул тикилибди.

Бу гаплар менинг кўнглимни кўтаролмади. Фикру ҳаёлим Қодирда, у бир балога гирифтор бўлиб қолмаса эди, дейман. Хонадошларга кеча бўлган воқеани айтиб, маслаҳатлашдим. Бу ердагилар назоратчини «тўнка», овқат ташувчини «баланда» деб аташар экан.

— У кирган хона ишчилар камераси. Бояги аҳволдан кейин ўша жойга кирган бўлса, дўстинга қийин бўлади.

— Нега?

— У ердаги ишчилар ишдан қайтиб келиб, у одамнинг осилиб ўлганини эшитишса, дўстинга шубҳа билан қарашади. Бу бошлиқлар юборган хуфя деб гаплашмай қўйишади. Ҳатто қийнаб ўлдириб қўйишлари ҳам мумкин.

— Унда нима қилишимиз керак?

— Ташқарига бир амаллаб чиқиб, дўстингнинг ёнидаги одамлар билан бир гаплашиб боқ.

— Овқат ташийдиганларни ўртага солиб, аҳволини бил. Бу ҳам бўлмаса, Шакар аканинг одамларидан илтимос қил.

Овқат ташувчиларнинг биттасидан хат бериб юборган эдим, мана, икки сутка ўтди ҳамки, жавоб келмади. Учинчи кун овқат олиб келганида, олдига бордим.

— Иккинчи камерада бир ўртоғим бор эди, иккаламиз ҳам бир иш билан тушганмиз. Икки кун илгари ўзингиздан хат бериб чиқарган эдим, ҳали жавоб йўқ.

— Балки қоғоз-қалам тополмагандир. Ҳозир билиб келаман.

Бир оздан сунг эшикдаги тешик очилиб, бир парча қоғоз пастга тушди. Унда шундай деб ёзилган эди:

«Юсуф ака, бу ердагилар мен билан гаплашишмайди. Бирга овқатланишмайди ҳам. Булар учун мен гўё жирканч бир ҳайвонман. Кундузлари якка ўзим қолганимда кўрқаман. Нуқул калламга ёмон ҳаёллар келади. ёрдам беринг...

Қодир»

Хатни камерадагиларга ўқиб бердим.

— Ёрдам бер.

— Қандай қилиб?

— Тўнка билан келиш. Овқат берадиган тешикдан бошингни ташқарига чиқариб, гаплашаверасан.

Назоратчи билан гаплашдим:

— Илтимос, кечқурун мени бир-икки дақиқага иккинчи камерага киритинг.

— Разборканинг оқибати ё муштлишиш билан, ё одам ўлдириш билан тугайди. Менинг бошим иккита эмас.

Разборка деб жанжални ё бирор муаммони ҳал қилишга тўпланганларни айтади.

— Йўқ, унақа эмас, — деб мен Қодирнинг аҳволи-зорини тушунтирдим. У бериб чиқарган хатни кўрсатдим.

— Йўқ, мен сени у камерага кирита олмайман.

— Йигирма беш сўм бераман.

— Оз.

— Эллик.

— Оз.

— Юз.

— Бўлади. Аммо мен сени у ерга киритмайман. Эрталаб у ердагилар ишга отланганларида улар билан сени ҳам кўшиб жўнатаман. Ўртоғинг ҳам чиқсин, цехда гаплашиб, кечқурун бирга қайтасанлар.

Эрталаб камерадагилар билан бирга Қодир иккаламиз цехга бордик.

Тунукаларни қирқиб, темирларни эгиб, ҳар турли нарсалар ясаладиган жой экан. Туш пайтида иккинчи камерада яшовчилар овқатлангани ўтиришди. Шу пайтда мен ўзимни таништириб, ҳамма гапни тўкиб солдим. Тўнкага юз сўм бериб чиққанимни ҳам, бир неча кун аввал қонуний ўғри Шакар акани қандай қилиб ҳимоя қилганимни ҳам яширмадим.

— Бу болага ишонинглар. Четлатиб қўйманглар бунни. Иккаламиз бир одаммиз.

— Ишондик. Энди хотиринг жам бўлсин.

* * *

— Қоратоев, нарсаларинг билан чиқ.

— Хайр, Николай. Саломат бўлинглар.

Суд ҳукм чиқаргач, «вокзал»да ётганларни гуруҳ-гуруҳ қилиб олиб кета бошлашди. Уни бу ернинг тилида «этап» дейишади. Якка ўзимни милицияхонага олиб кетишаётганидан ҳайронман. Кўп кечиктирмай, мени милиция бошлиғининг олдига олиб киришди. Қодир ҳам шу ерда ўтирарди.

— Узр, — деди полковник, — пичоқ урган айбдорни топдик.

Сизларни бекорга гуноҳкор қилибмиз. Энди озодликка чиқдинглар. Табриклайман. Бундан кейинги ҳаётларинг тинч бўлсин.

Қодир йиғлаб юборди. Мен ҳам бошимни эгдим. Боя иккаламиз кўз қиримиз билангина сўрашган эдик. Энди қучоқлашиб, йиғлашиб кўришдик.

Ҳибсдан турманинг кийимида чиқсак, ташқарида бизларни қўллариди гулдасталари билан икки қиз кутиб турган экан.

— Ферузанинг акаси шарофати билан ҳал бўлди бу иш, — деди юзлари гул-гул ёниб Фариди.

У киши менинг тоғам бўлади-ку, — деди Қодир фахр билан.

- Феруза кўзларимга тикилиб, астагина:
— Юсуф ака, — деди.
— Феруза, Ферузам менинг, — дедим шивирлаб.

ВА НИҲОЯТ...

Юсуф ўз қиссасини тугатди. Биз ҳам жим турмадик. Уни сўроққа тутдик.

— Чемпион бўлишни орзу қилган эдим. Ниятимга етолмадим. Ўша йили оиламиз қийналиб қолиб, кундузги ўқишимни сиртқига алмаштирим. Шундан бери орадан ўттиз йил ўтди. Мураббийлик билан шуғулланиб, юртимга чемпионлар ҳада қилдим. Бу менинг ҳаётимдаги энг олий орзуим эди.

Қодир Фаридага уйланди. Ҳозир Андижонда яшашади. Иккаласи ҳам мактабда ўқитувчи. Ўғил-қизлари вояга етиб қолишди.

Бир гал уч-тўртга йигит билан Тошкентга борганимда, атайин Соҳиба кеннойимнинг уйига кирдик. У киши мени танимади.

— Уйингизда ижарага турган эдим-ку, — дедим эсига солиб.

— Э-э, бу уйларда кимлар яшамади дейсан, — деди у бепарвогина. Худди ерга тушиб, офтобда қуриб қолган олма каби юзларига ажин тушиб кетибди.

— Мен Юсуфман-ку, кеннойи. Сизнинг уйингиздан кетганимдан сўнг омадим юришмади. Ахири турмага тушиб, акангиз Шакар оға билан бир камерада ўтирдим, — дедим.

— Э-э, Юсуф, Юсуф, — деб у ўрнидан туриб келиб, юзларимдан ўпди. — Ҳа-а, ҳаммаси ўтди, ҳаммаси ўтди. Аммо ҳаётда муҳаббат деган нарсанинг борлиги рост экан. Мен бу туйғуни сиз сабаб татиб кўрдим...—Соҳиба кеннойи бошини эгиб, анча вақтгача кўзёши қилиб ўтирди. —Ҳа, қисқагина умр оҳ-воҳ билан ўтди-кетди, Юсуф.

Абдумажид аканинг руҳига қуръон тиловат қилиб, ҳовлига чиққанимизда келишган бир йигит олдимга чиқди. Менинг бўйим аранг унинг елкасидан келарди. Қоп-қора сочлари жингалак, ўзига ярашиб турибди.

— Юсуф ака, копток ўйнамаймизми? — деди у.

— Ўйнаймиз, Тоҳиржон. Иккаламиз тўп ўйнаганимизга нима етсин. Аммо, иккаламизнинг бошимизни тўп қилиб ўйнайдиганлардан худо асрасин.

Сизларга яна бир сирни очай. Ҳов анави йигитга пичоқ урган одам Дилмуроднинг укаси бўлиб чиқди. Буни биз анча вақтдан кейин билдик.

Николайни ҳам бир гал Тошкентда учратиб қолдим. Ундан эшитган гапим шу бўлдики, Шакар ака тутқунда ўтирган Россиянинг бир турмасида қўққисдан жанжалми ё галаёнми, ишқилиб, бир тўполон бошланибди. Зона раҳбарлари бу тўполонни бостириш учун Шакар акани ҳам ишга солибди. Обрўсидан фойдаланмоқчи бўлган бўлса керак-да! Исёнчилар унинг гапини ҳам инобатга олишмагач, Шакар аканинг ори келиб, ўз бўғзига ўзи пичоқ тортиб юборибди. Ўша заҳотиёқ тўполон тинчиб, зонадагилар олти кун овқат емай, мотам тутишибди.

Оқсувкент.
Қўзоқчадан Носир Фозилов
таржимаси.

Достон

Хусниддин Шарипов

ҚУТЛОВ

Қурамадан куйида,
Қайнарбулоқ, бўйида
Кўп замонлар аввал ҳам
Сизу биздай мухтарам
Одамлар соғ-саломат
Қиларди истиқомат.
Хунарманд дастгоҳ билан,
Бекорчи оҳ-воҳ билан,
Деҳқон кучиб омочин,
Овчи учириб лочин,
Новвой қориб унини,
Ўтказарди кунини.
Оқшомлари, ой чиқса,
Эркак зоти айниқса,
Сигмасдан тор уйига,
Қайнарбулоқ бўйига
Йигилиб келар эди,
«Хангома» қилар эди.

Эсланганда улоқлар,
Яйрар эди қулоқлар.
Сўз кетса нарх-наводан,
Қор ёғарди қовоқдан.
Сўнг, «хотира ёришиб»,
Иссиқ-совуқ қоришиб,
Бошларди бир содда чол
Солиқчидан арзи-ҳол.
Кимдир сўзлар қаторда
Анҳор узра, баҳорда
Кўприк бузилганини,
Таъмир чўзилганини.
Навбатдаги нотиқ ҳам
Томоқ қириб хотиржам,
Бир вақт юрт кўрки бўлиб,
Бугун, паймони тўлиб,
Қиргоғи нураётган,
Оҳиста қуриётган
Чашмадан гап очади,
Дилда борин сочади.
Сўнгра дейди: — Энди, бас,
Бунга чидаш мумкинмас!

Хуллас, тиллар ҳорганда,
Тун яримга борганда
Анча тиниб туйгулар,
Шундай қарор туғилар:
— Ҳоким тўрага дарҳол
Буни етказмоқ даркор!

Сўхбатдошлар ўйлашиб,
Раҳмат изҳор айлашиб
Доно воиз сўзига,
Бу ишни сўнг ўзига
Ҳавола этадилар
Ва тарқаб кетадилар.

Элдан олиб ваколат,
Бир ой янги «валломат»
Чуқур ўйлаб, кам ухлаб,
Тухфа йиғар «пуф-пуф»лаб.

Вақт-соати етган кун
Олиб уларни, мамнун,
Дилда умид, тилда бол
Отланади сўзамол
Орзу қилган жойига —
Ҳокимнинг саройига.

Сарой ўзи — бир шаҳар:
Кўзларингни тиндирар
Ховузлар зиллониб.
Товуслар жилоланиб.
Иморатлар саф-басаф
Турар кукка бош қадаб.
Тиллакорий қандиллар
Гулдор шигда ялвиллар.
Ерда ипак гиламлар,
Сингиб кетар қадамлар.
Ҳар бурчакда бир посбон
Қотиб, кутарди фармон.
Ҳоким эса — бир дунё:
Оҳиста бўлиб пайдо,
Бош ирғаб меҳмонига.
Ўтиргизар ёнига.
Суриштирар сўнг секин
Қандай арзи борлигин.
Не ҳам дерди Сўзамол,
Бошин эгар гунг ва лол,
Бу савлат, бу дабдаба
Қилган каби дабдала.
Ўйлаган арз-доди ҳам
Эриб кетар худди шам.

Лек қабулга кирган чоғ
Ярашмас тек ўлтирмақ
Ва у, тўплаб фикрини,
Бошлаворар зикрини
Шаҳарнинг жамолидан.
Раият аъмолидан.
Ёқимли об-ҳаводан
Ва эл қилган дуодан...

Ҳоким хушёр киши-да:
Шунча қилган ишида
Йўқми, дея, каму кўст,
«Кавлар» худди эски дўст.
Меҳмон яна чап берар,
Гап устига гап терар:
— Чироқ борки — бор пилик,
Бўлса айрим камчилик,
Ташвиш бекор, бу — эрмак,
Элга эрмак ҳам керак...

Ёқиб нотик сўзлари,
Порлар Ҳоким кўзлари:
— Баъзи меров вакиллар
Бизга қараб акиллар.
Сиз донишманд экансиз,
Таъби баланд экансиз.
Энди,
элчи қатори,
Бўлинг яна юқори.
Ноиб!

Айлаб адолат,
Кўрсатинг бир саховат!!
Шуйтиб, бизнинг қахрамон
Уйга,
кийиб зар чопон,
Хуржунида мўл совға,
Ўзи миниб бедовга,

Тантанавор қайтади,
Эл-юрт табрик айтади.

Лекин ўтиб ҳафта-ой.
Қуримади кишки лой:
Унгу чапга қарасанг,
Ўша занг-у, ўша чанг.
Шунда таниш-билишлар
Унга шаъма қилишар:
— Тақсир, айтинг, у режа
Қачон берар натижа?
Е, эгиб қаддингизни,
Киролмай қайтдингизми?

«Элчи» — зарбга шай ҳариф,
Гапни «урар» қайтариб:
— Эй, ношукур инсонлар.
Наҳот шунча эҳсонлар
Минг чигрикдан ўтганим,
Ҳоким пойин ўганим
Далолати бўлмаса?
Хўп. Кўнглингиз тўлмаса,
Суриштиринг. Марҳамат,
Ана-арку салтанат!
Мен унда май ичмадим.
Кулингиздек ишладим
Барча арз-додингизни,
Мансабу зотингизни
У зотга еткизай, деб,
Ишингиз биткизай, деб

Қўшни эса, мурт силаб,
Давом этар «чимчилаб»:
— Айтганингиз бўлса чин,
Кўрмадик-ку фойдасин?!
«Элчи» пинак бузмайди,
Гапини ҳам чўзмайди:
— Мен арз қилдим Соҳибга,
У топширди Ноибга.
Ноиб кимга айтишин
Билар фақат ҳамнишин...

Ўйлаб,
таниш-билишлар.
Пешонаси тиришар:
— Демак, бизнинг илтимос
Йўллар босиб бекиёс,
Униси унга айтиб,
Буниси бунга айтиб,
Ўзимизга қачондир
Келар экан-да қайтиб?!
Наҳотки биз эрмакмиз?
Йўқ, йўқ, ахир, эрмакмиз, —
Тугдирса гар бу маъво
Бирор янги муаммо,
Қилиб юрмай шикоят,
Қелинг, дўстлар, ниҳоят,
Ўйлаб нурли эртаммиз,
Ўзимиз ҳал этаммиз.
Порлаб турса қалбда шам,
Қайнайверар чашма ҳам!

Маъкул кўриб бунга эл,
Қетмон олиб, боғлаб бел,
Йўлга чиққан чоғда, вох,
Тугаб қолди баногоҳ
Мўъжазгина бу дoston,
Хуллас, олам гулистон.

МЕН БИЛГАН ҲУСНИДДИН ШАРИПОВ

Ҳусниддин Шариповнинг ўзини кўрмасдан аввал, китоблари орқали мен уни баланд бўйли, салобатли, ҳазили ҳам, жиддий гапи ҳам қандайдир улуғвор, қатъиятга эга, файласуфнамо қиёфадаги одам сифатида тасаввур қилардим. Шунинг учун Ҳусниддин акани биринчи кўрганимда, кўз олдимда, унинг бирданига «обрўси» тушиб кетди: университет аудиториясида жиккаккина, хатти-ҳаракатлари тез, ҳатто шошқалоқ, бирдан кулиб, шу заҳоти бирдан жиддий тортиб, ҳамма нарса икки карра икки тўртдек аён бўлса ҳам, барибир тушунмагандек савол назари билан қарайдиган, юз тузилишининг қаерларидир кавказликларга ўхшаб кетадиган кишини кўрдим: талаба — шеърхонлар билан учрашувга келган Ҳусниддин Шарипов шу одам эди.

Ҳусниддин ака минбарга чиққач, гапни кўпайтирмасдан эндигина ёзилган «Сотволдидан салом» достонидан парча ўқий бошлади. Гага-ровур бирдан тинди. Лекин тез-тез гуриллаган самимий қаҳқаҳа аудиторияни жаранглатиб турарди. Учрашув тутагач, адабиёт тўтарагимиз раҳбари Умарали Норматов бошчилигидаги домлалар ва тўтарақ фаолларидан мен Ҳусниддин акани кузатиб қўйдик. Бошқаларни билмадиму лекин мен ўшанда жиккаккина, шошқалоққина шоирни эмас, «даврниг буюк достони» бўлмиш «Балиқ фалсафаси»нинг муаллифини (60-йилларнинг охирида бор-йўғи:

Думингни ликиллатасан,

Олға кетасан.

Думингни ликиллатасан,

Олға кетасан...—

деган, асли икки бор такрорланган ва тўрт қаторга бўлинган бир мисрали бу шеър талабалар, зиёлилар, айниқса, ёш шоирлар орасида жуда машҳур эди — уни — ҳақиқатдан ҳам ижтимоий ва бадий даражасига қараб дoston деб атардик) кузатиб қўётганимни ҳис қилган эдим. Ўшандан бери ҳам нари-бериси билан қирқ йил ўтибди...

Кейинчалик Ҳусниддин ака билан бир неча йил бирга ишладик: у киши «Гулистон» журналида бўлим мудирини, мен эса ходим эдим. Биринчи шеърлар китобимни тайёрлашда ҳам, Некрасов шеърларининг таржимасида ҳам Ҳусниддин аканинг хизматлари катта, ўзлари айтганларидек, мени роса эзиб ишлатганлар (ким кимни эзиб ишлатгани Худога аён!)

Ҳусниддин аканинг қандайдир, оҳанрабоиси бор: мен ўзимни машҳурлардан четроқда тутишни маъқул кўрганим уларга кўрсатилаётган иззат-ҳурматга шерик бўлишни, ёнларида обрўли ҳамроҳ мақомида юришни, ниҳоятда, ёқтирмаганимга қарамасдан, Ҳусниддин акага интилаверардим: уйларига борардим, ҳатто Чилонзордаги машҳур пиво барларига ҳам у киши билан бирга кирганман. Аслида, мен пивони ёқтирмайман. Лекин пиво Ҳусниддин аканинг жони. Мени у кишининг суҳбати, пивононадаги характерларни ўрганиши ўзига тортарди: «Бу ер ҳам ўзи бир дунё. Шоир шеър ёзиши учун ёзувчилар уюшмасидан ўттиз кунлик ижодий сафар варақасини олиб, бир тупканинг тагига бориб келиши шарт эмас: мана сизга бир олам характер, тақдирлар, тарихлар», дерди. Ҳозир ҳам шундай, Ҳусниддин ака ўша-ўша — томчида оламни кўра биладиган ва уни тасвирлай оладиган шоир.

Ҳусниддин ака ажойиб инсон, ниҳоятда, ўзига хос: соддадиллиги ҳам, «билагон»лиги ҳам, ҳазил-мутоибаси ҳам ҳеч кимникига ўхшамайди. Энг муҳими, у киши шоир сифатида ҳам ҳеч кимга ўхшамайди, «субъектив»: шеърларидаги образлилик самимият асосига қурилади: шеърхон биринчи бандни ё байтни ўқийдими, бас, ўзи сезмаган ҳолда шоир билан мулоқотга киришади ҳаммаси ҳаётини, содда. Лекин том маънода фалсафий. Мана унинг «Сукунат» шеърдан парча:

Ўттизга етибди ёшимиз.

Мунча тез умрнинг одими,?

Бугунги оқарган сочимиз

Ҳеч дилни ёрита олдимиз?

*Ўрмонга бўлсак-га ишқибоз,
Етшкми дарахтнинг қадрига!
Биз бунча бўяган оқ қоғоз
Арзирми Навоий сатрига?..*

Бир пайтлар ўрмончи бўлишни орзу қилган, Қишлоқ хўжалик институтининг ўрмон хўжалиги факультетини битирган дарахтпарвар мутахассис мана энди шоир. У катта ижтимоий масалаларни қаламга олганида ҳам, барибир дарахтга бўлган муҳаббатини унутмайди: фақат энди у қоғоз шаклини олган дарахтнинг қадрига етишни орзу қилади: бир улкан дарахтнинг кесиб қоғоз қилинишга арзигулик шеърлар ёздими? Бирор дилнинг тозаришига, доғларининг кетиб, оқаришига, нурланишига хизмат қилмаган шеър шеърми? Бу шеър, гарчанд «Сукунат» деб аталса-да, «Жимгина ўлтиргим келади...» деб бошланса-да, аслини олганда, ички тўфон, ҳиссиёт долғалари ҳақидаги, инсоннинг ўзи билан ўзи курашиши, ўзлигини намоён қилиши учун ўзини енгиши кераклиги тўғрисидаги суронли шеър.

Ҳар бир инсон ўз ҳаёти мобайнида ниманики амалга оширсин, қандай эзгу ёки ёвуз иш қилса, бунинг учун у авлодлар қошида жавоб беради: ҳар кимнинг олдига муқаддас ва шафқатсиз имтиҳон бор. Шу жумладан:

*Шоирнинг қисмати эмасдир енгил,
Ҳар сатри туғилар юрак қонидан.
Сўнг йиллар ва тиллар тўғонин енгиб,
Ўтар у авлодлар имтиҳонидан.*

*«Авлод» деганимиз — анойи гапмас.
Анқайиб ўлтирмас шоир лофига.
Синов жиддий бўлар.
Айбингни ёпмас
Бир жуфт жингалак сўз, бир жуфт қофия.*

Ҳусниддин аканинг жуда кўп асарлари ана шу талаб асосида ёзилган: уларда «жингалак сўз» йўқ. Шунинг учун ҳам ўтиш даври аравасининг дўқир-дўқирида не-не шеър устозлар бирма-бир тўқилиб-сочилиб кетди-ю, лекин Ҳусниддин Шарипов асарлари шу бутун ёзилган-дек, кишини ўзига жалб этадиган тарзда яшаб келмоқда.

Узоққа бориб ўтирмай, юқорида тилга олиб ўтганимиз «Сотволдидан салом» достонини мисол қилиб келтириш мумкин. Шўролар даврида ўша тузумни бу қадар маҳорат билан ҳажв қилган бирор-бир бошқа достонни эслай олмайдиман. Юзаки қараганда, Сотволди шўролар ўрнатган бюрократияни, тенглаштиришни ва алдовни, ҳамманики ва айни пайтда ҳеч кимники бўлмаган «умумий» мулкнинг ачинарли аҳволини танқид қилувчи илғор совет кишиси. Лекин, аслида, у ана шу мустабид тузумнинг бутун кирдикорларини фош этувчи меҳнаткаш халқ манфаатини устувор билувчи ҳалол инсон: на фақат фош этувчи, инкор қилувчи бадий қиёфа, балки заҳматкаш, ҳалол ўзбекнинг типик, намунавий образи: қайси замонда бўлмасин, ўзбек халқи меҳнатсевар, ерпарвар, ҳалол ижтимоий шахс бўлиб қолаверади — мана асарнинг лейтмотиви. Достоннинг ҳозир ҳам бирор-бир сатрини ўзгартириб бўлмайди: у ҳаётий ҳақиқатни юксак маҳорат билан бадий ҳақиқатга айлантира олишнинг гўзал намунаси: катта истеъдод томонидан яратилган куйма, қурч асар.

Тўғри, ҳозир ўтиш даврининг баҳайбат ва қўполдан-қўпол тижорат машиналари катта йўлдаги шеърининг қанотли тулпорини четга чиқариб қўйди. Лекин, бу ўткинчи ҳол: тез орада маънавият, гўзаллик яна ўз ўрнини эгаллайди. Яна одамлар шеърининг қайтади. Ўшанда, ишончим комилки, Ҳусниддин Шариповнинг шеър устозлари ҳам ўз асл баҳосини олади, қайта-қайта нашр этилади. Мен Ҳусниддин акани тезроқ ана шу кунлар кучоғида кўришни истардим.

Мухтасар сўзимни бир пайтлар Ҳусниддин акага бағишлаб ёзганим (лекин эълон қилинмаган) ярим ҳазил кичик шеър билан якунламоқчиман:

*Қойил, оғам: майда-чуйда
Қадаҳлардан кечдингиз
Ва олтинчи пивзаводнинг
Бочкасидан ичдингиз.—*

*Ўзлингиз топдингиз, бас,
Йўқотиб ўзингизни:
Даҳоларнинг қошида ҳам
Айтдингиз сўзингизни!...*

Абдулла ШЕР

ЭЗГУ СЎЗ ЙЎЛИДА

1

Бизнинг халқ шоирларимиз азалдан ўз мухлислари билан ижоддош бўлиб келганлар. XX аср II ярми адабиёти ва санъати тажрибасида ҳам санъаткор ва шинаванданинг доимий боғлиқликдаги — ана шундай ижоддошлик фаолияти биринчи ўринга чиқди. Албатта, бу аслида ноёб ҳодиса, санъат ва омманинг маънавий салоҳиятини, эстетик диддини намоён қилувчи, санъатнинг ижтимоий қадрини кўрсатувчи маънавий-эстетик намуна. Айни ҳолатда санъаткор мухлисларни доимий равишда ўз ижодий таъсирида тутишга, уларни ҳамнафаслик мақомида сақлашга, шинавандалар эса санъаткорни қўллаб-қувватлашга, илҳомлантиришга, шу билан биргаликда ўз кўнглидаги муддаоларни ҳам ифодалашга интилади. Лекин асл ижодкор ва асл мухлис билан биргаликда сохта ижодкор ва сохта мухлис мавжуд. Арзон эстрадага мослашиб олган айрим сўзбозлар нима қилиб бўлса ҳам чапакка эришиш, уни иложи борида кучайтириш ва узлуксизлигини таъминлаш-оқибатида» бир нимали бўлиб қолиш» гирувида жонбозлик қилгани-маълум гаплар.

XX аср ўзбек шеърятининг пешқадам намоёндаларидан бўлиши шоир Хусниддин Шарипов ўтган асрнинг 80-90 йилларида мазкур ҳодисанинг — интерактивликнинг на асл, на сохта оқимларига қўшилди, у анъанавий шоир типи табиати ўзанида қолди. Шунинг оқибатида, унинг шоирлик шахси, ҳассос ва доно шеъри эътибордан четда қолаётгандек бўлди.

Лекин вақт олий ҳакамдир. Маълум вақт чапакбозликка сабаб бўлган сўзлар ўша чапакбозлик билан бирга орадан кўтарилиши — унутилиб кетиши ажабланарли эмас. Чапак, қийқирувдан битган қулоқларга чалинмаган ҳикматли сўз халққа эшитилиб тургани эса — бор гап.

2

XX асрда ўзбек адабиёти ва санъати мутлақ янги бир сифат босқичига кўтарилди: таъбир жоиз бўлса, дунё андозаларидаги адабиёт ва санъат пайдо бўлди. Халқ оғзаки шеърятидан миллий вазни ва олами бадий эстетик идрок қилиш йўлларини қабул қилган, Навоийлар даҳосидан музайян классик шеърятимиздан куч-қувват олган, жаҳон шеърятидан ижодий ўрганган XX аср ўзбек шеърятини илмий, эстетик тафаккур призмасидан ўтказилса бу бадий янгиликларнинг ҳақиқий моҳияти ҳар тарафлама ва теран очилиши, шубҳасиз. Ўзбек шеърятининг бугунги камолида Хусниддин Шарипов мансуб авлоднинг, шу жумладан, бу ҳассос шоирнинг ҳам бетакрор ижодий ҳиссаси, албатта, қадрланади.

Хусниддин Шарипов ўзбек шеъри ва дostonчилиги ривожига янги йўналиш бахш эта олган ва то шу кунгача ижодий мавқеини балаңд сақлаб келаётган шоир. Унинг шеърлари ҳаётийлиги, одамийлиги, ҳамдардлиги билан ажралиб туради. Хусниддин Шарипов лирик қаҳрамони эътиборида ҳамиша ҳаётда бор — тирик одам тақдирини яққол туради.

*Шамол шарқирайди,
Денгиз вағиллар,
Бир-бирин ғижимлар ер билан тўлқин,
Бир кўтарилиб ерга урилса,
Шариллаб йиртиллар бирин кўйлаги,
Осмон пасайгандай туюлди менга.
Булуллар югурар тинчроқ жой излаб,
Хилватга қочишди чағалайлар ҳам...
Балиқларнинг ҳоли нима кечдийкин?*

Талотўпга кирган денгиздаги балиқларнинг ҳолини ўйлаган одам — бутун одам. Ва у ҳаётнинг қарама-қаршиликларини, ҳар турли фалсафаларини реал тарзда билади, бундан шеърхонни ҳам огоҳ этади.

Хусниддин Шарипов шеърлари ва дostonларида халқимизнинг ҳаёт фалсафаси ярашиғли тасвирини топган. Шу ўринда яна бир бор шоирнинг «Тановор», «Сотволдидан салом» дostonларини эслаб кўрайлик. «Тановор»(1965) халқимизнинг «яшаш-яратиш» фалсафаси ҳақидаги дostonдир.

*Қитъанинг ярмига солдатлар қони
Халаб-халаб бўлиб тўкилар эди.
Айни шу паллада Фарҳод тўғони,
Мирзачўл канали туғилар эди.*

*Нафас олдимаслик йўлин излайди,
Душман мудофаа чизигин ғажиб.
Айни шу паллада чигит ташлайди,
Дехқон ер тагидан янги ер очиб.*

*Оқонда ёш жангчи талашади жон,
Умидин узолмай висолдан, ёрдан.
Айни шу паллада мўйсафид дехқон,
Бир жуфт кўчат олиб қайтар бозордан.*

*Одамзод япроқдай қоларғи сўлиб,
Бўлмасди инсондан арзонроқ нарса,
Фақат ўлим билан овора бўлиб,
Яшаш-яратишни ёддан чиқарса.*

Шоир минг балони енгиб, ўзини йўқотмаган аёлнинг, онанинг образини бадиий ингичка жонлангиради, яшашни, гўзалликни билган ва ўғил-қизларини ҳам шунга ўргатган Шамсихон умрини «Тановор»га ҳамоҳангликда — гўзал тасвирлайди.

Донишмандлар: миллат тақдири онанинг маънавий савиясига ва у бера оладиган тарбияга боғлиқлигини эътироф этадилар. Ҳусниддин Шарипов талқинидаги «Тановор» халқимиз эстетик идеалининг, Шамсихон эса, маънан бой, баркамол онанинг шеъриятимиздаги ўлмас тимсолларидан бири сифатида умри узоқ бадиий образлардандир.

3

Ҳусниддин Шарипов мансуб авлод ҳам шўровий метаморфозаларнинг барчасини ўз танасида синаб кўрган. Аммо эзуликни ёвузликдан фарқлай оладиган она халқининг нону тузи ҳурмати, унинг эзгу идеалларини қабул қилиб, имкон қадар бадиий тараннум этган. Навоийга мурожаатан тарзида ёзилган «Мулоқот» (1967) шеъри мажозлари шарҳсиз ҳам тушунарлидир:

*Биздан кўп яхшилик кўрар ҳали ер,
Бошимизга турса бу мовий осмон.
Сенга қийин эди, дўстим Алшшер
Ва лекин менга ҳам тутмагин осон.
Башарти шеърят масалалари
Этаётган бўлса юрагингни ғаш,
Сен-ла мулоқотга ожизман ҳали,
Шоирроқ одамни топиб суҳбатлаш.*

4

Ҳеч кимга сир эмаски, илмий эстетик тафаккур XX аср ўзбек адабиёти, жумладан, ўзбек шўро адабиёти тарихини, унинг социалистик реализм методи исканжасида мажруҳ бўлган вакиллари фожиасини, айни пайтда, улар асрай ва сайқал бера билган жавҳар — халқ эрксеварлик туйғуси бадиий тараннуми феноменини таҳлил этиш ва хулосалар чиқариши маънавий эҳтиёждир.

Ҳозирча эса, бу давр ўзбек адабиёти ўзининг энг яхши намуналарида халқ ҳаётини бутун мураккабликлари билан кўрсата билганини шоҳидлигимиз даражасида эътироф этамиз. Ана шу ёрқин намуналар орасида Ҳусниддин Шарипов шеърлари ва дostonлари ҳам ўз муносиб ўрнига эга. Бу борада шоирнинг «Сотволдидан салом» (1968) дostonини ёдга олайлик.

Бугун аниқ ҳис қиляпмиз ва кўраяпмизки, Сотволди — Насриддин Афанди мақомидаги бадиий қаҳрамон. У биқик шўро муҳити, давом этиб турган кўзбўямачиликларни онгли равишда кўради, улар устидан онгли равишда кулади ва юмор орқали хунуклик устидан бадиий ҳукм чиқаради. Аввал эсланган дostonимизда «Тановар» ҳамда Шамсихон образлари кўлдошу йўлдош бўлса, бу дostonда Сотволди ва шоир — лирик қаҳрамон бири-бирига терс — Сотволди(Сотволди Афанди деган бўлардим) дostonда тасвирланган — рисоладаги шоирнинг куйишқонига сиғмайди. Сотволдининг мавжуд воқеликка, муаллифнинг дostonдаги шоирга юмор билан қарши уйғунлашиб, ажойиб бадиий яхлитлик юзага келади.

Сотволди ҳам, Шамсихон ҳам ёки бошқа дostonлардаги (масалан «Яшамок керак», 1967) қаҳрамонлар ҳам, ҳар қандай ҳолатда, ўз зиммаларидаги ишни охиригача ҳалол бажарувчи кишилардир. Зеро, улар наинки, бугунги кун, балки келажак, авлодлар олдидаги бурчларига содиқ мардлардир.

Ҳусниддин Шарипов ўз ижодидаги ана шу жавҳарни — асл халқчил фалсафани бугунги шеърларида ҳам бадиий ифодалаб бормоқда.

5

*Ҳурматли устоз Ҳусниддин Шарипов!
Вақт темирчиси керагини ўзи ясаб, ўзи пешлаб бораверади.
Дарвоқе, хўп айтгансиз:
Қомати чинордек Махтумқулидан
Бир барг узаман, деб бўлма овора.*

Ҳалол, инсоф билан яшашга даъват — бу. Умр шоирингиз — бу.

То шу пайтгача сизни илҳами қайнаб-тошиб турган, марғур, айни вақтда, камтарин инсон сифатида билиб келаяпмиз. Бирор нарсага муҳтожлигингизни сезган эмасмиз. «Извош ўриндиги»га (вахоланки, бундай жойга эга бўлиш қанчаларнинг бир умрлик орзуси) сиғмаган бола тўғрисидаги шеърингизда ёзгансиз-ку:

*Кейин гулдастага бўлсам сазовор
Қириб доноларнинг сипо сафига,
Ҳар гулни ажратиб тўпдан беозор,
Қайта экким келар ариқ лабига.*

«Шоир Ҳусниддин Шарипов» — бундан ортиқ таъриф ва таҳсин ёки унвон бўладими? Мустақиллик инояти бўлмиш «Эл-юрт ҳурмати» ордени безаган кўксингиз ҳамиша баланд бўлсин!

Муҳаммадали Қўшмоқбой

Ойдин Ҳожиева,
Ўзбекистон халқ шоираси

ЗИЁРАТ

Достон

Буюк Зиёратга ошиққан элим,
Мангуликка битмиш эҳтиромини.
Зарҳал ёзувларда титрайди қўлим,
Ўқийман акамнинг қутлуғ номини.

Маҳзун хотиралар кезади бунда,
Мотамсаро Она чўмган хаёлга.
Фаришта ой тушиб келади тунда
Шошилиб ганимат суҳбат, висолга.

Пўлат саҳифалар очилиб жим-жим
Чимилдик кўрмаган йигитлар чиқар.
Дунё кўрмагандир бу тахлит тилсिम
Эътиқод, лафзида собитлар чиқар.

Ҳайкал пойидаги гуллар тирилиб,
Қирқин парилардай гурунг бошлайди.
Йилларнинг жилови кетар сурилиб,
Тарихнинг тилини ечиб ташлайди.

Рухим чўлларини сел босар ногоҳ,
Ёмғирдай қамчилар хотира дўли.
Кўксимни эллик йил кемирган сўроқ
Жавобини топар бунда бир йўла.

Онам қирқ йил бўзлаб, излаган дарак,
Отамнинг қаддини буккан дард, фиғон,
Пўлат саҳфалардан мисли гулдурак —
Овоз бериб чиқар акам — Неъматжон!

Нақшинкор устунлар — донишманд чолдай
Даврага кўрк бериб турар лол, ҳайрон.
Хув, ана, қирларда турган шамолдай
Она сари келар арқдай бир ўғлон.

Қарасам, бўйлари чинор кўринди,
Кўксиди — жароҳат, тумор кўринди.
Болам, деб оҳиста кўзгалди Она,
Иккиси олтмиш йил бедор кўринди...

* * *

Шукрона — роҳату азобим учун,
Уйқусиз тунларим учун минг шукур.
Кўнгилда ишқ гирдибодим учун,
Ўтли қуюнларим учун ташаккур.

Югурик тилимга кўрғон бўлди тиш,
Худа-беҳуда сўз чўқди дилимга.
Кўкайим куйдирган аламу қоҳиш
Гул бўлиб сочилди ўтар йўлимга.

Донгил оғаларим шижоат-шаҳди,
Ҳар лаҳза ақлимдан сўрайди достон.
Отамнинг ҳар баҳор армон дарахти —
Гуллаб, мева тугиб чорлаган Бўстон.

Бир ойдин кунларга қўйиб муҳаббат —
Кўзи очиқ кетган эрк ҳофизи ул.
Онамнинг қаддини тик тутган савлат —
Умид ва соғинчининг эрк юлдузи ул.

Чимилдикда ёнган шамъи ҳар кеча
Парвона мисоли излайди висол.
Ул ўтган кўприклар жонланиб неча
Ҳар ўтган қадамдан сўрар дарак, фол.

Ҳар кун ажал билан келиб юзма-юз,
Ҳар кун омон қолган мўъжиза келбат,
Ҳар тун эртақларда тирилган ой юз,
Ҳар кун хотирада жонланган суврат.

Термулсам — ўқларнинг ваҳшати аро
 Бургутдай айланиб юрар кўкимда.
 Шўх-шўх ирмоқларнинг суҳбати аро
 Овозлари янграр тонгги насимда.

Буюк мусаввирим — Аллоҳ, эй ҳабиб,
 Оғамнинг арқдаин қоматин чизар
 Ва унинг ёнида маҳзун жилмайиб,
 Ийманиб кўринар Азиза — дилбар.

Сукунат. Йилларнинг бедод жимлиги.
 Киприқда дур каби қотган қатра ёш.
 Эрка келинчакнинг шўх маъсумлиги.
 Йигитнинг меҳрида балқиган кўёш.

Фурсат — қанотлари куйган капалак,
 Лопиллар, учолмас, шамда доғланур.
 Келинчак елкасин тутган жамалак
 Сочлари сим-сима дилга боғланур.

Бу сочлар бандига исқандарпечон
 Гулидай чирмашур ошиқ қалб ёмон.
 Хижрон қилич солар — ногоҳ беомон,
 Рух учар, сих қотиб қолар икки жон.

Эй милтиқ тепкисин босолмаганим,
 Оғам, шамъи сўзон, қайларда ёндинг?
 Аждарҳо дарёлар тўлқинларида —
 Бир қуруқ хашақдек оқдинг, тўлғондинг!

Мўр-малаҳдай босиб келади лашкар
 Тилин тушунмайсан. Таржимонинг ўқ.
 Чумчуқдай қирилар навқирон аскар,
 Жонга ора кирар бирор нажот йўқ.

Тепаликлар қора қонга бўлар гарқ,
 Ҳандақларда нола-фарёд инграюр.
 Э воҳ, боғларида жаннат баҳор Шарқ,
 Гулдай болаларинг зирх, кафан киюр.

Ана, қотмагина, нақ мирзатерак,
 Қорақош, кўзлари сурмали йигит —
 Тўпидан ажралиб чиқар — шерюрак,
 Сояси — нақ тоғнинг аксидай булут.

Милтиги бўғзидан варанглайди ўт,
 Ўт кетар душманнинг хонумониға.
 Ё, танграм, сен ўзинг бўлгин-да, совут,
 Шу содда ўзбекнинг иссиқ жонига.

Талотўп, урҳо-ур жаҳаннамий жанг,
 Ер шудгор бўлади туюқ зарбидан.
 Нақ кўкнинг халқуми аро тўзон-чанг,
 Қон иси гупурад ҳар бир шарпадан.

От уюри кишнар, пишқиарар телба,
Пишқиарар Дунайнинг телба туғени.
Кизил олов каби яралар далва,
Қиёмат. Ярадор отлар сурони.

От ва одам қони оқар аралаш,
Мўрчадай хор оёқ остида мурда.
Навнӣхол ҳамшира ўқларга талаш,
Ярадор аскарни боради судраб.

Қора кокилларин ямлидай олов,
Этиклар оралаб ўқ учар виз-виз.
Қайси Тумарис бу, Барчинми бу дов,
Муқаддамхонми бу фариштадай қиз?!

Сув сўраб, оташин аланга ичра
Бир йигит Гўрўгли тарзида ётар.
Ойдаи сувратига осколка сачраб —
Кўзлари — қуёши мангуга ботар.

Анув оёқларин ўқ еган йигит —
Туядай бўкирар оғриқ зўридан.
Шамшод дарахтидай уруш — бесубут
Кўчириб ташлади уни юртидан.

Ер чангаллаб ётар бир пари ўғлон —
Ун гулидан бири очилмаган, оҳ!
Сабза мўйловида насими армон,
Куёв тўнлари ҳам бичилмаган, оҳ!

Одамхўр урушининг қора сояси
Бошида айланиб, чарх уради қиз.
Мисли қизил гулнинг алвон пояси
Ҳаёт чечагидай югуради қиз.

Оҳиста эгилиб яшил навдадай
Ер қучган аскарнинг жасади узра.
Видою висолга элчи савдода
Гунчадай лаблардан учади сўзлар.

Рози бўл ҳаётдан. Хайр-хўш қани?
Насядир онангининг дийдор, дуоси.
Қай бир отаниннг сен ҳаёт гулшани
Неча ўғилларнинг ота дунёси...

Бу иссиқ оғушда топиб ҳаловат,
Муҳаббат шавқидан яйрайди ҳаёт.
Қара, совуқ милтиқ кўксингда, ҳайҳот,
Ёр бўлолмадим деб чекади фарёд.

Қай бир келинчакнинг қора зулфаги.
Ўриб-ўрмай совуб бормоқда кўлинг.
Билиб-билмай сениннг хабар-дарагинг
Йўллари ўт олиб йиғлайди элинг.

Балки бешик кучиб, аллалар айтиб,
Зурёдингни асраб кутмоқда ёринг?
Не бўларди, тирик борсайдинг қайтиб,
Карнай-сурнай билан кутса диёринг...

Эшитмас, тингламас ўлик — сагира
Кўзи очик ётар навраста ўғлон.
Унинг кўзларини ёпар ҳамшира,
Юрагида ёнар яна бир вулқон...

Ажал чанг солади дуч келган жонга,
Наҳангдай оғзини очар еб тўймас.
Дарё ҳам тортқилар қирғоқ томонга
Интилганларни соғ-саломат қўймас.

Тутдай тўкилади жангари кўшин,
Тонг ва шом юраги зада, гунгу лол.
Замбараклар тилдан қолар ярим тун,
Бошига кул сочиб изғийди шамол.

Ўлик-тирик ётар чирмашиб саф-саф,
Фарёд, мунгранишлар ўртар ер-кўкни.
Чалажон бир аскар беҳол ўрмалаб,
Отар садокдаги охирги ўқни...

ИФОРЛИ КУНЛАР

Ойдин опа! Кутлуғ ёшингиз муборак бўлсин! Қалбимиз ҳаяжонга тўлиб, табрик маъносидаги дил изҳорларини мизни айтгимиз келди. Ойдин опа! Болалигимизнинг гўзал кўшиқлари булар эди. Уша кўшиқларнинг олис ҳазин ва жарангдор садолари бизни ҳамон болаликнинг ойдин роҳларига, ёруғ дунёларига чорлаб туради.

*Онажоним, юзларингизда
Ойнинг нафаслари бор эди...*

«Юзлардаги ойнинг нафаслари» бизни беҳад ҳаяжонга соларди ўша кезлар. Бу ҳаяжон ортида яна кўшиқ тараларди.

*Онажоним, сиз билан жаҳон
Беҳиғулдай ифорли эди.*

Болалигимизнинг энг ҳазин кўшиқларидан бири эди бу кўшиқ.

«Беҳиғулдай ифорли» кунларнинг бирида қўлимизга сизнинг икки китобингиз тушиб қолди. Қатнда беҳиғулнинг ифорларининг, тонгги «Шабнам»ларининг «Тароват»ини, «Ишонч юлдузлари»нинг «Паноҳ»идаги кўнгидаги «Тамал тошлари»ни, «Бўзтўрғай»ларнинг хаста «Наво»ларини яширган бу китоблар бизни яна ўша ифорли кунларимизга — болалигимизга олиб кетдилар ва улар болалик одамимизга ўзгача бир ҳайрат, илос, меҳр туйғуларини олиб кирдилар. Бизни ҳайратлар, илосу меҳрлар шоира қилиб тарбиялади. Биз бу янглиғ азиз бўлган болалик ҳайратларимизни ҳали ҳамон «Паноҳим» деб, «Кўзимнинг оқу қароси»дек асраб-авайлагимиз келади.

Ўтган йиллар давомида биз кўп «ҳайрат»ларга дуч келим, бироқ, бу ҳайратларимиз орасида энг азиз, энг гўзали ўша «беҳиғуллар ифори»га фарқ бўлган бизнинг болалик ҳайратимиздир. Бу ҳайратлар бизни сиз томон, сизнинг китобларингиз томон қадам ташламакка ундайди. Чунки бизнинг бу боқира ҳайратларимизда ойдин дунёларда яшамоқ иштиёқи, одамиятга меҳр бермак орзуси, эътиқодларимизнинг зарраси, қадим Бухоронинг муаззам минораларида янграётган қутлуғ азонлар қадар покланмоқ орзуси, юксалмоқ қатъияти бор эди.

Зеро, бу дам маҳзун, дам гулгун умримиз азал-абад орзулар иштиёқида соврулмоқ қисматиға маҳкум экан, бизнинг мурғак қалбимизга илк бор ёруғ орзулар жавҳарини сўлим баҳор куртаклари янглиғ солганлиги учун ҳам сизнинг китобларингиздан миннатдорлик туямиз ва уларни ҳамон қалбимиз жавонида асраймиз.

Шеърят недур??? Бу саволга ҳали башарият бино бўлганидан буён бирор кимса бир мувофиқ ва мукаммал жавоб топа билмашидир.

Агарчи бу саволга мукаммал жавоб топилганида эди ҳеч ким шеър ёзмай қўйган бўларди. Чунки, шеър азобининг залвори нечоғлигини англаган одам бу майдонга ўйлаброқ киради, наздимизда. Шеърнинг нималигини

Сўнг узоқ уйқуга кетади аскар...
Тушида ҳандалак полизларини,
Беҳизор боғларни кўриб хўрсинар.
Туш ичра искар сой ялпизларини.

Узумзор боғ тўри. Қамишдан чайла.
Тўрқовоқда сайрар бедана сармаст.
Узун сочларини чамбарак айлаб
Ой каби тўлишиб келади Хушвақт.

Кўлида бир тасма нурдай билакузук
Бўйнида соҳира қизил маржони.
Беллари навнихол тол каби нозук,
Сўзларин наввоти илитар жонни.

Тупроқ йўлда келар — тўпикларига
Бош уриб, ошиқдай яйрайди тупроқ,
Каштали енгларин ипакларига
Гулми, деб арилар бўлади кўнмоқ.

Офтобнинг парлари тўзғийди пар-пар,
Пастда шовуллайди бир тегирмон сув.
Танглайи такиллаб, «сув» дейди аскар,
Зулмат тун. Вайрона. қабристон. Ёху...

Кўз очар. Кўксидан ланғиллаган ўт—
Ўпқондай жароҳат куйдирар жаз-жаз.
Ўзин пайпаслади ҳайратдан йигит,
Тирик қолдимми, деб шивирлар элас...

Тириклик! Муқаддас, мўъжиза нафас,
Аллоҳнинг энг олий тансиқ байрами!
Сен шундай илоҳий, бокира ҳавас,
Хосиятли, қутли, кўнгил ҳамдами.

Танграм, бу умрни этдинг мукаррам,
Яна икки дунё қарздорингман!
Ўлим бозоридан жон топган одам,
Энди тирикликка харидорингман.

Ўлмаган жондан-ку умид беҳисоб,
Бедарак аталди неча йилу ой.
Кўргани жанг бўлди, чеккани — азоб,
Жаннат манзилига етказди Худой...

Ялт этган юлдуздай бир ёниб ногоҳ
Мангу хотирага айланиб кетди.
Инига қайтгандай қарчиғай нигоҳ
Пўлат ёзувларнинг қасрига етди.

Бедарак, нишон, деб очолмай аза
Умидин узмади Она меҳрибон.
Энг сўнгги нафас ҳам очиб дарвоза
Йўлга қараб туриб Она берди жон...

Ҳаёт кўнғирогин чаларкан масрур,
Мажруҳ юракда ҳам баҳор гулдирар.
Шодмон кунларга ҳам етишдик,
шукур,
Майдонда бир дунё бола чулдирар...

Ёндириб Ажалнинг пулсиротини
Хотирага дўниб келган ўғиллар.
Бунда шивирлайди улар ёдини
Мотамсаро Она. Хотира. Йиллар.

* * *

Кўзимнинг қароси —
Жонкаш, жафокаш
Ҳар битта ўғлимга
Тилайман умр.
Шаҳидларим эса
Қалбимга туташ
Менга ҳаёт бериб
Тургувчи томир...
Уруш қурбонлари —
Сўнмас чечаклар,

англаш мушкул. Чунки, фақат қалб билангина англонадиган ҳақиқатларнинг умри боқийдир. Шеър ҳам кўпроқ қалбимизга дахлдордир.

Бугун бизнинг ҳайратзор қалбимиз ҳайратларни-да саралашга қодир даражада мукамаллашди. Лекин бу саралаш мақомидан сизнинг дилбар китобларингиз аъло даражада ўтиб келаётди. Сабабини, бу китоблар ўзининг беҳад самимийлиги, юрак томирларига туташлиги билан нечук мақоматларни енгмоққа қодирдир.

Ойдин опа! Бу ҳақиқатни сизнинг «Паноҳим» ва «Кўзимнинг оқу қароси» деб номланган китобларингизни ўқиб янада қаттиқроқ ҳис этдик. Чунки, юракка «ишқнинг намоэ»ларинда покланмоқ ниятини солаётган шеърят, ишқ сураларидан бизга сабоқ бераётган шеърят ҳамиша гўзал ва баланд мақомлидир.

*Кел, эй Нодираи даврон,
Сабоқ бер ишқ намозиндан.*

Бу ўқтам ҳайқириқдан ўзимизга қайта бошлаймиз. Кўксимиздаги борки туйғуларимиз оёққа турадилар ва бирлашадилар.

*Ҳайити ишққа қурбон бўл!
Ҳайити ишққа қурбон бўл!
Ҳайити ишққа қурбон бўл!*

Ишқнинг ҳайитларинда юракни «қурбонлик» қиладилар, ишқнинг намоэларинда ана шундоқ покланадилар. Нодираи давроннинг шикаста қисматига не-не шеърлар битилмади, бироқ улар орасида сизнинг «Нодира имтиҳони» шеърингиз бизнинг юрагимизга беҳад яқиндир.

Нафосатга қирон келди.

Бу қадар нафис ва ҳақ таъриф яна қаерда бор?! Ҳамма даврларда ҳам жаҳолат бандалари, «зулмат истовчи гаюрлар», «нафосатга қирон» солдилар. Муҳаррам Нодирабегим ҳам ана шу қироннинг қурбони бўдилар.

*Эру Осмон каби ёндош бурж бўлдик,
Яратганнинг кўчасида сиз билан,*

— дейди бир шеърингизда мушфиқ ошиқ аёл, иккинчи бир шеърда эса:

*Кўзимдан сочилиб дурулар
Тавалло айларам Ҳаққа,—*

Хар тун тушларимни
Ёритган зиё
Болалар учирса
Кўклам варраклар
Менинг юрагимга
Айланар дунё...
Шаҳидларим ётган
Қишлоқми, шаҳар
Раҳмат ёмғирлари —
Нурлари ёғсин.
Фалақдан жамланиб
Хар қутлуғ саҳар
Осмоннинг фаришта,
Хурлари ёғсин...
Улар дарёларнинг
Тўлқинларида
Чорлоқдай сайрашиб,
Паридай яйраб
Сирли дунёларнинг
Эпкинларида
Жаннат қушларидай
Юрсинлар куйлаб...
Ялпиз-райҳонлардан
Исларин излаб,
Ўн тўрт кунлик ойдаи
Юзларин излаб,
Бедор наслларга
Бедор Рух каби
Уларнинг умридан
Турарман сўзлаб...
Улуғ Озодликнинг
Шаҳидларига
Бағримда тикладим
Мармар лавҳалар.
Бугун Истиклолнинг

Шоҳидларига
Ватан севгисидан
Сўйласин улар...
Яна Ватандошлар
Рўйхатларида
Тирик инсон бўлиб
Яшайди улар.
Инсофу Адолат
Сарҳадларида
Элни ёруғ кунга
Бошлайди улар.
Улар Қадр деган
Занғламас олтин,
Хотира буржида
Сўнмас юлдуздир.
Хар баҳор гуллайди
Боғлардан олдин
Улар хазон билмас
Яшил илдиждир.
Хар саҳар ёдимнинг
Қояларидан
Бағримга қайтади
Юз минглаб бургут.
Эллик тўрт йилдан сўнг
Қалбимга қайтди
Рухимни тарк этган
Муқаддас Нур — ўт.
Хулқардай жам бўлди
Жон-жигарларим.
Ўртанган дилимга
Келди ҳаловат.
Бағримда аллаб
Хур шаҳидларим
Саҳарлар қиларман
Шукри тиловат.

дейди тангрининг буюк зиндадил ожизаси. Биз ҳам юрак таваллудининг бу нодир ҳолатларини қузатмоқ учун ўзимизни яна бир қарра поклагимиз келди. Шеърларингиздаги ҳурлик «мен»и бир миллатни, халқни, башариятни минг қарра уйғотажакдур.

У кунларда сизнинг шеърятингиз бизнинг қалбимизни, бизнинг қалбимиз сизнинг шеърятингизни имтиҳон этажакдир:

Ул кунлар саодатинда:

*Қаён борсам жаҳон ичра, борур ул ён Бухоро ҳам,
Ки мен хоки туроб бўлсам, бўлур гирён Бухоро ҳам,*

— деган ҳазинваш умид, халқ меҳрига ишонч овози ҳам сиз билан, биз билан топишажакдир. Ул саодатлар ичинда биз «қиличлар даминда кечган»кунларимиз ёдини унутмағаймиз.

*Бедорлик аро туш изла,
Синоат бўлса, ажабмас.*

Дарҳақиқат, ошиқлик бедорликдир. Бедорликда шеърый ҳикмат яшириндир.

*Кечалардан мурод изла,
Ижобат бўлса, ажабмас.*

Биз «кечалардан мурод изладик», тирикликнинг буюк байрамларидан нажот топдик. Ойдин опа! Миллат шеърятини ичра садо бериб турган шеърларингиз овози бизни уйғонмакка, уйғониб қалам тутмакка ундади. Улар бизга, қалбингизга Ватан ишқини, озодлик сурурини солинг, дедилар. Биз илк бор Ватанга бўлган ажиб муҳаббатни сизнинг шеърларингиз руҳида туйдик.

Фақат сен кўзимга боқиб тур, Ватан!

Ватаннинг кўзлари бизнинг курашмоғимизга, яшамоғимизга, голиб турмоғимизга мадор бўлишини англадик.

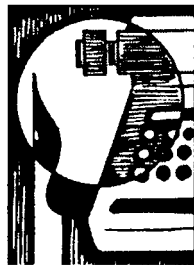
Қалбимда дарёдай оқиб тур, Ватан!

Қалб ўзи бир дарёдур, унинг Ватан аталмиш дарё билан бирлашиб оқмоғи беҳад қудратлидир.

*Онамдай елкамга қоқиб тур, Ватан,
Бошимда Хумодай балқиб тур, Ватан!*

Одам юраги Ватанига юкинади. Сиз юкинган Ватан сизнинг шеърларингиз бошида Хумо кушидай асрагувчи, давр силсиласидан омон олиб ўтгувчидир. Кўп йиллар соғ-омон бўлинг, Ойдин опа!

*Гулжамол Асқарова,
Зулфия мукофоти лауреати,
Санобар Меҳмонова.*

Қахрамон Ражабов

ИСТИҚЛОЛ ШАҲИДЛАРИ

БУХОРО ҚЎРБОШИЛАРИ

Бухоро республикасидаги истиқлолчилик ҳаракатининг йўлбошчилари турли сиёсий қарашлардаги, ўзгача феъл-атворли, жасур ва қайсар кишилар эди. Ҳарбий кўмондонлар орасида амир ҳузурида йирик амалдор бўлиб турган сарой аъёнлари ва лашкарбошилардан тортиб, Бухоро республикаси ҳукуматининг юқори лавозимларида ишлаган кўплаб таниқли давлат арбоблари, машҳур зиёлилар ва жадидлар, ҳатто Туркиядан келган ҳарбий зобитларгача бор эди. Шунингдек, сиёсий курашда ҳеч қандай тажрибаси йўқ, гўр «сиёсатдонлар» ва хат-саводи бўлмаган, фақат туғилган қишлоғи ва туманидагина «ўзи бек» бўлган айрим сардорлар ҳам йўқ эмас эди. Шунинг учун Бухородаги ҚЎРБОШИЛАРнинг энг йирик етакчиларидан айримлари ҳақида махсус тўхталиб ўтмоқчимиз.

* * *

Бухородаги қўрбошилар ўртасида сўзсиз ИБРОҲИМБЕК алоҳида ажралиб туради. Иброҳимбек 1889 йилда ҳозирги Душанбе шаҳридан 12 қақирим жанубда жойлашган Кўктош қишлоғида, Кофирнихон дарёси соҳилида ўзбек лақайлари уруғининг эсонхўжа шохобчасига мансуб бўлган хонадонда туғилди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, Иброҳимбекнинг отаси Чақабой Тўқсабо амир амалдори бўлиб, у 1912 йилда вафот этади. Кўктошда унинг ер-мулки бор эди. Асосан ўзбекларнинг лақай уруғи яшаган бу ҳудуд тарихий манбаларда Лоқай деб келтирилади. Шунинг учун Иброҳимбек Чақабой ўғли кейинчалик Иброҳимбек Лақай сифатида машҳур бўлди.

Иброҳимбек ўз қишлоғидаги масжидга қарашли мактабда сабоқ олгач, маҳаллий мадрасада ҳам таҳсил олди. Лекин мадрасани тугатганлиги ҳақида маълумотлар учрамайди. «Иброҳимбекнинг уруғ оқсоқолларидан бири Абдуқаюм парвоначининг қизига уйланганлиги кейинчалик унинг ҳаётига катта таъсир кўрсатди».

Иброҳимбек Ҳисор беги ҳузурида қилган хизматлари эвазига 1919 йили «қоровулбеги» даражасига, кейинчалик Бухоро амири Саид Олимхон томонидан «девонбеги» лавозимларига кўтарилди. Иброҳимбек амирлик тузуми ағдариб ташлангач, Шарқий Бухородаги қўрбошилар гуруҳларига умумий раҳбарлик қилиб (Анвар Пошо ва Салим Пошо Шарқий Бухорога келган давр бундан мустасно), босқинчи қизил армия ва

Дунёнинг назарида бўлган юртга оёқ қўйган жирканч истибдод қарийб етмиш йил давомида куллик психологиясини шакллантиришга уринди. Озодликни ҳамма нарсадан устун қўйган аждодларимизнинг жондан юсак курашларини босқинчилик деб атади, уларни зўрлик билан маҳв этиб, бутунлай тарих хотирасидан ўчириб ташламоқчи бўлди. Барибир қахрамонларни қатл қилиш, улар матонатини яшириб, топтаб, ёмонотлиқ қилиб ҳам мақсадга эриша олмадилар. Буни қуйидан ўрин олган изланувчан тарихчи Қахрамон Ражабовнинг тадқиқоти ҳам тасдиқлайди. Ундаги истиқлол йўлидаги мард, паҳлавон кўрбошиларнинг оидин сийрати, сўнгсиз армони, 20-йилларда шўро тузумига қарши тенгсиз курашларидаги янги маълумотлар ўша давр ҳақида тасаввуримизни янада кенгайтиради, улар сиймосини юрагимизда қайтадан тиклайди деган умиддамиз.

Иброҳимбек

зафарлардан сўнг Иброҳимбек юборган бошқа вакиллари ҳам Саид Олимхон хурсандчилик билан кутиб олди, ўз лашкарбошисининг «ғайрати ва мардлиги»дан анча мамнун бўлиб, уни юқори мансабга кўтарди. 1921 йил бошларида Саид Олимхон Иброҳимбек девонбегини Бухородаги бутун қўшинларига Олий бош қўмондон қилиб тайинлади.

Бу воқеалардан сўнг Иброҳимбек Ҳисор вилоятига юриш қилди. Ҳисор вилоятининг устки қисмига отланиб бориб, душман билан анчагина юзма-юз бўлди, у билан жанг қилди, ҳарбий қурол-яроғларни қўлга киритди. Бу вилоятни ўзига марказ қилиб олди. Дехнав вилоятининг юқори қисми бўлган Бойсун, Шеробод, Қаршида ҳаракат қилди...

Амир Саид Олимхон ўз мемуарида Иброҳимбек ҳақида яна қуйидаги фикрларни ҳам ёзган эди: «... Иброҳимбек етти йил давомида большевикларга қарши мусулмон халқи ва бу банди оғирлиги деб уруш қилди, жанг асносида қаҳрамонликлар кўрсатиб, уларнинг яқунларидан ҳамиша мени хабардор этиб турди».

Саид Олимхон Иброҳимбекка ёзган мактубларидан бирида уни «садоқатли ва жасур дохий, мулла, бек, бий, девонбеги, лашкарбоши, тўпчибоши, ғозий, деб улуғлайди. Саид Олимхоннинг ёзишича, у Иброҳимбекка қўшимча кучлар юбориш учун Афғонистон ҳукумати билан музокаралар ўтказди. Афсуски, афғон ҳукумати бу пайтга келиб, Бухоро амира Саид Олимхон ихтиёрига ҳеч қандай ҳарбий бўлинмаларни ажратмайди. Чунки Афғонистон билан совет Россияси ўртасида ўзаро дўстлик тўғрисидаги шартнома аллақачон имзоланган эди.

Саид Олимхоннинг Иброҳимбекка нисбатан кўрсатган марҳаматлари бошқа манбаларда ҳам келтирилади. Масалан, туркиялик тадқиқотчи Али Бодомчи «1917-1934 йиллар. Туркистон миллий истиқлол ҳаракати ва Анвар Пошо. Қўрбошилар»³ номли китобида «Иброҳимбек Лақай сўнгги Туркистон Миллий истиқлол курашининг ёрқин сиймоларидандир. Амир замонидаёқ ўрис ҳарбийларига қирғин солишдан иш бошлаган ва қисқа фурсатда катта шўҳрат қозонган. ...Умумий аскарларининг сони саккиз мингдан зиёд бўлган», деб ёзилади.

Иброҳимбек қўл остидаги Шарқий Бухоро ҳудудида ўз бошқарув усулини амалга оширди. Совет ҳокимияти жойларда бутунлай тугатилди, унинг ўрнига шариатга асосланган ва амирлик давридаги бошқарув усули қайта жорий қилинди. Иброҳимбекни бу ердаги маҳаллий аҳоли, хусусан, Лақай ўзбеклари қизғин қўллаб-қувватлашди. Бу ҳолдан Туркистондаги совет ҳокимияти вакиллари қаттиқ ташвишга тушдилар. Шунинг учун ҳам Туркистон fronti сиёсий бошқармаси томонидан тузилган жосуслик ахборотида Иброҳимбек фаолияти ҳар жиҳатдан таҳлил қилинади, аҳоли ўртасида унинг нуфузи ошиб

¹ Амир Сайид Олимхон Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Т. «Фан, 1991. — 6.19»

² Пограничные войска в СССР 1918-1928. Сборник документов и материалов.—М.«Наука». 1973. С.601.

³ Али Бодомчи 1917-1937 йиллар Туркистон миллий истиқлол ҳаракати ва Анвар Пошо. Қўрбошилар.(турк т-1).

— Истанбул, 1975. Б-501.

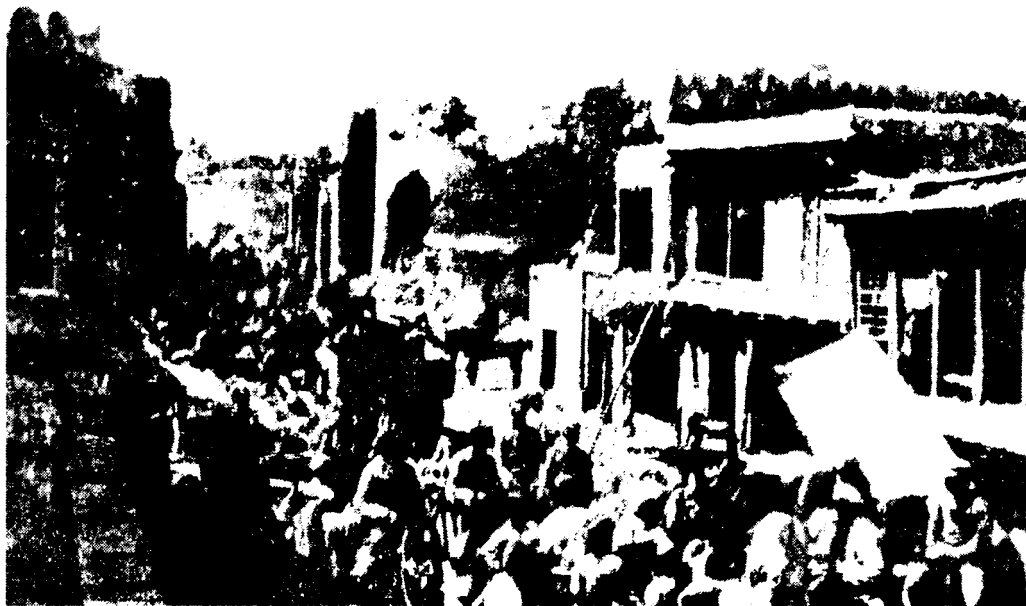
бораётганлигидан чўчиш ҳолати кўзга ташланади ва Иброҳимбек билан бошқа кўрбошилар гуруҳлари ўртасида турли низолар чиқариш учун тавсиялар берилади.

Афсуски. Иброҳимбек жадидларни ёмон кўрар эди. Бу жиҳатдан унинг фикрини Анвар Пошо ҳам ўзгартира олмайди. Дарвоқе, Анвар Пошо Шарқий Бухорога келиб, истиқдолчиларни курашга даъват қилган дастлабки кунларидаёқ уни Иброҳимбек ёқтирмай қолган эди. Иброҳимбек билан Анвар Пошо ўртасидаги муносабатлар жуда мураккаб бўлган. Ҳатто Анвар Пошо Иброҳимбек кўлида тутқунликда бир ойча вақтни ўтказди. Кейинчалик Анвар Пошо томонидан Иброҳимбек ҳам ўз навбатида беш кун қамаб қўйилди.

Бироқ Анвар Пошонинг ҳалокати ва Салим Пошонинг Афғонистонга чиқиб кетиши оқибатида бутун Бухородаги қизил армияга қарши ҳаракат Иброҳимбек тимсолида яна аввалгидек ўзининг ягона қўмондонига эга бўлди. Иброҳимбек Фарбий Бухоро (Бухоро. Кармана ва Нурота вилоятлари)даги кўрбошилар гуруҳларига умумий раҳбарликни ҳам ўз кўлига олди. Шунинг учун ҳам Иброҳимбек бошчилигида кўрбошиларнинг кўплаб қурултойлари чақирилди. Масалан, Ҳисорда 1924 йил 31 декабрда бўлган Бухоро кўрбошиларнинг навбатдаги қурултойида Иброҳимбек Шарқий Бухорода ҳаракат фаолиятини ошириш тўғрисида, кўрбоши дасталари тузиш ва уларнинг жанг қилиш усуллари, аҳоли билан муносабатлари хусусида махсус кўрсатмалар берди. Қурултойда Фарбий Бухородаги йирик бойлар томонидан ёрдам сўраб юборилган мактубни Иброҳимбек ўқиб эшиттирди. Мурожаатдан сўнг, Иброҳимбек Шеробод—Бойсун атрофларида қизил армия қисмларига қарши ўзининг зафарли юришларини ўтказган эди. Қурултой тугагач, унинг иштирокчиларидан бири Асадуллабек томонидан кўргазмали машқлар ўтказилди. Иброҳимбек кўрбоши бўлса ўзининг мингга яқин йнгити билан Вахш дарёсининг ўнг соҳилидан ғарбга—Сурхон воҳаси, Шеробод ва Бойсун томонга қараб, 1925 йил январ ойининг бошларида намоишкорона назорат кўриги ўтказди.

Бироқ, Шаҳобиддин Ясавий Иброҳимбекнинг жасур киши бўлиши билан бир қаторда айрим масалаларни ҳал қилишда шошма-шошарликка йўл қўйиб, хатолар қилганини гапирди. Шуниси характерлики, Иброҳимбек «Амир Олимхон фармонида бўлиб, ғозий Анвар Пошо ва Фузайл Маҳдумларга ҳурматсизлик қилди». У «нихоят диловар қаҳрамон» бўлса-да «калта фикрли эди... Иброҳимбек муборизлар, кўрбошилар заиф бўлгон, фойдасиз замонда иш бирлиги учун келди...»¹

Иброҳимбекнинг Сурхондарё истиқлолчиларининг етакчиси Хуррамбек билан ҳам муносабатлари анча кескин бўлган. Хуррамбекнинг ўзбошимчалиги Иброҳимбекнинг ҳаҳлини чиқарган. Бу ердаги бутун кўрбошилар дасталари Иброҳимбек кўл остида

Муқаддас Бухорои Шариф қизил армия босқинидан сўнг (1920 й. сентябр)

¹ Шаҳобиддин Ясавий Исмоилшайх ўғли. Туркистон ачиқ ҳақиқатлари. — Истанбул. 1975.6 -109.

бирлашиб, қизил армияга қарши қатъий ҳужумга ўтганларида Хуррамбек унга бўйсуннишдан бош тортиб, ўз ҳолича иш юритган. Бу ҳақда совет чекистларининг маълумотларида сўз боради.

Бу низолардан хабар топган Бухоро амири Саид Олимхон Иброҳимбек ҳузурига Бекбой Қоровулбеги деган вакилини жўнатди. Бекбой ёрдамида Саид Олимхон қўрбошилар ўртасидаги ихтилофларни бартараф қилишга ва энг аввало Иброҳимбек билан Хуррамбек орасидаги келишмовчиликни йўқотишга муваффақ бўлади.

Бу мулоҳазалардан Иброҳимбек фақат ўз манфаатлари учун кураш олиб борган, шухратпараст бир киши эди, деган хулоса чиқармаслик керак. У Шарқий Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатига етти йил раҳбарлик қилар экан, ўз она тупроғини босқинчи қизил аскарлардан тозалаш учун, эрк ва истиқлол учун кураш олиб борган эди. Фақат, Иброҳимбекнинг сиёсий қарашлари чекланган бўлиб, унинг «Бухоро амирига содиқ фуқаро» эканлигини ҳам назардан қочирмаслик лозим.

Иброҳимбек ўз қўшини сафида қаттиқ тартиб-интизом ўрната олди. Тинч аҳолини талашда қатнашган ёки бегуноҳ мусулмонларни ўлдирган аскарлар мабодо учраб қолса, улар шафқатсиз жазоланган. Иброҳимбек томонидан қўл остидаги қўрбошилари Абдулазиз ва Абдурахмонбойга ёзган мактублари кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Иброҳимбек ўз мактубида Абдурахмонбойга қуйидаги сўзларни ёзган эди: «...аскарларни махсус рухсатномасиз милтиқлари билан жўнатяпсиз — бу жуда ёмон». Демак, қўрбошилар ўз йигитларини қишлоқларга милтиқлари билан юборишса, уларга махсус рухсатнома беришган. Бу ҳолдан эрк ва истиқлол курашчиларининг кимлиги яққол намоён бўлади.

Туркистонда миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказилиб, совет Ўрта Осиё республикалари тузилган, Шарқий Бухоронинг деярли барча қисми Ўзбекистон ССР таркибидаги Тожикистон АССР ихтиёрига ўтди (фақат ҳозирги Сурхондарё вилояти таркибида кирган айрим туманлар бундан мустасно). 1926 йил баҳорида С.М.Будённий бошчилигидаги Қизил армия қисмлари Кўлоб, Вахш ва Ҳисор водийсида истиқлолчилар билан жанг қилди. 1925-1926 йилларда Иброҳимбек қўрбоши Тожикистон ва Ўзбекистоннинг асосан тоғлик вилоятларида ўз курашини давом эттирди. Йигирманчи йилларнинг ўрталарига келиб, Шарқий Бухорода вазият тубдан ўзгарган эди. Туркистон фронтининг, 1926 йилдан бошлаб Ўрта Осиё ҳарбий округининг катта миқдордаги кучлари Иброҳимбекка қарши ташлангач, у 1926 йил 21 июнда, кескин жанглардан сўнг, Афғонистон давлатига ўтиб кетди.

ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси биринчи котиби И.А.Зелинский томонидан 1926 йил 6 сентябрда ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси «босмачилик»ка қарши кураш Марказий комиссиясининг фаолияти ҳақида бюро пленумида қилинган ҳисобот маърузасида айтилишича, Иброҳимбек хорижга ўтиб кетгач, унинг оиласи: онаси ва макки хотини асирга олинган.¹ Бу аёлларнинг қисмати нима бўлганлиги номаълум. Бу пайтда Сурхондарё истиқлолчиларининг энг йирик йўлбошчиси Хуррамбек ҳам Афғонистонга жўнаб кетган эди.

Иброҳимбек 1926—1927 йилларда Кобул яқинидаги Қалъаи Фотуда Бухоро амири Саид Олимхоннинг қароргоҳида яшайди. Саид Олимхоннинг ёзишича, «унинг кунлик харажати учун Афғонистон давлати тарафидан ҳар ойига беш юз эллик кобийий рупияси тайин этилди».

Афғонистонда юз берган мураккаб сиёсий жараёнлар, афғон амирларининг бирин-кетин алмашиниши, ҳокимият учун курашлар бу ердаги туркистонлик муҳожирлар турмушига ҳам таъсир қилмасдан қолмайди. Иброҳимбек бошчилигидаги бухоролик муҳожирлар Афғонистондаги сиёсий курашга мажбуран тортилади, натижада, бу курашнинг марказига Иброҳимбек чиқиб қолади. Иброҳимбек ва унинг лақай уруғдошлари билан афғон аскарлари ўртасида ҳатто қуролли тўқнашувлар бўлди. Айрим манбаларда ёзилишича, Афғонистон ҳукумати билан туркистонлик муҳожирлар ўртасидаги бу уруш бир йилча давом этди.

Ўша даврга оид ҳужжатларга таянган ҳолда, Иброҳимбекнинг Афғонистондаги фаолиятини қисқача таҳлил қиламиз. 1928 йилнинг охирида Афғонистонда амир Омонуллахон (1892-1960) ҳукмронлик даври: 1919-1929)га қарши ғалаёнлар кучайиб кетади. Бу исёнга Кобул атрофидаги тожик деҳқони хонадонида туғилган, афғон армиясининг собиқ офицери Ҳабибулла — Бачаи Саққо (1890-1929) раҳбарлик қилди. Афғон тарихчиси Халилулла Ведаднинг ёзишича, 1922 йилда ёш Ҳабибулла Бухорода Анвар Пошо атрофида туриб, қизил аскарларга қарши курашган эди. 1929 йил 18 январда асосан деҳқонлардан иборат Ҳабибулланинг отряди Кобулни эгаллайди. Ҳабибуллахон Афғонистон амири деб эълон қилинади (1929 йил январ-октябр). Тахтдан воз кечган Омонуллахон Қандаҳорга қочди. Бу воқеалар қизиган пайтда - 1928 йилнинг охирида Иброҳимбек Кобулдан жўнаб, Шимолий Афғонистонга келиб, ўз мавқеини мустаҳкамлай

¹ Пограничные войска в СССР. 1918—1928. —с.700.

бошлади. Бу ҳудуд азалдан туркий халқларнинг юрти бўлиб, асосан ўзбек, туркман ва тожиклар яшар эди. Иброҳимбек билан туркман муҳожирларининг бошлиғи Халифа Эшон ўртасида ўзаро иттифоқ тузилгач, унинг обрўси жуда ошиб кетди. 1929 йил 18 мартда ВКП(б)МК Ўрта Осиё бюроси номига ёзилган мактубда кўрсатилишича, «Иброҳимбек дастасида 4000 киши бўлган ва у зўр ғайрат билан ўз қўшинини кенгайтирмоқда...Хуррамбек, Ўтанбек ва бошқа кичик қўрбошилар ўзаро ҳамкорликда ҳаракат қилмоқда...»¹

ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси ва Ўрта Осиё ҳарбий округининг бу ҳақдаги маълумотлари билан танишган СССР раҳбари И.В.Сталин 1929 йил март ойида Омонуллахон ҳукуматининг ташқи ишлар вазири Фулом Сиддиқхон ва Москвадаги элчиси Фулом Набиҳон Чархий билан учрашди. Сталин Омонуллахонга ҳарбий ёрдам кўрсатиш ҳақидаги афғон томонининг расмий таклифларини бажонидил қабул қилди. Совет чекисти ва айғоқчиси Георгий Агабековнинг ўша пайтда ёзишича, 1929 йил 14 апрелда 2000 кишилиқ қизил аскарлар отряди Термиздан чиқиб, 15 апрелда Амударёнинг Паттакесар деган жойда кечувдан ўтди ва Афғонистон ҳудудига бостириб кирди. Совет аскарлари афғон армиясининг ҳарбий формасини кийиб олишган эди. Отряд қўмондони фуқаролар урушининг қатнашчиси, Украина казакларининг атамани, 1927 йилдан бошлаб СССРнинг Кобулдаги ҳарбий атташеси В.М.Примаков бўлиб, у «турк офицери Рагиб-бей» номи билан фаолият кўрсатган. Босқинчи совет аскарлари 19 апрелда Жанубий Туркистоннинг муҳим сиёсий ва иқтисодий маркази — Мозори Шарифни, 22 апрелда Тошкўрғон шаҳарларини босиб олишди. Қизил аскарларга қарши жангларида Ҳабибуллахоннинг афғон қўшинларидан ташқари Халифа Эшоннинг 2000 кишилиқ гуруҳи ва Иброҳимбек йигитлари ҳам қатнашди. Бироқ май ойининг охирида Омонуллахон Ҳабибуллахонга қарши курашни тўхтатиб, кўп миқдорда олтин ва қимматбаҳо бойликларни ҳамда қариндош-уруғларини олиб, аввал Ҳиндистонга, сўнгра Фарбга жўнаб кетди (у 1960 йилда Швейцарияда вафот этган). Воқеаларнинг бундай ривожини кўрган Сталин 31 майда қизил аскарлар отрядини СССРга қайтарди.

Бироқ Ҳабибуллахоннинг ҳукмронлиги узоққа бормади. Омонуллахон даврида ҳарбий вазир бўлган генерал Муҳаммад Нодирхон 1929 йил октябрда Ҳабибуллахонни ҳокимиятдан ағдариб, уни қатл қилгач, ўзи Афғонистон подшоҳи бўлиб олди (1929–1933). Нодирхон даврида туркистонлик муҳожирларнинг аҳволи яна оғирлашди, Ҳабибуллахон томонидан уларга берилган баъзи эркинликларга чек қўйилди.

Муҳожирликдаги дарбадарлик, Афғонистондаги турли сиёсий гуруҳлар ўртасидаги келишмовчиликлар ва бу курашда бирор-бир томон кўлида кўғирчоқ бўлиш хавфи ва ниҳоят, энг асосийси, Ватан туйғуси Иброҳимбекни яна орқага — Шарқий Бухорога қайтишга ундади.

1930 йил апрел ойида Иброҳимбек қўрбошилар дасталари тузишни тугатиб, совет-афғон чегараси бўйлаб намойишкорона юришни бошлади. Иброҳимбек орадан кўп ўтмай 24–25 майда қўрбошилар курултойини чақирди. Курултойда лақайлик қўрбошилар билан биргаликда 100 дан ортиқ вакил қатнашди.² Унда бекнинг энг яқин сафдошлари Ўтанбек, Мулла Тўрақул қатнашиб, улар Тожикистон ССР ҳудудига ўтиш масалаларини ҳал қилишди. Чегарадан ўтишни турли нуқталарда амалга ошириш келишиб олинди. Иброҳимбек СССРга қарши ялпи ҳужумни 1930 йил 3 июл кунига белгилади.

Бироқ кўп сонли жосуслар орқали уларнинг бу режасидан хабар топган мустабид совет режими раҳбарлари зудлик билан қарши зарба уюштирдилар. 1930 йил 20 июнда Ўрта Осиё ҳарбий округининг терма отликлар бригадаси Амударёни Айваж қасабаси ёнидан кечиб ўтиб, Афғонистон ҳудудига бостириб киришди. Совет аскарларига курашда катта тажриба тўплаган Яков Мелькумов қўмондонлик қилаётган эди. Уларнинг бош мақсади Иброҳимбекнинг Алиободадаги асосий қароргоҳини эгаллаш эди.

Ўрта Осиё ҳарбий округи қўмондони П.Е.Дибенко номига 1930 йил 26 июнда йўлланган ҳисоботда айтилишича, «хаммаси бўлиб 839 босмачи ва уларнинг фаол таъминотчилари ўлдирилди». Ҳалок бўлганлар орасида машҳур қўрбошилар бўлган. Бундан ташқари қизил аскарлар томонидан уй-жойлар ҳам бузиб ташланди, қишлоқлардаги экинзорлар пайҳон қилинди, йиғиштирилган ҳосил куйдириб ташланди, улар «200 туя, 80 от, 400 қўйни тортиб олишди». Иброҳимбек ва унинг яқин сафдоши Ўтанбек қўрбоши кичик бир даста билан Қора Ботир тоғларига чекинишди. 26 июнга ўтар кечаси босқинчиликни тугатган Мелькумов отряди Афғонистондан Тожикистон ССР ҳудудига қайтди Шундай қилиб, Афғонистондаги туркистонлик муҳожирларга қарши қаратилган бу зарба Иброҳимбекнинг ўз ватанига қайтиш муддатини яна орқага ташлади.

1931 йил бошларида Иброҳимбек ўз ҳаракатини фаоллаштириб, муҳожирларнинг

¹ Гиленсен В. М. Разгром басмаческих баз в Афганистане // Военно-исторический журнал, 2000, №1. — с.35.

² РФВА (Россия давлат ҳарбий архиви). 25895-фонд, 1-рўйхат, 696-иш, 602-варақ.

тарқоқ кучларини яна бирлаштирди. У ўтган йилнинг авжи саратон чилласида, атиги 7 кун ичида чеккан мағлубият алами учун босқинчи совет қўшинларидан интиқом олиш истагида бутун вужуди ёнар эди. Бунинг устига Нодирхон режими билан туркистонлик муҳожирлар ўртасидаги зиддиятлар кучайди. Архив ҳужжатларидан бирида келтирилишича, «1930 йил ёзида афғон ҳукумати қуролли куч билан муҳожирларни тугатишга киришди.. ва Иброҳимбекка қарши кураш бошлади. Ярим йиллик тўқнашувлар натижасида, афғон қўшинларининг зарбалари остида Иброҳимбек ўз отряди билан чегара атрофига келиб ўрнашди...»

Иброҳимбек 1931 йил март ойининг охирида Панж дарёси атрофида кичик қўрбошилар дасталарини СССР чегарасидан ўтишини уюштиради. Иброҳимбекнинг ўзи 1500 кишилиқ сараланган қўшин ва 8 нафар қўрбошиси билан 1931 йил 30 мартда (айрим манбаларда 2 апрелда) чегарадан ўтиб, Ватан тупроғига қадам қўйди. Ўша даврга оид Ўрта Осиё чегара қўшинлари ОГПУ бошқармаси маълумотларида айтилишича, «Иброҳимбек СССР худудига асар экан, унинг аниқ сиёсий режаси бор эди...»¹ Дарҳақиқат, Иброҳимбек ўз олдига қиёсий мақсад қилиб мустабид совет режими ва қизил армияга қарши курашни қўйган эди.

Иброҳимбек тарафдорлари юртда ҳам қўллаб топилди. Унинг қўшини сафига юзлаб ватанпарварлар келиб қўшилди. Ўрта Осиё ҳарбий округи (САВО) штаби ҳисоб-китобларига қараганда, Тожикистоннинг Кофирниҳон ва Вахш дарёлари оралиғида 1.965 киши ва 16 даста ҳаракат қилган. САВО қўмондони ўринбосари И.К.Грязнов бошчилигидаги 1.618 пиеда аскар, 1.823 отлиқ жангчи, 164 та қўл ва 78 та станокли пулемётлар 12 тадан артиллерия, тўплар ҳамда самолётлар ёрдамида Иброҳимбек йигитларига қарши 10 апрелда ҳужумга ўтилди. Совет жангчиларига ОГПУ қўшинлари ёрдамга келди.

Иброҳимбек қўшинлари билан совет қисмлари ўртасида 3 апрелдан то 18 апрелгача қаттиқ жанглар бўлди. У омонсиз олишувлар билан Вахш дарёсининг ўнг қирғоғига чекинди, 10 майгача 974 йигитидан ажралди. Иброҳимбекка қарши 4.000 аскар жўнатилди. 1931 йил 12 июнда Оқбоштоғда сўнги ва шиддатли муҳораба бўлди. Бу ҳаёт-мамот курашида Иброҳимбек араланди ва жангни бой берди. У Кофирниҳон дарёси бўйлаб, яна Боботоғга чекинди.

Жанг ҳаракатлари тасвирланган архив ҳужжатларида келтирилишича, 1931 йил 20 март-29 июнда 77 қўрбоши қўлга олинди ва таслим бўлди. Бу пайтда 1.550 истиқлолчи ўлдирилди. 1.750 киши таслим бўлди. 1931 йил 23 июнда ОГПУ қўшинлари 10-отлиқлар полки 2-дивизиони жангчилари ва совет чекистлари томонидан Иброҳимбек ярадор ҳолда қўлга олинди.

Иброҳимбек зудлик билан аввал Сталинобод (ҳозирги Душанбе), сўнгра эса Тошкентга олиб келинди. Чекистлар томонидан ўтказилган тергов ва даҳшатли қийноқлар ҳам Иброҳимбекнинг маънавий иродасини бука олмади. 1932 йил март ойида бўлган суд жараёнида у манфур совет режимига қарши узоқ давр мобайнида мардонавор кураш олиб борганлигини мағрурлик билан таъкидлайди. Истиқлолчиларнинг сўнги йирик йўлбошчиси Иброҳимбек Чақабой ўғли ҳарбий трибунал ҳукми билан 1932 йил 31 августда қатл қилинди.

«Иброҳимбек билан бирга Шарқий Бухородаги «Бутун ислом қўшинларининг Олий бош қўмондони» деган унвон ҳам дафн этилди, шунингдек, мужоҳидларнинг қаҳрамонона даври ҳам тугади», — деб ёзган эди англиялик тадқиқотчи Гленда Фрээр.²

Шундай қилиб, Шарқий Бухорода айрим танаффуслар билан 11 йил давомида мустабид совет режими ва босқинчи қизил армияга қарши фидокорона курашган истиқлолчиларнинг бош етакчиси Иброҳимбек қўрбошининг қисмати фожиали тугади.

Бухородаги истиқлолчиларнинг энг машҳур йўлбошчиси, бу шубҳасиз, туркиялик ҳарбий саркарда, сиёсий арбоб АНВАР ПОШО ҳисобланади.

Анвар Пошо (14.06.1881, Истанбул - 04.08.1922, Шарқий Бухоро) фақат Туркия ёхуд Туркистонда эмас, балки бутун мусулмонлар оламида кўзга кўринган фидоий инсонлардан бири эди. XX аср бошларида мусулмон дунёсида ҳеч кимнинг шухрати унингдек кўп тарқалмаган бўлса керак. Анвар Пошо Туркия, Македония, Кавказ, Германия, Россия, Туркистон ва Бухородаги сиёсий жараёнларда фаол қатнашди.

Анвар Пошо 1881 йилда Истанбулда кичик хизматчи Аҳмадбей оиласида тўнғич фарзанд сифатида туғилди. Анвар Пошо 1903 йилда Истанбулдаги ҳарбий академияни тугатди. Академия уни Усмонлилар салтанатига қарашли Македонияда турган 3-армияга хизматга юборди. Анвар Пошонинг келиб чиқиши аслида македониялик бўлиб, унинг болалиги шу ерда ўтган эди.

Анвар Пошо Туркиядаги Усмонлилар султони Абдулҳамид II (1842-1918, султон ва халифалик даври: 1876-1909)нинг мустабид зулмига чек қўйган ёш турклар ҳаракатининг

¹ Пограничные войска в СССР. 1929-1938. Сборник документов. -М..«Наука», 1972.с.182.

² Гленда Фрээр. Босмачи-II (инглиз т.) -Оксфорд, 1987. -6.23.

раҳбаридан бири эди. «Иттиҳод ва Тараққий» (ёш туркларнинг махфий сиёсий жамияти сифатида 1889 йил Истанбулда ташкил топган) партияси султонликка қарашли Македонияда 1908 йил 23 июлда ҳокимиятни қўлга олгач, бу воқеалар марказида турган Анвар халқ қаҳрамонига айланиб қолди. Ўша йили ҳали 27 ёшга ҳам тўлмаган Анварга генерал ҳарбий унвони — Пошо берилди. Анвар Пошонинг обрў ва нуфузи, унинг таъсири тез орада кучайиб кетди. Анвар Пошони Берлиндаги Туркия ҳарбий атташеси қилиб тайинлашди. У немис тили ва ҳарбий санъатини қунт билан ўрганди. Унинг Германия билан яқинлашуви шу пайтдан бошланди. Анвар Пошо Италия — Туркия уруши (1911 йил сентябр - 1912 йил октябр) ва Болқон урушлари (1912 йил октябр - 1913 йил август) даврида Усмонли турк салтанатининг Италия, Болгария, Сербияга қарши олиб борган курашларида жасорат намуналарини кўрсатди. 1913 йил январда бўлган ҳарбий тўнтариш натижасида мамлакат ўлиқ равишда ёш турклар қўлига ўтди (Иттиҳодчилар 1912 йилда ҳокимиятдан четлашган эдилар). Талъат Пошо (1874-1921), Анвар Пошо, Жамол Пошодан иборат триумфират (учлик) мамлакатни бошқара бошлади. Талъат Пошо Усмонли салтанатининг Бош вазири, Анвар Пошо мамлакатнинг Бош қўмондони ва ҳарбий вазир, Жамол Пошо ҳарбий денгиз кучлари вазири эди.¹ (Улар бу юксак лавозимларда 1918 йилнинг охиригача фаолият кўрсатишди).

Анвар Пошо Болқон урушлари даврида ҳарбий корпуснинг штаб бошлиғи лавозида ишлаган пайтида унинг қўл остида майор Мустафо Камол Отатурк (1881-1938: президентлик даври: 1923-1938) ҳам хизмат қилар эди. Иккинчи Болқон уруши (1913 йил июн-август) даврида Анвар Пошо қўшинлари болгарларга кучли зарбалар беради. Биринчи урушда Туркиядан тортиб олинган Эдирна шаҳри болгарлар босқинидан озод қилинди. 1914 йил июнда Эдирнага борган Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919) Анвар Пошонинг ҳарбий жасоратларини «Ойна» журналичада ўша пайтда чоп қилдирган «Саёҳат хотиралари»да самимият билан қуйидагича тасвирлайди: «...Анварбек тўрт кунлик йўлни бир кунда юриб келиб, Адрнани (Эдирнани — Қ.Р.) босиб, булғорлардан қайтиб олди. Булғорлар мунд билиб, Адрнани обод еру хонау аскархонау анборлариға ўт қўюб эканларким, бу ўтларни ҳам вақтида турк аскарлари етиб, сўндуруб, булғорлардан бениҳоят озуқа, асбоб, милтиқ ва кўп адад тўпларни ўлжа олибдурлар... Хулоса, Адрнанинг қайтиб олинганлигининг шарафи ёш туркларга ва Анвар Пошога nasib бўлди.»²

Ўз навбатида Анвар Пошо Туркистондан таҳсил олиш учун Туркияга борган талабаларга хайрихоҳлик билан қаради. Баъзи манбаларда келтирилишича, у Бухородан бу диёрга борган Усмон Хўжани олий даражада қабул қилган эди. Анвар Пошо 1913 йилда Туркиянинг ҳарбий вазири, Биринчи жаҳон уруши бошлангач эса бутун Усмонли турк армиясининг Олий бош қўмондони қилиб тайинланди.

«1913-14 йиллардаги (аслида 1911-12 йиллардаги — Қ.Р) италян-турк уруши вақтида Туркистон аҳолиси Анварнинг ҳаракатига қандай муносабат билдирганини эслайлик, биз бунда шуни кўрамиз-ки, ҳатто мактабларда таҳсил олувчи ўсмирлар Анвар Пошо қўшинининг ҳар бир ҳаракатини интиқлик ва фахр билан кузатиб, унинг жасоратига тасаннолар айтишарди, халқ эса беш йил мобайнида унинг шарафига ўз ўғлонларига Анвар исмини кўяр эди»,³ — деб расмий ҳужжатларнинг бирида сал кейинроқ ёзган эди Туркистон совет республикасининг раҳбарларидан бири.

1914 йил 5 март куни Анвар Пошонинг ҳаётида унутилмас воқеа содир бўлди. У Усмонлилар султони ва халифанинг қизи Нажиба бегимга уйланди.

Туркиянинг Германия билан яқинлашуви пировардида ҳар икки томоннинг 1914 йил 2 августда Антанта давлатларига қарши битим тузиши билан якунланди. 1914 йил 12 ноябрда Туркия Германия томонида туриб, Биринчи жаҳон урушига кирди. Анвар Пошонинг бу яқинлашувда маълум ҳиссаси борлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Анвар Пошо армияси икки фронтда: Кавказда Россияга қарши ҳамда Ироқ, Ҳижоз, Миср ва Сурияда Англияга қарши урушга киришди. Анвар Пошонинг шахсан ўзи Кавказ фронтдаги жангларда қўмондонлик қилди. 1914 йил декабрда Сарикамиш атрофида турклар билан руслар ўртасида шиддатли жанглар бўлди. Айни пайтда жанг ҳаракатларини икки давлат Эрон ҳудудига ҳам кўчириб, турк армияси Эрон Озарбойжонда русларни мағлубиятга учратди. Ўша пайтда Туркияда бўлган ва мамлакатдаги сиёсий вазиятни яхши тушунган рус олими В.А.Гордлевский (кейинчалик у академик бўлди) ўзининг «Туркия силуетлари» (1914) асарида Анвар Пошони «қаҳрамон», «ёш турклар партиясининг энг шуҳратли доҳийси» деб, бежиз таърифламаган эди.

Бироқ Биринчи жаҳон урушида Туркия ва унинг иттифоқчиси Германия мағлубиятга учрагач, Анвар Пошо ўзининг содиқ сафдошлари Талъат Пошо ва Жамол Пошо билан биргаликда 1918 йил 3 ноябрга ўтар кечаси Туркия ҳудудидан чиқиб кетишди.

¹ Қаранг: Турк халқининг буюк фарзанди Отатурк.-Т, 1998.-Б.19.

² Бехбудий. Танланган асарлар. 2-нашри. -Т., «маънавият», 1999.-Б.77.

³ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 45-иш, 131-варақ.

Туркиялик тарихчи Нермин Менеменси ўғлининг ёзишича, Анвар Пошо Берлинга 1919 йилнинг бошларида келади. Шу йилнинг июл ойида Истанбул ҳарбий суди уч пошо ва дўстлари Нозимбекни ўлим жазосига сиртдан ҳукм қилади. Орадан кўп ўтмай бу ҳукм асоссиз деб топилди.

Мағлубиятга учраган Германия Анвар Пошонинг фаолият кўрсатиши учун унга шароит яратиб бера олмайди. «Иттиҳод ва Тараққий» партияси раҳбарларининг, шу жумладан, Анвар Пошонинг ҳам асосий фикри тобора нуфузи ошиб бораётган совет Россияси билан алоқани йўлга қўйишга қаратилади. Анвар Пошо немис коммунисти Карл Радекнинг тавсиясига биноан Москвага жўнади. Анвар Пошо Москвага автомобилда кириб боради ва шу лаҳзадаёқ Зиновьев томонидан Бокуда 1920 йил 1-7 сентябрда бўладиган Шарқ халқларининг курултойида қатнашиш учун олиб кетилади.

Г.Е.Зиновьев (1883-1936) Коминтерн (Коммунистик Интернационал) Ижроия Комитетининг раиси бўлиб, Лениннинг кўрсатмаси билан у Бокудаги курултой фаолиятига раҳбарлик қилган эди. Анвар Пошо курултойда иштирок қилса ҳам, Зиновьев икки кунлик тортишувлардан сўнг унга нутқ сўзлаш учун имконият бермайди. Фақат Анвар Пошо тайёрлаган маъруза матни Афандизода томонидан курултойда ўқиб эшитирилади.

Мунаввар Қорининг кейинчалик ўз хотираларида ёзишича, курултой жараёнида Анвар Пошони зўр эҳтиром билан кутиб олишади, хусусан, у билан туркистонлик мусулмон делегатлари ўртасида самимий мулоқотлар бўлади. Коминтерн раиси Г.Е.Зиновьев Бошқирдистон миллий ҳукуматининг собиқ раиси Валидийга бу анжуман ишида қатнашишга рухсат бермайди. Мунаввар Қори бу пайтда Бокуда ярим яширин ҳолатда фаолият кўрсатаётган Валидий билан бир неча марта учрашади.¹ Курултой очилмасдан аввал, 29 августда, Валидий Ашхобод атрофида Туркистон делегацияси келаётган поездга чиқиб, Турор Рисқулов ва Тўрақул Жонузоқов билан махфий тарзда суҳбатлашган эди.² Улар бу учрашувларда совет режимига қарши биргаликда кураш олиб бориш тўғрисида, Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатини ягона марказга бирлаштириш ҳақида ўзаро фикр алмашадилар ва яқдил хулосага келадилар.

Анвар Пошонинг совет Россияси билан ҳамкорлик қилган даври (1920 йил ёзи-1921 йил сентябр) унинг таржимаи ҳолидаги энг қоронғи ва чалкаш саҳифаларни ташкил қилади. Адолат юзасидан айтганда, Анвар Пошо ҳақида хорижда ва ўзимизда ёзилган китобларда бир-бирига зид фикрлар, қарама-қарши баҳо ва талқинлар мавжуд.

Мавжуд бўлган архив ҳужжатлари ва замондошларининг хотиралари асосида Анвар Пошонинг совет Россияси ва Бухородаги фаолиятини кўриб чиқамиз.

«Анвар Москвада хотиржам яшар ва ҳурмат-эътиборга сазовор эди» деб таъкидланади ўша давр ҳужжатларининг бирида. Советлар билан ҳамкорликнинг дастлабки даврида Анвар Пошо большевиклар йўлбошчиси Лениннинг фикрларини тўғри деб ўйлади, у ҳатто Шарқ халқларининг коммунизм байроғи остида Туркиянинг азалий душмани Англия империализмига қарши курашга чақирди. Албатта, бу курашга даъват Ленин ва унинг сафдошлари томонидан Анвар Пошонинг онгига сингдирилган эди. Бироқ жангу жадаллар ва турли саргузаштларга ўч, маълум маънода таваккалчи бўлган Анвар Пошо «... Москвада хотиржам яшашни истамасди...», у 1921 йил июлда «... Москвадан Ботумига келди. Шу кунларда Мустафо Камол инглизлар билан ҳаёт-мамонт жангига киришган эди...»³

1921 йил 16 мартда Москвада совет Россияси билан Туркия ўртасида дўстлик ва биродарлик ҳақида, 13 октябрда Туркия билан бошқа совет республикалари ўртасида турли шартномалар тузилган эди. Бу шартномалар натижасида икки янги давлат — Россия билан Туркия ўзаро муносабатларни яхшилаб олишти. Мустафо Камол ҳукумати Россиядан Анвар Пошони Туркияга қайтаришни ёки уни чегарадош Кавказ ҳудудидан чиқариб юборишни қатъий талаб қилди. Шунинг учун ҳам РСФСР ҳукумати Анатолиядаги миллий турк ҳарбий кучларига қарши ҳеч қандай ҳаракат қилмасликни Кавказда турган Анвар Пошога тайинлади ва «унга Анатолия Ботумиси ерларидан зудлик билан чиқиб кетишни буюрди. Анвар Пошо ушбу буйруқни олгач, Туркистонга жўнади ва Бухорога етиб келди...». Шундай қилиб, шахсан Лениннинг кўрсатмаси билан Анвар Пошо Бухорога жўнатилды. «Улар Анвар Пошони ўртадан четлаштириш учун Ўрта Осиёга юборган бўлишлари ҳам мумкин», — деб ёзганида турк тарихчиси Нермин Менеменси ўғли эҳтимол ҳақдир.

Анвар Пошо 1921 йил октябрда Бухоро шаҳрига келганда унинг олдида икки йўлдан бири турар эди: Бухородаги истиқлолчилар қаторига ўтиб, бу ҳаракатни бошқа-риш, яъни совет режимига ошкора қарши чиқиш ёки Афғонистонга яширин равишда

¹ Қаранг: Мунаввар Қори Абдурашидхонов. Хотираларимдан. -Т. «Шарқ». 2001. -Б.27-28.

² Заки Валиди Тўгон. Хотиралар (Турк т.) 2-нашри. -Истанбул. 1999. -Б.288-289.

³ Ўзбекистон МДА, 47-фонд. 1-рўйхат, 26-иш, 66-варақ.

ўтиб кетиш. Тўғри, учинчи йўл — Москвага қайтиб кетиш имконияти ҳам йўқ эмас эди. Анвар Пошо бу муқаддас шаҳарда Бухоро ҳукуматининг бошлиғи Файзулла Хўжаев ва бошқа давлат арбоблари билан бир неча марта учрашди.

Туркистондаги сиёсий жараённинг фаол қатнашчиларидан бири, асли бошқирдистонлик Аҳмад Закий Валидий Тўғон ўзининг «Хотиралар» китобида Анвар Пошо билан Бухоро шаҳрида бўлиб ўтган учрашувларни батафсил тасвирлайди.

Анвар Пошо бўлиб ўтган ана шундай учрашувлардан кейин қатъий бир қарорга келди. У Шарқий Бухорога бориб, истиқлолчилар сафига қўшилмоқчи эканини ўзининг дўстлари ва сафдошларига маълум қилди.

Анвар Пошо Бухоро шаҳри билан мангуга хайрлашган кун — 1921 йил 8 ноябр бўлди. «Шу кун аввало, амирнинг шаҳар ташқарисидаги саройи яқинидаги милиция биносига бордик, — дейди Пошо. — Бир рус милтиғи ва юзта ўқ олдим. Йўлга тушдик. Ниҳоят, чўлга чиқиб, асл йўлга етишдик». Анвар Пошо учун бу йўл — роҳатсизлик, азоб ва руҳий қийноқлар йўли эди. Унинг учун бу кунлар — бағоят зиддиятли, ўйловли, кўнгилни гоҳо тушкунлик қуюни қуршаб олган армонли кунлар эди. Бухорога у жуда улуг ният, юксак орзу-умидлар билан кириб келганди. Қондош ва диндош қариндошларини бир байроқ остида бирлаштириш, уларга бош бўлиб, шон ва зафарлар кучиш, бу табаррук заминни келгинди босқинчилар қўлидан халос этиб, асрий эркинлигини қайта тиклаш истаги уни Бухорои Шарифга чорлаганди. Бухорони Пошо кўрди: бузилган, қарийб бир вайронга айлантирилган шаҳар жуда маҳзун ва чалажон бир аҳволда эди...

Анвар Пошо Бухородан жўнаб кетар экан, Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатига қўшилишини Валидийга очиқ тарзда айтди ва унинг айрим маслаҳатларини қабул қилди. Валидийнинг эътирофича, «унинг бу мамлакатнинг Россия қуллигидан қутқаришга жонини фидо қилишга қарори қатъийлиги кўриниб турарди».

«Анвар Пошо Бухорода қолиб ишларимиз билан шугулланганда эди, — дейди ўша даврда Бухоро Марказий Ижроия Кўмитаси раиси Усмон Хўжа, — бутун Туркистон миллий қувватларини ислоҳ қилиб ва янгидан оёқлантириб, ҳақиқий бир армияни яратган бўларди. Чунки ўша кунларда у ердаги турклар орасида Анвар Пошо даражасида лаёқатли, тажрибали ва шухратли бир кўмондон, ҳатто Афғонистон, Ироқ, хуллас, бутун ислом оламида ҳам йўқ эди. Масалан, 1921 йил декабр ойда руслар билан орамиз бузилганда «Оҳ, ҳозир Анвар Пошо бўлсайди...», — деяроқ, уни ҳасратла элагандик. У замон Анвар ёнимизда бўлсайди, бизга улуг маънавий бир қувват бўлиб қолмасдан, биз уни дарҳол Бош кўмондон этиб сайлардик».¹

Ҳақиқатан ҳам Анвар Пошо ўша даврдаги мураккаб бир тарихий шароитда Туркистон аскарӣ ишлари учун бағоят зарур эди. Аммо унинг Бухорога келиши юқорида таъкидланганидек фақат совет маъмуллари ва муаррихлари томонидан эмас, балки бошқа ганимлари томонидан ҳам нотўғри талқин этилиб, бу борада жуда кўп тўхмат ва ёлғонлар тўқилгандир. У Балжувондан туриб, рафиқаси Нажиба бегимга ёзган сўнгги мактубида шу тўғрида ҳам тўхталган: «Сен билурсанки, маним ҳақимда тўхмат-ташвиқотлар тарқатиб юрган бадбахт кимсаларнинг иддао этганларидек, мен бу олис диёрларда (яъни, Бухорода-Қ.Р.) мол дунё ахтариб, бой бўлмоқ ёки ўз ҳокимиятимни қурмоқ учун келганим йўқ. Мени сендан узоқлаштириб бу жойларга келтирган Жаноби ҳақнинг зиммамага юклагани муқаддас бир вазифадир».

Унинг рафиқасига йўллаган мазкур охириги хати Анвар Пошо маънавий дунёси қанчалик бутун буюк шахс эканлигидан, унинг иймони бақувватлигидан далолат берувчи бир ҳужжат ҳамдир.

Хорижлик тадқиқотчи Гленда Фрээрнинг ёзишича, Бухорода большевикларга қарши курашнинг ҳаракатлантирувчи куч «либерал жадидлар, консерватив мусулмон етакчилари ва тоғлик қабиалар мустақил доҳйларининг машаққатли иттифоқи бўлиб, уларни Анвар Пошонинг фусункор исми бирлаштирган эди».

Фарблик бошқа бир тадқиқотчи Марта Олкоттнинг таъкидлашича, Анвар Пошонинг оҳанрабои эслатувчи шахси ва унинг даъвати Туркистон халқи ўртасида катта акс-садо уйғотди ва улар томонидан қўлаб-қувватланди.

Анвар Пошо истиқлолчиларнинг жанговар кучини оширди. У Шарқий Бухорода бирлашган лашкар бунёд этди ва уни турк зобитлари билан мустаҳкамлади, гарбча кўмондонлик услубини жорий қилди. Бутун Туркистон ҳудудида совет режими ва қизил армияга қарши курашаётган ватанпарвар кучларнинг ҳаракатлари ягона марказга мувофиқлаштирилди. Анвар Пошо кўрсатмаси билан Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Хоразм кўрбошиларининг учрашувлари мунтазам равишда ўтказилиб турилди ва уларга керакли йўл-йўриқлар берилди. Шунинг учун ҳам туркиялик тадқиқотчи Али Бодомчининг қуйидаги сўзлари ўша даврнинг яхлит манзарасини тўғри намоён қилади: «Анвар

¹ Усмон Хўжа. Анвар Пошо Бухорода қолса эди... II «Эрк», 1992 йил 29 апрел—5 май

Пошонинг Бухорода Туркистон тупроғига қадам қўйиши, Туркистоннинг ҳар томонида бўлганидек, Фарғонада ҳам кўрбошилар ва халқ орасида қизгин меҳр билан қаршиланди, истиқлол умидини буюк мақсад ҳаракатига айлантирди».¹

Анвар Пошо Шарқий Бухорога келгач, Фарғонада бўлган турк зобитларидан Исмоил Ҳаққибейни ёнига чақиради. Унгача Пошонинг Бухорога келганлигини Афғонистон почта ходимлари орқали эшитган Фарғона кўрбошиларининг Бош қўмондони Шермуҳаммадбек Исмоил Ҳаққибей билан биргаликда Анвар Пошога ўз эҳтироми ва боғлиқлигини билдирмоқ учун Музаффархон мингбоши раҳбарлигида бир ҳайъатни Шарқий Бухорога юборади. Анвар Пошо ундан Фарғона миллий мужодаласи ҳақида барча маълумотларни олгач, уни Қўлоб кўрбошиси Давлатмандбек хузурига жўнатди.

Анвар Пошонинг Шермуҳаммадбекка юборган махсус мактубида (1922 йил февралда ёзилган) шундай сўзлар битилган эди:

«Муҳтарам фидокор мужоҳид орқадощлар! Жаноби Оллоҳнинг ёрдами билан дину имон душмани бўлмиш большевикларни Душанбе, Шўрчи, Сарийосиё, Денов ва Қабодиёндан қувиб чиқардик... Большевик қўшинларининг катта қисми Бойсун гарнизонида ўрнашиб олган. Бунга қарши Дарвоз, Боботоғ, Денов, Қоратоғ аскарларидан таркиб топган қўшинларимиз Бойсунни муҳофаза этишга тайёрланмоқдалар. Бойсунда муҳораба давом этаётир. Иншооллоҳ, яқин орада бу туманни ҳам озод этажамиз...»

Хоразм кўрбошиларнинг етакчиси Жунаидхон билан Анвар Пошо ўртасида ҳам ўзаро алоқалар мавжуд бўлган.

Шуни таъкидлаш лозимки, Анвар Пошо давридагина Афғонистондан бухоролик истиқлолчилар учун қурол-яроғ, ҳатто афғон сарбозларидан иборат ғуруҳлар жўнатилди. Бухоро амира Саид Олимхон ва афғон амира Омонуллохон Анвар Пошо орқали Туркистондаги истиқлолчи дасталар билан доимий алоқани йўлга қўйиб турдилар.

Гленда Фрээрнинг фикрича, «Мужоҳидлар ўша пайтда миллатпарварлик ҳаракатининг энг қудратли, эҳтимолки, энг оммавий қисмини ташкил қила олдилар».

Анвар Пошо бир вақтнинг ўзида ҳам ҳарбий саркарда, ҳам уста сиёсатчи, ҳам моҳир дипломат ва давлат арбоби бўлишга интилар эди. Аксарият ҳолларда у бунга муваффақ бўла олганлигини эътироф қилишга бурчлимиз.

Туркистонлик ватандошимиз Шаҳобиддин Яссавийнинг ёзишича, Анвар Пошо муқаддас курашга кирар экан, қўйидаги шиорларни майдонга ташлайди: «Туркистон — турк миллатининг юртидир! Ёлларимиз Туркистондан даф бўлсун! Туркистон халқининг ғайрати ва бирлиги эгилмасун...!»

Бухоро телеграф агентлиги томонидан 1922 йил 16 августда чиқарилган шошилинч хабарномада қўйидагиларни ўқиймиз: «Балжувон ва Ховалинг атрофларида Анварнинг... ўлими... Босмачиларнинг йўлбошчиси Анвар Пошо қўл жангида бешта ҳалокатли жароҳат олиб ўлдирилди».²

Анвар Пошо билан бир сафда туриб, истиқлол курашини олиб борган ўша даврдаги истиқлолчиларнинг хотираларида бу фожиа батафсил кўрсатилган.

Ушбу воқеа Шермуҳаммадбекнинг хотираларида бундай ҳикоя қилинади: «Шарқий Бухоро бизга 8 кунлик масофа эди. Нурмуҳаммадбек Шарқий Бухоронинг Лаҳши қишлоғидан йўллаган хабардан Анвар Пошонинг шаҳид бўлганини билдик. Лекин мен ишонмасдим. Чунки, бундан аввал ҳам 14 мартаба айни шундай гап тарқалган эди. Лекин, бирмунча фурсат ўтгач, Бухоро ила Фарғона худудида Нурмуҳаммадбек билан кўришгач, бу машҳур хабар ҳақиқат эканлигига ишондим. Аччиқ Олма деган жойда хатми Қуръон этиб, фотиҳалар ўқиб, катта-кичик ўртасида Пошонинг хотирасига ҳурмат бажо айладиқ. Ғам-кулфат наинки бизни, тошу тупроқни ҳам қуршаб олганди. Ингитларимизнинг фиғони кўкларга юксалди. Негаки, бизнинг раҳнаомиз ўлиб, умид юлдузимиз сўнганди...»

Толесиз ватаннинг, толесиз Туркистоннинг изтироблари неزامон тинажак, юзи неزامон кулажак, тўккан қонлари неزامон қуриyajак?..»

Шундай қилиб, Анвар Пошо 1922 йил 4 август жума куни, Қурбон ҳайити байрамининг иккинчи кунинда Балжувон яқинида қизил аскарлар билан бўлган жангда ўлдирилди. Анвар Пошонинг ўлими ҳақидаги ҳақиқат бугун Туркистон ўлкасига яшин тезлигида тарқалди ва уни дафн этиш маросимида, айтишларича, қачонлардир Анвар Пошо билан бирга туриб курашган 25 минг кишидан ҳам кўп халқ тўпланди. Бухоро истиқлолчилари томонидан мамлакатда миллий мотам эълон қилинди.

Бухоро амирининг ёзишича, «унинг жасади Чекан мавзеида Ҳазрати Султон деган ном билан машҳур бўлган зиёратгоҳ жойга дафн этилди». Тўғоннинг сўзига қараганда, «ҳимма жойга тарқалган мотам қўшиқлари» ёзилди.

Худди ана шундай мотам марсияларининг энг машҳури Туркистоннинг буюк

¹ Али Бодомчи, ўша асар, 380-бет.

² Ўзбекистон МДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 343-иш. 35-варақ.

эрксевар шоири Чўлпон қаламига мансуб «Балжувон» марсиясидир. Бу марсия 1922 йил август ойида битилган. Бу шеър «Анвар Пошонинг жасур сиймосини гавдалантирувчи сўздан яралган шеърый бир ҳайкал» (Иброҳим Ҳаққул) десак асло муболаға бўлмайди.

Чўлпон Анвар Пошонинг шаҳид бўлганлигини назарда тутиб, «қонлар йиғлатди-ку бизни бу хабар», — дейди ва Балжувонда тўкилган қонларни — «тарихнинг рангини» ўзгартирган қон дея ҳукм чиқаради:

«Тарихнинг рангини қўп қонлар билан
Қорайтган, тўлдирган бироқ Балжувон
Энг сўнгги умидни қонга бўяган,
Оҳ, қандай хайрсиз замонлар келган!»

Туркистон муҳожирларининг «Ёш Туркистон» журналида таъкидланганидек, «Анвар Пошо ўзга юртва эмас, балки ўзининг ватанида, қондош юртва туркийлар ва туркий дунё учун жон берди».

Шундай қилиб, Анвар Пошо Туркистон мустақиллиги учун курашда ҳалок бўлди. Туркистонда унинг номи миллий рамз ва истиқлол тимсолига айланди. У туркий халқлар озодлиги учун ўз жонини фидо қилди ва номи Туркистон тарихида абадий қолди.

Анвар Пошо ўлиmidан кейин 40 кун ўтгач, Афғонистондан унинг сафдоши Салим Пошо (Ҳожи Сомий) Шарқий Бухорога келди. Салим Пошо Мўминободда кўрбошилар билан учрашгач, Анвар Пошо билан Давлатмандбекни қайта дафн этиш учун элулусдан ижозат олди. У Анвар Пошо ва Давлатмандбекнинг жасадини олиб, Чегим қишлоғидаги баҳаво адир тепасига элтиб дафн этади.

Анвар Пошо қабри коммунистик мафкура юртимизда ҳукмронлик қилган йилларда ўзбек ва тожик халқларининг муқаддас зиёратгоҳига айланди. Ҳолбуки, совет режими югурдаклари ва малайлари бир неча марта қабр атрофини текислаб ташлашган эди.

СССР империяси емирилгач, Анвар Пошонинг хоки туроби муаммоси яна қайтадан кўтарилди. 1996 йил апрел ойида Тожикистон Республикаси Президенти И.Раҳмоновнинг Туркияга расмий ташрифи (визити) вақтида унинг хокини Душанбе яқинидаги ушбу манзилдан ўз юртига кўчириш масаласи муҳокама қилинди. 1996 йил 4 августда туркий халқларнинг бу жасур ўғлони хоки Туркияга кўчирилиб, Истанбулда тантанали равишда қайта дафн қилинди.

Ғарбий Бухоро (Бухоро, Кармана ва Нурота вилоятлари)даги истиқлолчиларнинг сардори бўлган МУЛЛА АБДУЛҚАҲҲОР (1884-1924) ҳам кўзга кўринган йирик кўрбоши бўлган. Бухоронинг сўнгги амири Саид Олимхон ўз хотираларида Мулла Абдулқаҳор фаолиятига махсус тўхталиб, унинг қилган ишларини алоҳида бобда ёритган.

Мулла Абдулқаҳор Бухоронинг Гиждувон туманидаги Саидкент қишлоғида 1884 йилда туғилди.¹ У ёшлигиданоқ ўқимишли ва билимдон бўлганлиги учун чор атрофга «мулла»деб номи кетган эди. Чунки у Бухородаги машҳур Мир Араб мадрасасида таҳсил олганди. 1920 йил сентябрда Саид Олимхон Бухоро шаҳрини тарк этгач, «Бухоро шаҳри атрофидаги фуқаролар, Гиждувон, Пирмаст, Вобкент, Хўжа Ориф (Шофиркон-Қ.Р.), Хутфор, Вағонза (Қизилтепа-Қ.Р.), Қорақўл туманлари аҳолиси ва фуқаролари, тахминан ўн беш минг нафар одам» қизил аскарларга қарши курашга тўпланди. Саид Олимхоннинг фармони билан унинг «Мулла Абдулқаҳор деган мўътабар ҳамсуҳбати бухоролик фидокор фуқароларга сардор қилиб» тайинланди.

Мулла Абдулқаҳор раҳбарлигида Бухоро ва Карманадаги ўнлаб кўрбоши дасталари бирлаштирилди. Бир ҳужжатда ёзилишича, унинг қўл остида Бухоронинг Ғарбий қисmidан 20 та кўрбоши тўпланган. Ўрмон Полвон, Шукур Хўжа, Жўра Амин, Ҳайит Амин, Остон Қоровулбеги (Остонча), Саид Мансур, Мурод Мешкоб, Аъзам Ҳожи, Аъзам (Азим) Хўжа, Ҳамро Полвон, Тош Мурдашўй, Хушвақт ва Сирохўжа каби сардорлар унинг энг нуфузли кўрбошилари саналган.² Метан Полвон ва Наим Полвон Мулла Абдулқаҳорнинг туғишган укалари бўлиб, душманга нисбатан шафқатсизликчари билан ном чиқарган эдилар. Улар асосан Гиждувон, Шофиркон, Вобкент, Ромиган, Қорақўл туманлари ва Нуротада ўз фаолиятларини кучайтирдилар.

Мулла Абдулқаҳор Бухоро шаҳри атрофидаги туманларда «фидокор муҳождларга заҳбарлик қилиб, аскарлар орасида тартиб-интизом ўрнатгач, ...Гиждувон туманини душман қўлидан қутқарди ва уни ўз тасарруфига киргазди». Саид Олимхон ўз хотираларида ёзишича, «йигирма беш мингдан ортиқроқ жамоа» Мулла Абдулқаҳор раҳбарлигида тўпланди. Мулла Абдулқаҳор Гиждувон, Шофиркон ва Вобкентда ўз ҳокимиятини ўрнатгач, Нурота вилояти сари юрди. Унинг асосий қароргоҳи Нуротада жойлашган эди. Бу ердан у атроф туманларга ўз вакилларини жўнатиб, йўл-йўриқлар кўрсатиб турган.

Шарқий Бухородаги истиқлолчиларнинг энг зафарли ғалабаси Душанбениннг қўлга

¹ Қаранг:Ўзбекистон МДА. 48-фонд 1-рўйхат. 48-иш. 627-варақ

² РГВА, 28113-фонд. 7-рўйхат. 90-иш. 16,31-32 варақлар

олиниши бўлса, Фарбий Бухородаги қўрбоши дасталари ҳам миллий озодлик ҳаракати тарихига зарҳал саҳифалар билан битиладиган қатор ютуқларни қўлга киритишди Мулла Абдулқаҳҳор бошчилигидаги истиқлолчиларнинг катта армияси 1922 йил бошида Бухоро республикаси пойтахти Бухоро шаҳри устига юриш қилишди. Улар қизил аскарлар билан Сарипул ва Меҳтар Қосим (Вобкент билан Бухорони боғлаб турувчи Зарафшон дарёсидаги кўприклар) олдида бўлган икки кунлик шиддатли жанглардан сўнг Бухоро шаҳрининг катта бир қисмини эгаллашди ва бир неча соат мобайнида шаҳарни ўз қўлларида тутиб туришди. Истиқлолчиларнинг ушбу ғалабаси ҳақида Саид Олимхон ўз хотираларида бундай деб ёзган эди: «Мулла Абдулқаҳҳор большевиклар устидан зафар қозонди, яна Бухоро шаҳри теварагини ўраб олди, натижада, шаҳарнинг олти дарвозасини эгаллашди. Шу билан у большевикларни сиқиб чиқариб, Бухорони бўшатди... Тўрт соатдан кўпроқ бу ерда туриб, кейин шаҳар ичкарасидан чиқиб, Баҳоудинга борди, у ерда ўн соат жанг қилиб, у ерни ҳам большевиклар қўлидан ҳалос қилди. Абдулқаҳҳор Бухоро ва Баҳоудиндан қўлга анчагина ўлжа киритди».

Аммо зудлик билан Тошкент ва Москвадан етиб келган кўп сонли қизил аскарлар ёрдамида истиқлолчилар Бухорои шариф ва Баҳоудин Нақшбанд ҳазратлари зиёратгоҳидан чиқиб чекинишга мажбур бўлишди. Уларнинг кўп қисми асирга олинди.

Бироқ, Мулла Абдулқаҳҳор ҳам худди Иброҳимбек сингари жадидларни ёмон кўрар эди. У истиқлолчиларга ҳарбий қурол-яроғлардан фойдаланишни ўргатиш мақсадида Туркистон Миллий Бирлиги жамияти томонидан юборилган бир нечта бошқирд зобитларини ўлдиртирган. Валидийнинг хотирлашича, улар кейинчалик ўзаро учрашганларида Мулла Абдулқаҳҳорнинг бундай калтабинлигидан қаттиқ ғазабланганлигини айтиди, Мулла Абдулқаҳҳор улардан кечирим сўрайди.

Бу воқеалардан сўнг Мулла Абдулқаҳҳор яна икки йилдан зиёдроқ қизил аскар қисмлари билан ҳаёт—мамонт жангларини олиб борди. Унинг асосий қароргоҳи Нуротада жойлашган бўлса ҳам, бу пайтда бепоён Қизилқум чўллари Абдулқаҳҳорнинг макони эди.

Мулла Абдулқаҳҳор ва Саид Аъзам Хўжа имзолари билан чиқарилган «Бухоро, Туркистон ва Кавказнинг барча мусулмонларига» номли Мурожаатномада (ҳижрий 1342 йил сафар ойи: милодий 1924 йил март ойи) мужоҳидлар курашининг моҳияти яна бир марта ёрқин равишда кўрсатилади. «Буюк Туркистон мусулмонларига қарата қилинган бу Мурожаатнома»да босқинчилар юртимизни харобага айлантирганликлари фош қилиниб, уларга қарши курашни бўшаширмаслик лозимлиги таъкидланади. Мурожаатноманинг асосий аҳамияти яна шунда кўринадики, истиқлолчилик ҳаракатининг раҳбарлари айрим кимсалар ҳозир ҳам даъво қилаётганидек тор миллий-диний манфаатлар ва маҳдудий кайфиятлар билан ўралашиб қолмасдан, балки дунёвий миқёсда фикр юритганлигидан, СССР ҳудуди ва унга тобе минтақаларда яшаётган барча мусулмонларни маккор душманга қарши биргаликда кураш олиб боришга чақиришганлигидан далолат беради. Мазкур Мурожаатнома куйидаги даъват билан якунланади: «Сизларни мавжуд тузум ва большевикларга қарши қўзғолон кўтаришга чақирамиз. Ислому учун курашда шахид кетганларга абдий шон-шарафлар бўлсин»¹.

Худди шундай рухдаги мурожаатномалардан яна бири сал олдинроқ (ҳижрий 1341 йил: милодий 1923 йил) Мулла Абдулқаҳҳорнинг асосий ўринбосари Аъзам Хўжа томонидан чиқарилиб Бухоро халқи ўртасида тарқатилган эди. Унда «Бухородаги муқаддас мадрасалар, масжидлар большевиклар томонидан театрлар, клублар, ҳатто отхоналарга айлантисанлиги, асрлар мобайнида тўпланган халқ бойлиги Россияга ташиб кетилганлиги, халқимиз оч ва қашшоқ ҳолатда яшаётганлиги»² таъкидланган эди.

Мулла Абдулқаҳҳор тўрт йиллик истиқлол жангларидан сўнг 1924 йилнинг охирида Қизилқумда бўлган тўқнашувларнинг бирида ўлдирилди. Бундан сал олдин унинг икки биродари жангларда ҳалок бўлган эди. Мулла Абдулқаҳҳорнинг дафн маросимида Фарбий Бухоронинг турли жойларидан келган минглаб кишилар қатнашди. У ҳам ўз ҳаётини Ватан озодлиги ва мустақиллиги учун курашга бағишлади ва бу йўлда қурбон бўлди.

Бухоро чўпонларининг яна айтишларича, Мулла Абдулқаҳҳор валийуллоқ зот бўлганлар. XX аср 70-йилларида Қизилқумда у зотнинг қабрлари очилганда, жасадлари чиримасдан сақланган. Ҳазрати Али ва шоир Фурқатнинг қабрлари очилганда ҳам худди шундай ҳолат кузатилганлиги ўз даврида муаррихлар томонидан қайд қилинади.

ДАВЛАТМАНДБЕК Камолидинбек ўгли Балжувондан 25 чақирим наридаги Ёп қишлоғида туғилган эди. Давлатмандбек қўрбоши Шарқий Бухоронинг Балжувон, Конқурт, Чигон минтақаларида озодлик байроғини кўтарган бўлиб, 1921 йилнинг бошида

¹ Ўзбекистон РПДА. 14-фонд. 1-рўйхат. 793-иш. 32-варақ ва унинг орқаси

² Ўзбекистон РПДА. 14-фонд. 1-рўйхат. 793-иш. 101-102 варақлар

кураш майдонига кирган пайтида ихтиёрида 2.000 дан ортиқ йигит бўлган. Али Бодомчининг ёзишича «ҳақиқатда юксак салоҳият соҳиби — қаҳрамон бир қўрбоши бўлган. Бундан ташқари, миллий шуур жиҳатидан ҳам Шарқий Бухоро қўрбошиларининг энг ойдинидир. Миллий ҳукуматнинг қаҳриқ ва амрларини тўғри тушунган ҳамда Анвар Пошонинг сафига қўшилиган илк йигитлардан бўлган».

Давлатмандбек Бухоро амирлиги даврида саройда юқори лавозимларда хизмат қилган, амир ҳарбий кучларининг бошлиғи — лашкарбошиси ҳам бўлган эди. Балжувон ва Шеробод бекликларида унинг катта ер—мулки бўлиб, Балжувонда беклик ҳам қилган. Балжувон яқинида бўлган машҳур жангда (1922 йил 4 август) Анвар Пошо билан бир сафда туриб, қаҳрамонларча курашган ва ҳалок бўлган.

«Давлатмандбек ҳам ўз юрти, ўз миллати ва миллий номуси учун фидо бўлди». Давлатмандбек қўрбоши ҳалок бўлгач, унинг ўғли Абдулқодирбек ҳам отаси сингари ўз ботирлиги ва душманга нисбатан нафрати билан шуҳрат қозонди.

ФУЗАЙЛ МАХДУМ Карманада туғилган бўлиб, ёшлигида унинг отаси — Абдуғафур Бухоро амира томонидан Шарқий Бухорога масъул лавозимга тайинланди. Фузайл Махдумнинг кейинги фаолияти Шарқий Бухорода кечди. У мукамал диний тарбия олиб, маърифатли бир дин одами сифатида танилади. Фузайл Махдум Шарқий Бухоро билан Фарғона водийси ўртасидаги Қоратегин вилоятининг қўрбошиси бўлган. У Қоратегинда беклик ҳам қилган. Фузайл Махдум Қоратегин ва Шеробод минтақаларида душманга қарши кураш олиб борган тadbирли ва баҳодир бир кўмондон эди. Иброҳимбекнинг асосий ўринбосари бўлган Фузайл Махдум қўл остида 26 та қўрбоши дасталари ҳаракат қилган. «Маърифатли бир дин одами. У узоқ замон амирликка содиқ қолган, охир-оқибатда эса 3000 дан ортиқ йигити билан миллий истиқлол йўлида жанг қилган».

Фузайл Махдумнинг энг машҳур жангларидан бири қизил аскарлар қўлидан 1921 йил март ойида Дарвоз қасабасини озод этиб, бу ердаги совет режимига барҳам берганлигидир. У Фарм ва Қалъайи Хумбни узоқ вақтгача босқинчи қизил аскарлар тажовузидан ҳимоя қилиб турди. Фузайл Махдум ўз қўшини билан Анвар Пошога сал кейинроқ қўшилса-да, Давлатмандбек сингари унга охиригача содиқ қолди. Пошоннинг ўлиmidан сўнг, Иброҳимбек бошчилигида курашни яна давом эттирди. Йигирманчи йилларнинг ўртасида у ҳам ўз гуруҳи билан Афғонистонга ўтиб кетди. Бироқ Афғонистондан Шарқий Бухоро ҳудудига бир неча марта қайтиб, қизил аскарларга кескин зарблар берди. Хусусан, унинг 1929 йил апрел-май ойларида Дарвоз ва Фармни ишғол қилиши совет режимини жуда катта таҳликага қўйди. Фузайл Махдум ҳозирги Тожикистон тупроғида совет армиясига қарши жангларда 30-йилларнинг бошларигача иштирок қилди. Кейин эса у Афғонистонга бутунлай мухожирликка жўнаб кетишга мажбур бўлди.

Фузайл Махдум Кобулда яшаганида, 1928-1929 йилларда у билан ватандошимиз Мусо Туркистоний бир неча марта учрашиб, ўзаро суҳбатлашган. Мусо Туркистоний ўзининг «Улуғ Туркистон фожиаси» асарида ёзишича, Фузайл Махдум 1929 йили СССРга қилинган муваффақиятсиз ҳужумдан сўнгра Ҳижозга бориб, ҳаж амалини бажарди. Кейин Пешовар ва Кошғарга жўнади. Ҳожи Абдулкарим номи билан Кошғардаги мужоҳидлар сафига қўшилиб, Хитой ҳукмронлигига қарши курашди. 30-йилларнинг ўрталарида у Кошғардаги совет элчихонасига топширилгач, совет режими томонидан қатл қилинди.

ҲАМРО ПОЛВОН (1892-1941) 1892 йили Бухоро амирлиги Ромитан туманидаги Работалак қишлоғида ҳунарманд оиласида туғилган. Болалигида отасидан ажрагач унинг тарбияси билан амакиси шуғулланди. У ёшлигидан бошлаб полвон сифатида ном чиқарган. Бугунги кунда ўзбек кураши тарзида дунёга танилаётган бухороча курашнинг моҳир устаси ҳисобланган Ҳамро Полвон кураш тушганда қўллаган усуллар ҳозиргача Бухоро полвонлари ўртасида нақл қилинади, давраларда унинг маҳорати ёдга олинади. Ҳамро Полвон 1911 йили Бухорода ўтказилган Гулисурх сайли — Наврўз байрамида барча рақиблари курагини ерга теккизиб, Бухоро амирлигининг бош полвони деб топилади. У кейинчалик юзбоши унвонига сазовор бўлиб, амир Саид Олимхон саройида хизмат қилади.

Ҳамро Полвон Бухорога қизил армия бостириб кирган илк кунлардан бошлаб босқинчиларга қарши истиқлол курашига қўшилади. Ўз атрофига Ромитан туманидан чиққан жўмард йигитларни тўплаб, босқинчиларга қарши ҳаёт-мамот жангларини олиб боради. 1920-1922 йилларда Ҳамро Полвон дастаси Ромитан ва Жондор туманларида ҳамда Бухоро шаҳри атрофларида ҳаракат қилган. Ҳамро Полвоннинг кейинги фаолияти Шофиркон тумани ва Жилвон билан чамбарчас боғлиқдир. 1922-1923 йилларда у Ҳайит Амин қўрбошининг гуруҳида йигит сифатида жанг қилган. Ҳайит Аминнинг ўлиmidан сўнг ўзи кичик бир даста тузиб, Шофиркон ва Вобкент туманларида босқинчи қизил аскарларга қарши курашган. Бу ҳолатни Ҳамро Полвоннинг ўзи 1932 йил февралда терговга берган кўрсатмасида қуйидагича изоҳлайди: «Мен Бухородан келиб, Хўжа Ориф қишлоғида уч кун яшаганимдан сўнг Ҳайит Амин ва Ўрмон Полвон

қўрбошилар мени ўз сафларига даъват этишди. Мен икки ой давомида Ҳайит Амин гуруҳида йигит сифатида жанг қилдим... 1924 йилда Хўжа Ориф ревкомга таслим бўлдим ва Хўжа Ориф қишлоқ кенгашидаги Тезгузар қишлоғида яшай бошладим. Мен «босмачилар» сафидан Ҳайит Амин жангда ўлдирилиб, унинг йигитлари Ўрмон Полвон гуруҳига бориб қўшилгач, чиқиб кетганман (Ҳамро Полвон 1924 йилда 5 йигити билан совет ҳокимиятига таслим бўлган эди — Қ.Р.). 1927 йилда мен колхозга кирганман».

Ҳамро Полвон ўтган асрнинг 20-йиллари ўрталаридан бошлаб, асосий қуроли — милтиқни кетмонга алмаштириб, Жилвон массивини ўзлаштиришга киришади. Бироқ унинг бу яратувчилик фаолияти узоққа чўзилмайди. 1941 йили Ҳамро Полвон — Ҳамро Шодиев учинчи марта қамоққа олиниб, мустабид совет режими томонидан қатағон қилинди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, Ватан истиқлоли учун курашда қурбон бўлганлар, совет режими томонидан асоссиз равишда қатағон қилинганларнинг пок номлари қайта тиклана бошлади. 1992 йил 30 мартда Ҳамро Полвоннинг табаррук номи ҳам оқланди. Бундан руҳланган истеъдодли ижодкор Дилшод Ражаб Ҳамро Полвон қисматига бағишланган «Жилвон ўғлони»(2001) китобини яратди. Ҳамро Полвоннинг авлодлари ҳозирги кунда Бухоро вилоятининг Шофиркон ва Ромитан туманларида, шунингдек, Тошкент ва Навоий шаҳарларида яшашади.

Бухоро ва Хоразм республикаларида аёллардан ҳам кўплаб қўрбошилар чиқиб, мустақиллик учун кураш тарихига шонли саҳифалар битишди. Карманалик НОДИРА ҚИЗ улардан бири ҳисобланади.

Нодира қиз Бухоро амирлигига қарашли Кармана беклигидаги Қўзибоқар қишлоғида Мулла Раҳматиллабой хонадонидан 1904 йили туғилган. У ёшлигидан савод чиқариш билан бир қаторда чавандозлик ва тирандозлик каби ҳарбий жанг санъати усулларини пухта эгаллади. Нодира ҳуснда тенгсиз қиз бўлса ҳам, тақдир тақозоси билан турмушга чиқмаган.

1923 йили қизил аскарлар Нодиранинг қишлоғига бостириб кириб унинг икки акасини ўлдиришади. Нодира бу фожиадан кейин икки йилча Бухорода истиқлолчилар сафида бўлиб, босқинчи қизил армияга қарши жангларда қатнашди. Кармана ва унинг атрофларида Нодира қизнинг довруғи таралиб, у тиллардан тушмади. Бироқ юрт қўлдан кетганлигини кўрган Нодиранинг отаси Мулла Раҳматиллабой 1925 йили ўз оиласини олиб, Афғонистонга жўнаб кетишга мажбур бўлган.

Саид Мансур Олимий «Бухоро — Туркистоннинг бешиги» асарида гувоҳлик беришича, Афғонистонда Нодиршоҳ ҳукмронлиги даврида (1929-1933й.) туркистонлик муҳожирларнинг аҳволи ниҳоятда оғирлашган. Бу пайтда Афғонистонга нисбатан СССРнинг тазйиқи ҳам кучайган эди. Қизил армия жангчилари афғон ҳарбийлари либосини кийиб, Афғонистонда бемалол изғиб юришган. Бундан ташқари СССР 1929 йил апрел-май ва 1930 йил июн ойларида Афғонистонга икки марта бостириб кириб, мамлакатнинг янги амира Ҳабибуллахон (1890-1929) ва бу ерда турган туркистонлик истиқлолчиларга қарши курашган эди.

Ана шундай тўс-тўполонлар даврида икки афғон ҳарбийи Нодиранинг уйига кириб, кўз ўнгида ота-онасини ўлдиришади ва унинг номусига тажовуз қилмоқчи бўлишади. Бундай ёвузликни кўрган Нодира ҳар икки аскарни қилич билан чопиб ташлайди. Нодира ўз атрофида туркистонлик муҳожир аёллар ва қизларни тўплаб, улардан махсус даста тузади. Бу аёллар афғон маъмурларидан ўз озодликларини Нодира бошчилигида ҳимоя қилишади. Унинг номи яна Нодира қиз сифатида туркистонлик муҳожирлар ўртасида машҳур бўлади.

1930 йили Нодира қиз ўз дастаси билан Таҳор вилоятининг маркази Толиқонда турган Иброҳимбекка (1889-1932) келиб қўшилди. Туркистоннинг машҳур лашкарбошиси, Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг тан олинган йўлбошчиси Ироҳимбек Кармананинг бу жасур қизи билан ота-бола тутинди.

1931 йил баҳорида Иброҳимбек СССР ҳудудига кирганида унинг қўшини сафида Нодира қиз ҳам бўлган. Айниқса, Нодира қиз дастаси қизил аскарларга кучли зарбалар берган. Афсуски, Нодира қизнинг 1931 йил ёздан кейинги тақдири ҳозирча номаълумлигича қолмоқда. На архив ҳужжатлари, на замондошларининг хотиралари, на гувоҳларнинг шохидликлари бу ҳақда лом-мим демай, сукут сақламоқда. Нодира қизнинг қисмати сирлар пардасига чулганганича қолиб кетмоқда...

Маълумки, Бухоро қўрбошиларининг аксарияти халқимиз ўртасида кенг тарқалган бухороча курашнинг моҳир усталари бўлиб, улар полвон сифатида ном чиқарган эдилар. Бухоро вилоятида шаклланган ва ўз тарихий илдизига эга бухороча кураш бутунги кунда ўзбек кураши сифатида жаҳон спорт оламида ўзига хос ўрин эгаллади. Бухородан самбо ва кураш бўйича ҳозиргача ўндан ортиқ жаҳон чемпионлари етишиб чиққан.

Полвонлар ҳалол ва мард бўлган, нопокликни ёқтиришмаган. Шунинг учун ҳам

полвонларнинг нуфузи халқимиз ўртасида жуда юқори бўлган. Ҳатто аёллардан ҳам полвонлар (улар гушна дейилган) чиққан. Масалан, гиждувонлик САЛИМА ЖИНЖАК (1901-1937) номи гушна аёл истиқлолчиларнинг хуфияси ҳисобланиб, уларга муҳим маълумотларни етказиб турган. Замондошларининг хотирлашича, у «бир кўйлак гўшт»дан иборат жуда баҳаловат ва полвон аёл бўлган. Шўрчилик ИБОДАТ БАТТОЛ (1900-1923) исми аёлнинг фаолияти ҳам таҳсинга сазовор. Афсуски, бу икки полвон аёлнинг тақдири ҳам фожиали тугади.

Умуман олганда, Фарбий ва Шарқий Бухорода 1920-1935 йилларда 117 та эркак ва аёл полвонлар ҳамда пирзўрлардан чиққан қўрбошилар қизил армияга қарши курашда нобуд бўлган.

Демак, Бухоро қўрбошилари эл-юрт манфаати ва Ватан мустақиллиги йўлида босқинчи қизил аскар қисмларига ва мустабид совет режимига қарши матонат билан кураш олиб бордилар. Улар Бухоро ватанпарварларининг истиқлолчилик ҳаракатига ҳарбий жиҳатдан раҳбарлик қилган эдилар.

ШАРҚИЙ БУХОРОДАГИ ЖАНГЛАР (1922–1924 йиллар)

1922 йил куз фаслида Шарқий Бухорода қизгин жанглар кетаётган бўлиб, бу ердаги истиқлолчилар Иброҳимбек бошчилигида курашни давом эттираётган эди. Сентябрь ойининг ўрталарида уларнинг сафига Афғонистондан САЛИМ ПОШО — Ҳожи Сомий афанди келиб қўшилди. Салим Пошо дастлаб Балжувонга бориб, Анвар Пошо ва Давлатмандбекнинг қабрларини зиёрат қилди. Уларнинг қабри устида Туркистонни босқинчи қизил аскарлардан тозалаш хусусида онг ичди. Сўнгра октябр ойининг ўрталарида Балжувондан 37 чақирим шимоли-шарқда бўлган Сарм Пулида қўрбошиларнинг қурултойини ўтказди. Иброҳимбек бу гал ҳам навбатдаги турк зобитига ўзининг барча ҳуқуқларини осонликча бериб қўйишни хоҳламади. Қолаверса, Салим Пошонинг нуфузи ва обрўси Шарқий Бухоро истиқлолчилари ўртасида Анвар Пошоникидек юқори эмас эди. Натижада бу қурултойда Салим Пошо кўзлаган мақсадига ета олмагач, Қоратегин томонга — Тобилдарага йўл олди.

Маълумки, Фузайл Махдум Анвар Пошога садоқати зўр қўрбошилардан эди. Салим Пошо ҳам унинг ҳузурига бориб янглишмади. Фузайл Махдумнинг катта саъй-ҳаракатлари натижасида Қоратегинда бўлган қўрбошиларнинг навбатдаги қурултойида Салим Пошо Шарқий Бухоро истиқлолчиларининг Олий бош қўмондони деб тан олинди. Бу қурултойда Самарқанд ва Фарғонадан келган истиқлолчилик ҳаракатининг вакиллари ҳам иштирок этди. Лекин Иброҳимбек ва унинг таъсиридаги айрим қўрбошилар қурултойда қатнашмадилар.

Салим Пошо Самарқанддаги ҳаракатни янада жонлантириш мақсадида у ерга 2 турк зобитини юборди. Қоратегинликларнинг мададига таянган Салим Пошо ўз кучларини Ховалинг атрофида тўплаш бошлади. Ўша даврга оид ҳужжатларнинг бирида ёзилишича, «... Салим Пошо атрофида Анвар Пошо давридагидек турк зобитлари Наби Афанди, Исмоил, Дониёлбек, Али Ризохон, шунингдек, Эшон Султон тўпланди. Али Ризохон Чилдарада (Фарман 20 чақирим жануби-ғарбда) русларга қарши отряд тuzмоқда (Мир ёрмуҳаммад, Абдуқодир Тўқсабо)... Иброҳимбек Шарқий Бухородаги босмачиларга раҳбарлик қилиш ва йўлбошчиликни йўқотишдан хавфсирарди. Иброҳимбек ва Тоғай Сари мағлубиятдан сўнг деярли барча ўқ-дориларни сарфлаб бўлишди. Тоғай Сари оқибатда Салим Пошонинг таклифидан сўнг унинг ҳузурига борди, лекин бу таклифни Иброҳимбек қатъий суратда рад қилди... Салим Пошо жуда қийинчиликлар эвазига деярли бутун босмачилик ҳаракатини ўз атрофига бирлаштиришга муваффақ бўлди».¹

Салим Пошо мазкур вазифани уддалагач, 1922 йил 10 декабрда Ховалингда Шарқий Бухородаги барча қўрбошиларнинг катта қурултойини чақирди. Қурултойга лақаби уруғининг оқсоқоллари, шунингдек, Иброҳимбек ҳам иштирок этиб, Салим Пошони қўллаб-қувватлашди. Бу қурултойда Салим Пошо Бухоро истиқлолчилари олдида турган вазифалар тўғрисида маъруза қилди. Саид Олимхоннинг топшириқларини қурултой қатнашчиларига етказди. Бухоро тупроғидаги қизил аскарларга қарши оммавий ҳужумга ўтиш муддати деб, 1923 йилнинг баҳори такрорий равишда белгиланди. Қурултойда Шарқий Бухородаги барча қўрбошилар дасталари Салим Пошога бутунлай бўйсунгани тан олинди ҳамда у истиқлол қўшинининг Олий бош қўмондони қилиб қайта сайланди. Салим Пошо штабининг бошлиғи қилиб, турк армиясининг собиқ полковниги Нефери Афанди тайинланди.

Баъзи маълумотларга қараганда, Салим Пошонинг қароргоҳида бу пайтда Бухоро республикаси Марказий Ижроия Қўмитасининг собиқ раиси Усмон Хўжа (У.Пўлатхў-

¹ Ўзбекистон МДА. 59-фонд, 1-рўйхат, 84-иш, 28-варақ.

БХСР ҳукумати

жаев) ҳам бўлган. Қоратегинда истиқлолчи дасталарни тузиш учун Усмон Хўжанинг Фармга келиши кўзда тутилган экан. Эҳтимол, у қисқа муддатда Афғонистондан Шарқий Бухорога ўтган бўлиши мумкин.

Салим Пошо 13 декабрда Мўминобод қишлоғига (Балжувондан 33 чақирим жануби-шарқда) келди. У Мўминободдан ҳамма томонга ўз вакиллариини жўнатди, бу вакиллар орқали Матчо, Самарқанд, Фарғона, Хоразм ва Фарбий Бухоро кўрбошилари билан алоқалар йўлга қўйилди. Салим Пошо ўз олдига Кўлобни эгаллаш, Душанбени олиш, БХСРнинг Шарқий Бухоро вилоятларида совет ҳокимиятини ағдариб ташлаш ва сўнгра республиканинг марказий қисмларига юриш вазифасини қўйди.

Салим Пошо қурултойдан кейин кўп ўтмай истиқлолчиларнинг Шарқий Бухородаги бутун кучларини катта уч қисмга ажратди. Биринчи қисмга унинг ўзи кўмондонлик қиладиган бўлиб, Тоғай Сари ва Барот Тўқсаболарнинг дасталаридан иборат 750 кишилик қўшин эди. Улар асосан Кўлобда ҳаракат қилиши кўзда тутилди. «1923 йил 29 январда у Кўлобни қуршаб олди ва гарнизонга шаҳарни ташлаб чиқишни таклиф қилди». Салим Пошо қўшини шиддатли жанглардан кейин қизил аскарлар қўлидан Кўлобни озод қилишди. 1923 йил январ ойи ичида Кўлоб атрофидаги катта-кичик қишлоқлар, Канқурт ва Қорақамиш ҳам бутунлай Салим Пошо йигитлари тасарруфига ўтди.

Қўшиннинг иккинчи қисмини Мулла Эсон бошқармоқда, 1923 йил 1 январда Пулисангин кечуви (Вахш дарёси) атрофида у Раҳмон Додхоҳ кўрбоши ва 3 январда Темир Тўқсабо дасталари билан биргаликда фаол ҳаракатларни бошлаб юборди...

Энг кучли учинчи қисмни Иброҳимбек қўшини ташкил қилади, 1922 йил 19 декабрда у ўзининг 1.500 йигити билан Саройни қуршаб олди. 1923 йил 9 январда Саройдан шимоли-ғарбий томонга чекинишга мажбур бўлди... Иброҳимбек қўл остидаги Ҳайит Полвон, Раҳмон Додхоҳ, Темир Тўқсабо, Содиқбой каби кўрбошилар 27 январда Кўрғонтепа атрофидаги Яван қишлоғига тўпландилар ва жангларга тайёрлана бошладилар...»

¹ Ўзбекистон МДА, 48-фонд, 1-рўйхат, 171-иш, 149-варақ

² РГВА, 895-фонд, 1-рўйхат, 171-иш, 72-варақ

1923 йил январ ойида Шарқий Бухорода бўлиб ўтган жангларда истиқлолчилардан ҳаммаси бўлиб 254 киши ўлдирилди, 20 киши ярадор қилинди, 21 киши асирга олинди.¹

1923 йил бошларида Шарқий Бухорода йирик жанг ҳаракатлари бўлиб ўтди. Шарқий Бухородаги кўрбошилар ўртасида ўз мавқеини мустақамлаб олган Салим Пошо қисқа муддат ичида бир неча минг суворийдан иборат истиқлолчи армиясини бевосита ўзининг қўл остига тўплашга эришди ва қизил аскарларга қарши қатъий жангларга тайёрланди. Афғонистонда турган Бухоронинг собиқ амири Саид Олимхон уни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турди. Шарқий Бухородаги аҳолининг аксарият қисми Салим Пошо бошчилигидаги истиқлолчиларга хайрихоҳлик билан қарашди, бу унинг ҳарбий ютуқларга эришиши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

Туркистон фронти қўмондонлиги томонидан РСФСР Куролли кучларининг Олий бош қўмондони номига 1923 йил февралда юборилган рапортда шундай дейилади: «Декабр ойидан бошлаб Салим Пошо Кўлобни қуршаб олган. Амалда ўз қўлига шарқдан Вахш дарёси оқимиғача бўлган жойни тутиб турибди ва Қоратегинга ўз таъсирини ўтказмоқда.

Январда лақай қабилаларининг дохийси Иброҳимбек келди, у Салим Пошо билан алоқаларни мустақамлаган ҳолда январнинг охирида Душанбега юриш бошлади, Пули Сангин кечувидаги кўприкни вайрон қилди ва Шарқий Бухоронинг ўрта қисмида кўзғолон кўтариш учун тайёргарлик кўрмоқда. Бизнинг қисмларнинг аҳволи 1921 йилдаги босмачиликнинг авж олиши пайтида қандай бўлса, ўша ҳолатга яқинлашиб қолган.

Шарқий Бухородаги кўзғолончиларнинг умумий миқдори феврал ойида 2.500 суворийни ташкил қилади. Иброҳимбекка Фузайл Маҳдумнинг 400 кишилиқ дастаси келиб қўшилди». Салим Пошо амалда бутун Шарқий Бухородаги кўзғолончилик ҳаракатига раҳбарлик қилмоқда...

Шуниси характерлики, С.С.Каменев номига йўлланган ушбу рапортда қизил аскарларнинг Шарқий Бухородаги мағлубиятлари очиқ кўрсатилади, Фарбий Бухорода ҳам улар айтарли ютуққа эриша олмаганликлари тан олинади. Мазкур рапортга кўшимча қилинган 1-иловада Туркистон фронтида 1922 йил 1 октябрдан то 1923 йилнинг 10 февралигача ҳаракат қилган кўрбошилар дасталарининг миқдори махсус жадвалда кўрсатилган.²

Бу жадвалдан аён бўлишича, Бухоро республикаси ҳудудида 1922 йил 1 октябрда 26 кўрбоши бошчилигида 3.580, 1 ноябрда 27 кўрбоши бошчилигида 3.095, 1 декабрда 29 кўрбоши бошчилигида 2.545, 1923 йил 1 январда 25 кўрбоши бошчилигида 2.945, 10 февралда эса 29 кўрбоши бошчилигида 2.418 истиқлолчи бўлган. Расмий ҳужжатда келтирилган бу рақамлар назаримизда ўша даврдаги кўрбошилар кучларининг тўлиқ миқдорини аниқ қамраб олмаган. Чунки, шу даврга оид бошқа бир ҳужжатда ёзилишича, 1923 йил 1 февралда Бухоро республикаси ҳудудида 29 кўрбоши бошчилигида 3.416 мужоҳид бўлган. Демак, икки ҳужжатда орадаги фарқ мингта йигитни ташкил қилмоқда. Ушбу далиллар ва кўрбошилар кучларининг катта миқдордаги қўшинни тўлаб, ҳужум қилганликларини эътиборга олсак (масалан, фақат Шарқий Бухорода 4-5 минг истиқлолчи бирварақайига жангга кирган), бу пайтда Бухоро республикаси ҳудудида 10-12 минг ватанпарварлар мустақиллик учун курашда иштирок қилганлиги аниқлашади.

Шарқий Бухорода Салим Пошо (унинг штаби Қорақамшдан 20 чақирим жанубдаги Зардоли деган жойда эди, 150 йигит ва 1 та пулемёт билан), Қурбон Али (Зардоли атрофида, 150 йигит ва 1 та пулемёт билан), Бўри Тўқсабо Кўрбоши (Зардолида, 60 йигит билан), Мир Ёрмуҳаммад (Зардолида, 120 йигит билан), Фаррух Афанди (Зардолида 100 йигит ва 1 та пулемёт билан), Абдуқодир (Зардолида 250 йигит билан), Мулла Эсон (Зардолида 100 йигит билан), Иброҳимбек (Даҳанада 100 йигит ва 3 та пулемёт билан), Раҳмонқул Мингбоши (Душанбеда жануби-шарқда, 100 йигит билан), Ҳайит Полвон ва Мулла Ниёз (Явон атрофида, 200 йигит билан). Назарча (Жилонтовда, 60 йигит билан), Саид Тўқсабо (Пули Сангинда, 100 йигит билан), Барот Тўқсабо (Балжувон атрофида, 200 йигит билан), Фузайл Маҳдум (Қоратегинда, 300 йигит билан), Махсум Эшон (Фарма, 100 йигит билан), Тоғай Сари (Кўлобда, 150 йигит билан) каби кўрбошилар кураш олиб бормоқда эдилар.

Салим Пошо ва Иброҳимбек томонидан Кўлоб, Балжувон ва Вахш дарёси кечувларининг эгалланиши, Душанбе шаҳрига томон қилинган бир неча ҳужумлар истиқлолчиларнинг руҳини кўтариб юборди. Иброҳимбек қўшинига Душанбе ва Лақай атрофидаги ўз уруғдошлари — лақай ўзбеклари келиб қўшилди. «11 февралдаги жосуслик маълумотларига қараганда, Иброҳимбек ўз кўрбошилари ва Лоқайдаги нуфузли кишилар иштирокида ишларини муҳокама қилиш учун Душанбеда 50 чақирим жанубдаги Фарм қишлоғида, иккинчи кундирки, қурултой ўтказмоқда»¹. Қурултойда Иброҳимбек

¹ Ўзбекистон МДА. 48-фонд, 1-рўйхат, 171-иш, 147-варақ

² РГВА, 895-фонд, 1-рўйхат, 12-иш, 218-варақ

ўз аскарларига Салим Пошо билан ҳамкорликда ҳаракат олиб бориш кераклигини уқтирди, у Салим Пошога бўйсунинини расмий равишда тан олди. Курултойдан кейин дарҳол Иброҳимбек қўрбоши ўз қўшинини Душанбе шаҳридан атиги 20-25 чақирим жанубда жойлаштирди.

Салим Пошо қўл остидаги қўрбошиларни Кўлоб районида тўплаб, шунингдек, ҳар бирида 500 кишидан иборат бўлган Саид Полвон ва Мулла Ниёз қўрбоши дасталари билан биргаликда 1923 йил 16 февралда Вахш дарёсидан кечиб ўтиб, унинг ўнг қирғоғидаги Қўрғонтепа туманига борди ва Ҳисор водийсига томон йўл олди. Салим Пошо Шурьянбоши деган жойда вақтинчалик ўз қароргоҳини ўрнатди. Ниҳоят, Иброҳимбек қўрбошидан Салим Пошонинг Олий бош қўмондон эканлиги тан олинган хабар унга етиб келди. Бу хушxabарни Салим Пошо узоқ пайтдан буён интиқлик билан кутар эди. Салим Пошо қўл остида энди 10.000 кишидан ортиқ истиқлолчи тўпланди.

1923 йил феврал ойида Салим Пошо Шурьянбошида курултой чақириб, унда қўрбошилар билан учрашди ва ҳар бир дастанинг ҳаракат режасини белгилаб берди. Курултойда иштирок қилган Иброҳимбек билан биргаликда Салим Пошо бир вақтнинг ўзида икки йўналиш бўйича ҳужум ҳаракатлари қилиш режасини ишлаб чиқишди. Қисқа ва самарали ўтган бу анжумандан сўнг, Салим Пошо 6.000 жангчидан иборат асосий кучларни олиб, Ғузор — Қарши — Фарбий Бухоро томонга қараб йўл олди. У Самарқанд ва Фарғона истиқлолчилари билан кейинроқ қўшилишни ҳам мўлжаллади. Иброҳимбек қўрбоши бўлса, 3.000 йигит билан Душанбе — Ҳисор — Қабодиён томонга юриб, Шарқий Бухорода совет ҳокимиятини батамом тугатиши ва Салим Пошо қўшинининг орқа томонини муҳофаза қилиши шарт эди. Бу режани амалга ошира бориб, улар 1923 йилнинг баҳорида Қарши — Карки, Термиз — Бойсун йўналишига чиқишди. Салим пошонинг 1300 суворийси Калиф томонга йўл олиб, туркман бойлари билан қўшилишга ҳаракат қилди. Турди Тўқсабо истиқлолчилари эса Салим Пошо билан биргаликда Қарши устига юриш қилишди. Ўрта Бухородаги 15 та қўрбоши Салим Пошо ихтиёрига ўтди.²

Салим Пошо қўрбошилардан ўз дасталарида қаттиқ тартиб-интизом ўрнатишни талаб қилди. У Темурбек қўрбошига ёзган мактубида «муҳождлар уйларига ҳар сафар бориб келиш учун жўнаганларида албатта ўз ҳарбий бошлиқларидан тегишли рухсатнома (таъкид бизники- Қ.Р.) олишлари шарт» эканлигини таъкидлайди.

Салим Пошо унга Иброҳимбек қўрбоши бўйсунганлигига қарамасдан, барибир Иброҳимбекка ишонмайди ва амалда кўпроқ Темурбекка суянади. Шунинг учун ҳам у Темурбекни «бий» унвонидан «дождоҳ» даражасига кўтарди.

Салим Пошо Давлатмандбекнинг бевизига уйлангач, Кўлоб вилоятидаги қўрбошилар ўртасида ўзининг мавқеини янада мустаҳкамлади.

Шундай қилиб, 1923 йил баҳорида Бухоро республикаси худудида қуйидаги учта йирик лашкарбоши: Мулла Абдулқадҳор қўрбоши Фарбий Бухорода (Нурога ва Фиждувон томонларда): Иброҳимбек қўрбоши Шарқий Бухорода (Ҳисор водийсида): Салим Пошо Ўрта Бухорода (Қарши йўналишида) қизил армияга қарши оммавий равишда ҳужум бошлади.

Туркистон fronti қўмондони А.И.Корк ўз навбатида катта миқдордаги кучларни Бухоро республикаси худудига, хусусан, Шарқий Бухорога ташлаш ҳақида буйруқ берди. Бухорога 3-отлиқлар бригадаси, 11-отлиқлар дивизияси ва 6-алоҳида отлиқлар бригадаси зудлик билан етиб келди. Қарийб 15000 кишидан иборат бўлган бу босқинчи кучлар П.А. Павлов бошчилигидаги 13-ўқчи корпусга бирлаштирилди.

Шарқий Бухородаги қизил аскарлар олдига Туркистон вилояти қўмондонлиги томонидан икки асосий вазифа қўйилди ва шундан келиб чиққан ҳолда босқинчилар қўшини икки гуруҳга ажратилди: «а) 7-ўқчи полк, 1-алоҳида бригада, 10-отлиқлар полки, 1 ва 2-тоғли отлиқлар батареяси Вахш йўлида дарёнинг сўл соҳилидаги қўзғолончиларнинг уюшган гуруҳларининг тор-мор қилиши, Дарвозни эгаллаши ва қўзғолончиларнинг маркази бўлган Қалъайи Хумб, Тобилдара, Чилдарадаги алоҳида дасталарни мағлубиятга учратиб, Панждаги чегаранинг қўриқлашни мустаҳкамлаши лозим эди: 9-полк, 11-отлиқлар дивизияси, 3-дивизия, 7 ва 9-тоғли батарея Вахш дарёсининг ўнг соҳилида қўзғолончиларнинг уюшган гуруҳларини тор-мор қилиши ва мазкур жойларни улардан тозалаш керак эди...»

Совет қўмондонлиги ўзининг жанговар операцияларида авиациядан усталик билан фойдаланар эди. Ўша даврдаги ҳарбий ҳаракатларда самолётларнинг хизмати жуда катта бўлган. Истиқлолчилар ва маҳаллий аҳоли руҳиятига бу «пўлат қузғунлар» ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмади. «Авиациянинг вазифаси энг аввало шундан иборатки, ундан бомбардимон қилишда, пулемётлардан ўққа тутишда, варақалар ташлашда ва алоҳида хизматида фойдаланилади».

¹ Ўзбекистон МДА. 48-фонд. 2-рўйхат. 171-иш, 117-варақ

Совет қўмондонлиги ўз кучларини юқоридаги тартибда жойлаштиргач, истиқлолчилик ҳаракатига қарши умумий ҳарбий ҳаракатларни Шарқий Бухорода 1923 йил март ойининг бошларида, Фарбий Бухорода март ойининг ўрталарида бошлаб юборди.

Қизил армия қўшинлари бутун Бухоро республикаси ҳудудида истиқлолчиларга қарши бошлаган ҳарбий ҳаракатларини апрел-май ойларида янада фаоллаштиришга муваффақ бўлди. Натижада ватанпарварлар лашкари бир неча жангларда мағлубиятга учради. Масалан, Салим Пошо дасталари Қарши районида ўзидан устун қизил армия қўшинлари билан бўлган жангда мардонавор курашсалар-да, улардан енгилиб, Шарқий Бухоро томонга қайтадан чекиндилар. Салим Пошо Калиф ва Денов орқали Ҳисор водийсига келди.¹

Энди бир неча сўз тарихий адабиётларда деярли ёритилмаган Матчо беклигидаги истиқлолчилик ҳаракати хусусида. Матчо беклиги қулай жуғрофий ўринда жойлашган бўлиб, муҳим стратегик аҳамиятга молик жой эди. Бухоро амирлиги ҳудудининг бир қисми бўлган бу ер ҳозирги вақтда Шимолий Тожикистонга қарайди. Матчо беклиги Фарғона, Самарқанд, Қоратегин истиқлолчиларининг Шарқий Бухородаги сафдошлари билан алоқани боғлаб турувчи муҳим ҳалқа эди. Беклик аҳолиси 1923 йилнинг баҳоригача 6 йил давомида қизил армия томонидан Матчога қилинган ҳамма ҳужумларни қайтариб турдилар. Матчоликларнинг миллий озодлиқ курашига Авлиёхўжа Эшон ғоявий жиҳатдан раҳнамолик қилди. Унинг тўртта ўғли — Эшон Тўра, Аҳмадбек, Аҳрорхон, Асрорхон кўрбошилар истиқлолчиларнинг ҳарбий раҳбарлари эди. Шунингдек, Матчода Холбўта кўрбоши ўзининг катта дастаси билан ҳаракат қиларди. Аҳмадбек Матчо беки бўлиб, Обурдон қишлоғи бекликнинг маркази эди.

1923 йил 18 мартда қизил армия Матчо беклигини босиб олиш ва бу ерда совет ҳокимиятини ўрнатиш учун ҳал қилувчи жанг ҳаракатларини бошлаб юборди. 2 апрелда бекликнинг маркази Обурдон, шу ойнинг охирида эса бутун Матчо беклиги босқинчилар томонидан босиб олинди. Совет ҳокимиятига бўйсуннишни хоҳламаган матчоликлар собиқ ҳукмдорлари Аҳмадбек бошчилигида қизил армияга қарши яна узоқ муддат давомида миллий истиқлол курашини давом эттиришди. Собиқ Матчо беклиги эса Туркистон АССР таркибига киритилиб, бу ерда зўравонлик билан совет ҳокимияти ўрнатилди.

Иброҳимбек кўрбоши дастлаб Шарқий Бухорода муваффақиятли равишда жанглар ҳаракатларни олиб борди. У Сурхондарё воҳасига ҳам ўтиб, Сурхон дарёси атрофидаги Юқори Какайди (Шарқий Шеробод — ҳозирги Қумқўрғон туманида бир қатор жанглар ўтказди. Иброҳимбек бу жангларда устунликка эриша олмагач, яна орқасига қайтиб, Душанбе атрофидаги Лоқайда ўз кучларини мустаҳкамлади ва янги жангларга тайёрланди. Иброҳимбек атрофида Раҳмат Мирохўр, Барот Эшик оғаси, Мулла Ниёз, Мулла Эсон (Иссо), Ширин Тўқсабо, Аҳмадбек, Абдуқодир Карлуқ, Абдуқолам парвоначи каби нуфузли кўрбошилар бирлашди. «3 майдаги маълумотларга кўра, Салим Пошо Ховалинг атрофидан Оқсув дарёсининг юқори қисмига - Фузайл Махдум билан учрашиш учун жўнаб кетди».

Қизил армиянинг Шарқий Бухорога босқини натижасида май ойида бу ерда кўплаб кўрбоши дасталари тузилди ва улар босқинчиларга қарши жангларда қатнашди. Бир ҳужжатда ёзилишича, 10 майга келиб Шарқий Бухородаги бундай дасталарнинг сони 47 та эди.¹ Бу кўрбошилар дасталарида босқинчиларнинг зўравонлиги ва хунрезлигини ўз кўзи билан кўрган маҳаллий ўзбек ва тожик йигитлари омавий равишда кирар эдилар.

Май ойининг бошларида Ўрта Бухоро — Қашқаларё воҳасида ҳам жанглар қизиқ кетди. Қаршидаги ватанпарварларга бу пайтда Самарқанддаги энг нуфузли кўрбошилардан бири — ОЧИЛБЕК ўзининг 200дан ортиқ йигити билан ёрдамга келди. Очилбек Самарқанд ва унинг теварагида қизил аскарларга қарши тинимсиз жанглар олиб борди. Очилбек бу ҳужумлари оқибатида Самарқанд — Зарафшон ҳудудидан Матчо тоғлари этакларига қадар бўлган жойларда совет ҳокимиятини тугатишга муваффақ бўлди. Туркиялик тадқиқотчи Али Бодомчининг ёзишича, у аслан Найман қабиласи ўзбекларидан бўлиб, кураш майдонига чиқмасдан аввал узоқ муддат Тошкентда бўлган, ўрисчани ўрганган, жадид мактаблари таъсирида маънавий савиясини орттирган. Айти пайтда Тошкентда «ҳаммолик» билан шуғулланиб, маълум микдорда бойлик тўплаган ва уни ҳам миллий кураш йўлида сарф этган. Очилбек ватаний ахлоққа эга, жасур, вазмин табиатли шахсият соҳибидир. Кўрбошилиқни бошлашдан аввал у Бухоро амирининг тоғаси Саййид Ақрам Тўранинг хизматида бўлиб аскарликни ўрганган. Бу фикрни Очилбекнинг қароргоҳида бўлган Валидий ўз хотираларида ҳам тасдиқлайди. Очилбек 1918 йилдан истиқлолчилик ҳаракати сафига кўшилган бўлиб, атрофида 2.000 дан зиёд

¹ Ўзбекистон МДА, 48-фонд, 1-рўйхат, 182-иш, 175-варақ

² Ўзбекистон МДА, 48-фонд, 1-рўйхат, 171-иш, 117-варақ

аскарлик малакасига эга йигитлари бўлган. Туркистон Миллий Бирлиги ташкилоти Очилбек хузурига жадид зиёлиси Қори Комилни маслаҳатчи сифатида жўнатган эди.

Қарши вилоятига келиб, Китоб шаҳридан 20 чақирим шарқдаги Варганза (Ваганзи) қишлоғида ўрнашган Очилбек билан қизил аскарлар ўртасида 1923 йил 9 майда тенгсиз олишув бўлди. «10 майдаги маълумотларга қараганда, Очилбек дастаси Китоб атрофидаги муваффақиятсиз жангга ўз байрогини йўқотиб ва бир неча ўликларни, шу жумладан, Очилбекни ҳам қолдириб, Тахта Қорача довони орқали Қайнар Булоқ йўлидан Самарқанд вилоятига жўнаб кетишди. Очилбекнинг ўлиmidан сўнг 130 йигитдан иборат дастага Зиёвуддин бошчилик қила бошлади».²

Совет маъмурларининг эътироф қилишларича, 1923 йил май ойида истиқлолчилар сафига маҳаллий миллатга мансуб кўплаб масъул ходимлар, милиционерлар келиб кўшилишган. Бир ҳужжатда таъсирчан қилиб ёзилганидек, «Шахрисабзда кейинги пайтда милиция сафидан босмачилар сафига бориб кўшилиш оммавий хусусият касб этмоқда, яқунланаётган ҳафта мобайнида Яккабоғдан 8 милиционер қўлда қурол билан кетиб қолишди, улардан Шамсутдин Хўжа дегани от ва револьвер билан, ревкомда ишлайдиган бир хизматчи бўлса қуролсиз равишда мужоҳидлар сафига ўтди».

Яккабоғда бундай ҳодисалар илгари ҳам бўлган эди. Бутун Бухоро Марказий Ижроия Кўмитаси аъзоси, Шахрисабз вилояти Яккабоғ ревкомининг раиси Мирза Одил Фозилов 1921 йилнинг биринчи ярми ва 1922 йил давомида Қашқадарё ва Шарқий Бухоро чегараларида ҳаракат қилган Жабборбек кўрбоши, Бозорбек (Одилов), унинг ёрдамчиси Бозор командир (Хўжамқулов) каби кўрбошилар билан амалий ҳамкорликда ишлаган ва ушбу ҳамкорлик натижасида Яккабоғ шаҳри ва қалъаси узоқ муддат ватанпарварлар қўлида бўлган эди. Фозилов томонидан Яккабоғ қалъасидаги қурол-яроғ Жабборбек кўрбоши дастаси ихтиёрига берилгач, ватанпарварларнинг кучлари анча миқдорда кўпайди. Фозилов бу ишларни махфий равишда қилган. Ниҳоят, 1923 йилнинг бошларида чекистлар Фозиловнинг изига тушиб, уни қамоққа олишди. Ўз халқининг ватанпарвари сифатида кўрбоши дасталарини қўллаб-қувватлаган ва улар билан доимий равишда алоқа боғлаб турган собиқ ревком Мирза Одил Фозилов кейинчалик — 1923 йил 18 августда Эски Бухоро шаҳрида бўлиб ўтган Туркистон фронти 13-ўқчи корпуси ҳарбий Трибуналининг сайёр сессияси ҳукмига кўра отиб ташланди.¹

Иброҳимбек кўрбоши Ҳисор воҳаси (Душанбе атрофи)да ўз кучларини жипслаштиргач, қизилларга қарши ҳужумга ўтди. У май ойининг охирида 2-Туркистон отликлар полкини Обикийик қишлоғида қуршаб олишга муваффақ бўлди. Афсуски, Иброҳимбек билан Салим Пошо ўртасидаги ихтилоф қизил аскарларнинг бу ерда муқаррар тор—мор қилинишдан қутқариб қолди. Салим Пошонинг юқорида айтиб ўтганимиз Қаршидаги мағлубиятдан сўнг, Иброҳимбек яна унга бўйсунмай қўйган эди. Иброҳимбекнинг ҳужуми ҳақидаги хабарни эшитгач, Салим Пошо ўзининг 2.500 кишилик қўшини билан унинг қароргоҳига келди. Қизил аскарлар билан Иброҳимбек қўшини ўртасидаги қонли тўқнашувни кузатгач, Салим Пошо ўз сафдошига ёрдам бериш ўрнига, аксинча унга дўқ-пўписа қилишдан нарига ўтмади. Натижада қулай имкониятдан фойдаланган қизил аскарларнинг бошқа —1-Туркистон отликлар полки Иброҳимбекка тўсатдан орқа томондан кучли зарба берди. Жанг қизиган пайтда келиб, Иброҳимбекни чалғитган Салим Пошо ўз қўшини билан бу ерни тарк этди. Ушбу жангга Иброҳимбек мағлубиятга учраб, 500 аскарни йўқотди ва Вахш дарёсининг сўл соҳилига ўтиб кетди. Иброҳимбек ҳаммаси бўлиб, бу жангларда 1300 кишидан ажралган, июн ойининг ўрталарига келиб эса Лоқайдаги истиқлолчиларнинг сони 15.000 кишидан 350 кишига тушиб қолган эди.

1923 йил ёз-куз фаслларида истиқлолчилар Шарқий Бухорода бўлган жангларда мағлубиятга учрашди. Бир қатор муваффақиятсиз жанглардан сўнг Салим Пошо 1923 йил 15 июлда Панж дарёсидаги Хирмонжой кечувидан Афғонистонга ўтиб кетди. Совет ҳукуматининг қатъий талаби билан Афғонистон маъмурияти Салим Пошони ўз давлати худудидан чиқариб, уни Эронга жўнатди. Валидийнинг ёзишича, Салим Пошо Эрон орқали Туркияга келди ва ўз юртида савдо-сотиқ билан шуғулланиб, фабрика очди. (1927 йилда Салим Пошо Туркияда Мустафо Камол сиёсатига қарши чиққанликда айбланиб, ўлимга ҳукм қилинади.)

1923 йил июл ойида қизил аскарлар Қоратегин беклиги устига юриш қилишди. Бу ерда Қоратегин ҳокими Фузайл Махдум раҳбарлигидаги истиқлолчилар уч йилдан бери қизил аскарларнинг барча ҳужумларини қайтариб, Қоратегинни босиб олишларига йўл қўймаётган эди. Бироқ, бу гал қизил аскарларнинг кучлари ватанпарварларникига нисбатан бир неча марта ортиқ эди. Натижада 29 июлда Қоратегин беклигининг маркази Фарм шаҳри қизил аскарлар томонидан босиб олинди. Истиқлолчилар Фарм шаҳрини

¹ Ўзбекистон МДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 425-иш, 110-111-варақлар

² Гленда Фрээр. Босмачи-Т(инглиз г) Оксфорд, 1987.-Б.17

мудофаа қилиб, қизил аскарлар қилган тинимсиз ҳужумларни 12 соат давомида қайтаришга муваффақ бўлсалар-да, охири Фармни ташлаб чиқишди. Фузайл Махдум ва унинг йигитлари Қоратегин беклигида қизиллар билан жангни яна давом эттирдилар. Фузайл Махдумнинг йигитлари Дарвоз беклигидан ёрдамга келган кучлар билан қўшилгач, Тобилдара қишлоғида қизил аскарларга қарши ҳужумга ўтдилар. Афсуски, бу ҳужум ҳам самара бермади.

Дарвоз беклигида босқинчи қизил армия билан истиқлолчилар ўртасида жанглар қилиб кетди. Дарвоз беги Телваршо билан Фузайл Махдум қўшинлари Қалъайи Хумбда тўпланди. Қалъайи Хумб — бекликнинг маркази бўлиб, у шундай Афғонистон чегарасида жойлашган эди. Қоратегин ва Дарвоз бекликларининг бирлашган қўшинига қарши қизил аскарлар катта миқдордаги ҳарбий кучлар ва самолётларни ташлашди. Ватанпарварлар босқинчи қизил аскарларнинг иккита самолётини уриб тушириб, уларнинг анча жангчиларини ўлдирдилар.²

Лекин, пировардида бу жангда ҳам истиқлолчилар мағлубиятга учради. У қуйидагича юз берди. «12 августда Дарвознинг пойтахти Қалъайи Хумб эгалланди... Қалъайи Хумбдан совуқ ва ўт очувчи қурооллар, босмачилар ва Салим Пошонинг буюмлари қўлга киритилди», — деб ёзган эди ўша пайтда Тошкентда чиқадиغان большевикларнинг газетаси.

Атиги бир ой муқаддам ватанпарварларнинг 2.000 кишилиқ катта қўшинига бошчилик қилган Фузайл Махдумдек машҳур қўрбошининг ихтиёрида энди бор-йўғи 200-300 йигит қолди, холос. Тўқнашувларнинг бирида у оғир ярадор бўлди. Фузайл Махдум кейинги жангларга куч тўплаш учун ҳам вақтинчалиқ кураш майдонини тарк этди. У биродари - Дарвоз беги Телваршо ва оз сонли аскарлари билан биргаликда Афғонистон чегарасидан ўтди. Орадан 2 йил ўтгач, Телваршо яна собиқ Дарвоз беклиги ҳудудида ўзининг 300 кишилиқ дастаси билан пайдо бўлиб, қизил аскарларга қарши жанглар олиб борди. Фузайл Махдум ҳам тез орада Шарқий Бухорога қайтиб, яна узоқ пайт давомида босқинчиларга қарши ҳаёт-мамот курашида қатнашди.

Ватанпарвар кучлар Қоратегин ва Дарвоздаги мағлубиятларига қарамай, Шарқий Бухорода қизил армия қисмларига қарши шиддатли жанглар олиб боришди. Шарқий Бухородаги бутун қўрбошилар дасталари 1923 йилнинг эзида Иброҳимбек томонидан катта куч-ғайрат сарф қилиб бирлаштирилди. Истиқлолчиларнинг сони 5.000-7.000 кишига етди. Иброҳимбек эндиликда яна Шарқий Бухоро қўрбошиларининг тан олинган ягона йўлбошчиси бўлиб қолди. Иброҳимбек қўрбошининг ўзи Ҳисор водийси ва Панж дарёси атрофида қатор муваффақиятли ҳарбий ҳаракатлар ва жанг амалиётларини ўтказди. Ҳисор водийси — ўзбек лақайлари яшайдиган жой яна Шарқий Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг тан олинган доимий маркази бўлиб қолаверди.

Сурхон воҳасида бўлса Хуррамбек қўрбоши ўз таъсири доирасини кучайтириб, бу ердаги истиқлолчи кучларга бошчилик қиларди.

1924 йил январида Иброҳимбек қўрбоши Вахш дарёсининг ўнг қирғоғида ўзининг асосий кучлари билан жойлашган эди. У Ҳисор водийсида (асосан лақайлар яшайдиган Кўктош томонида), шунингдек, Вахш дарёси соҳилларида қизил аскарларга қарши бир қатор кучли зарбалар беришга муваффақ бўлди. Бу пайтга келиб, Шарқий Бухорода Хуррамбек ва Боймағ (Какайди томонида, ҳозирги Кумқўрғон ва Жарқўрғон туманларида), Мулла Ниёз, Раҳмон Додхоҳ, Боймурод (Душанбе атрофида), Асадуллабек (Вахш дарёсининг ўнг қирғоғида), Мулла Эсон (Тўрткўлда), Усмонқул, Мирза Али (Ховалинг), Барот Тўқсабо (Балжувонда), Алла Назар Полвон (Кўлобнинг жануби-ғарбида), Эшон Гиш (Мўминободда), Телваршо (Тагмай атрофида), Темир Тўқсабо, Тоғай Сари каби қўрбошилар дасталари бўлиб, уларнинг ҳар бири ихтиёрида 400-350 жангчи бор эди.¹

Шарқий Бухорода ўрнатилаётган совет режими Иброҳимбек қўрбошига қарши курашда ҳам худди Фарбий Бухорода бўлгани сингари ислом дини уламоларидан кенг фойдаланди. Шарқий Бухородаги бутун аҳоли ўртасида катта нуфузга эга бўлган лақайларнинг энг таниқли ва машҳур муллasi Эшон Ҳўжа Домулло Доноҳон Лоқай ревкомининг қатъий талаби билан 50 кишилиқ делегацияга бош бўлиб, 1924 йил 14 февралда Иброҳимбек ҳузурига жўнаб кетди. Делегация Иброҳимбекни совет ҳукумати вакилларига таслим бўлишга кўндириши керак эди. Шарқий Бухоро истиқлолчиларининг йўлбошчиси Иброҳимбек қўрбоши 11 февралда Ингичка қишлоғида бўлган учрашувда делегация аъзоларига қатъий рад жавобини берди. Бу ҳолдан қаттиқ ғазабланган қизил армия қисмлари Иброҳимбек қўшинига қарши ҳужумга ўтди. Аёвсиз ўтган тўқнашувларнинг бирида Иброҳимбек қўлидан ярадор бўлди, унинг 5 та қўрбошиси ва 75 та йигити ўлдирилди.

Иброҳимбек қўрбоши бу мағлубиятга қарамасдан, 1924 йил март-апрел ойларида

¹ РГВА, 28113-фонд, 7-рўйхат, 90-иш, 165-варақ

Ҳисор водийси ва Вахш дарёси атрофларида ўз ҳаракатларини фаоллаштирди. Бу ҳол Туркистон frontiдаги ҳарбий-сиёсий вазият ҳақида Туркфронт қўмондонига 1924 йил баҳорда юборилган ҳисоботнинг Шарқий Бухоро қисмида қуйидагича таъкидланади: «Босмачиликнинг асосий маркази Вахш дарёси ўнг қирғоғи, хусусан, Сурхон воҳаси бўлиб қолишда давом этмоқда... Боботоғ ва Сурхон воҳасида босмачиликнинг пасайиши кўзга ташланмаяпти, бу жойларда уларнинг миқдори жуда тез ўсиб, 545 кишини ташкил қилмоқда... Дасталарнинг бир қисми Шерободдан шарқда ва ҳаттоки шимоли-ғарбда ҳаракат қилмоқда. Бу ердаги дасталар жуда ҳам ҳаракатчан ва эпчил.

Иброҳимбек бутун Шарқий Бухородаги марказий сиймодир. Унга Явон Лоқайидаги барча қўрбошилар бўйсунмоқда: Боботоғ ва Сурхон воҳасидаги дасталар унинг обрўсини сўзсиз тан олмақда: чап қирғоқдаги қўрбошилар эса унга тўғридан-тўғри бўйсунмоқдалар, фақат Эшмат мустаснодир».

Қашқадарё воҳасида ҳам истиқлолчилар бу пайтда муваффақиятли жанг ҳаракатларини олиб боришди. Масалан, 6 апрелда Деҳнов томонда Берди Додхоҳ, Абдураззоқ ва Холиқулнинг 250 кишилиқ бирлашган дастаси қизил аскарларнинг отрядини бутунлай қириб ташлади.

Шарқий Бухородан Диктаторлик Комиссиясининг раиси Ражаб Муҳаммадиевнинг Душанбедан 1924 йил 7 майда БХСР Нозирлар Кенгаши раиси Ф.Хўжаев номига йўллаган мактубида ўша пайтдаги вазият қуйидагича ёритилган эди: «Шарқий Бухорода сўнгги вақтларда аҳвол ёмонлашди, бу ҳафтанинг бошларида Душанбе вилоятида 15 қўрбоши таслим бўлди, улар ўртасида аввал босмачилар томонига қочиб ўтган Янги Бозор ревкомининг собиқ раиси Қурбон Али, кўлоблик Ёрмуҳаммад Салимбий, унинг ака-укалари Хонжон (Жонхон) ва Алла Назар (60 йигити билан) бор. Давлатов доимо Боботоғ ва Лоқайда юрибди. Менинг ўзим 29 апрелда Фармга етиб келдим. Фарм ва Дарвозда хотиржамлик...»

Бухоро республикаси ҳукумати Шарқий Бухородаги ватанпарварларга қарши курашда қизил аскарларнинг бевосита кўмаги билан анча ютуқларга эришгач, бу тоғлик ўлкада ўз фаолиятини кучайтирди. Бухоро МИК 1924 йил 28 майда чиқарган «Шарқий Бухорони советлаштириш ҳақида»ги қарори билан Шарқий Бухоро ишлари бўйича Фавқулодда Комиссияни тугатиб, унинг вазифаларини эндиликда тузиладиган Шарқий Бухоро Советларининг Ижроия Комитетига топширди. 7 июнда бўлган Диктаторлик Комиссиясининг сўнгги кенгайтирилган мажлисида ушбу қарорнинг ижроси амалга оширилди.

Шарқий Бухоро Ижроқўмининг маъмурий бошқарувига Душанбе, Қоратегин, Кўлоб, Сариосиё, Қўрғонтепа вилоятлари киритилди.

Шарқий Бухорода Фарбий Бухородан фарқли ўлароқ, қизил армия қисмлари 1924 йилнинг иккинчи ярмида сезиларли ҳарбий ютуқларга эриша олмади. Чунки фақат биргина Кўлоб вилоятининг Ховалинг ва Балжувон туманларида ҳаракат қилган Мирзо Додхоҳ ва Мулла Олим Машиначи, Шўрообод (бу атаманинг шўро, яъни совет сўзига ҳеч қандай алоқаси йўқ-Қ.Р.таъкиди.) ва Дашгижум туманларида Почтахон Эгамберди, Алла Назар ва Жонхон, Данғара ва Қизил Мозор туманларидаги Ортиқ, Тоғай Сари ва Барот каби қўрбошилар қўл остида бир неча минг истиқлолчи бор эди. Қўрғонтепа вилояти ва Ҳисор водийсида ҳам уларнинг катта кучлари жойлашган эди.

1924 йил июнда Акбар Тўқсабо бошчилигидаги 300 киши Кўлоб шаҳрига ҳужум қилиб, шаҳарни қизил аскарлардан озод қилдилар. Қизил армия Олтой бригадасининг командири Н.Томин жангда истиқлолчилар томонидан ўлдирилди. Кўлоблик маҳаллий аҳоли истиқлолчиларга катта ёрдам беришди. Лекин қизил аскарлар катта миқдордаги ҳарбий кучларни тўплаб, август ойида Кўлобни қайта босиб олишди. Иброҳимбек қўрбоши бўлса июн-август ойларида Ҳисор водийсида бир қатор муваффақиятли ҳарбий ҳаракатлар ўтказди.

1924 йил 6 сентябрда Иброҳимбек Оролтўқай атрофида Шарқий Бухоро қўрбошиларининг навбатдаги курултойини ўтказди. Мазкур анжуманда Саид Олимхоннинг вакили ҳам қатнашди. Унда қўрбошилар келгуси жанг режаларини муҳокама қилдилар. Бироқ курултой ўтаётганда Туркистон фронтининг 63-отлиқлар полки жангчилари тўсатдан ҳужум қилиб, уларга ташландилар. Иброҳимбек ўз сафдошлари билан жанг қилган ҳолда чекинди. 1924 йил ёзи ва кузида бўлган жангларда қизил аскарлар томонидан Шарқий Бухорода 50 қўрбоши ва 2.500 йигит ўлдирилди, шундан 30 қўрбоши Иброҳимбек мансуб бўлган ўзбекларнинг лақай уруғидан эди. Лекин Шарқий Бухорода ҳали катта миқдордаги ватанпарвар кучлари мавжуд бўлиб, улар босқинчи қизил армия қисмларига қарши миллий истиқлол курашини матонат билан олиб борардилар.

Маълумки, 1924 йил кузида Туркистон минтақасида миллий-худудий чегаралаш ўтказилиб, умумий уйимиз бўлган Туркистон негизида Ўзбекистон ва Туркманистон

¹ Қаранг: Пограничные войска в СССР. 1918-1928.-С.606-607

ССР ҳамда Тожикистон АССР (Ўзбекистон ССР таркибида), шунингдек, Қорақалпоғистон мухтор вилояти (Қозоғистон АССР таркибида) тузилди. Шарқий Бухоро ҳудуди асосан Тожикистон АССР таркибига киритилди. Бир- бирига қарши курашаётган ҳар икки томон юзага келган янгича сиёсий вазиятда ўз кучларини қайтадан тартибга келтирди. 1924 йил сентябр ойида РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси «Ўрта Осиёдаги босмачиликка қарши кураш кенгашлари ҳақида Низом» деган ҳужжатни қабул қилди. Мазкур низомга кўра, Ўрта Осиё ҳудудида 1924 йил сентябрда Марказий, республикалар ва вилоятларнинг «босмачилик»ка қарши кураш доимий кенгашлари тузилди. «Босмачилик»ка қарши кураш Марказий кенгаши Тошкент шаҳрида жойлашган эди. Бу кенгаш фаолиятини РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг раиси бошқарди, унга ўринбосар қилиб Ўзбекистон ХКС (Халқ Комиссарлари Кенгаши)нинг раиси тайинланди. Кейинчалик ушбу кенгашлар «босмачилик»ка қарши кураш комиссиялари деб номланди.¹ Улар ўта жирканч ва қабиҳ усуллар билан истиқлолчиларга қарши курашдилар.

Истиқлолчиларга қарши курашда бутун куч ва воситаларни марказлаштириш ва бирлаштиришга қаратилган йўл эндиликда партия ва совет ҳукумати томонидан оғишмай амалга оширилди. Совет тоталитар режими томонидан кўрилган ушбу чора-тадбирларга қарамасдан истиқлолчилар ўз курашларини бўшаштирмадилар. 1924 йил 15-23 декабрда Қарши атрофларида Мустафоқул кўрбоши ўзининг 350 кишилик бешта дастаси билан қизил аскарларнинг бир неча отрядини қириб ташлади. Кейин улар Бойсун томонга ўтиб кетишди. Қизил армия кўмондонлиги истиқлолчиларга қарши бирорта чора кўришга улгуролмай қолди.

Бухоро амирлиги ўрнида ташкил топган Бухоро республикасида истиқлолчилар қизил армия қисмларига қарши қарийб 5 йил давомида шиддатли жанг ҳаракатларини олиб боришди. Бу курашда бухороликлар фақат ўз кучлари ва ички имкониятларига суяниб, жаҳондаги энг қудратли ҳарбий давлатнинг тиш-тирноғига қуроолланган армиясига қарши тура олдилар. 1924 йилнинг охири ва 1925 йилнинг бошларига келганда Фарбий Бухорода истиқлолчилик ҳаракати асосан мағлубиятга учради. Шундай қилиб, Бухоро республикаси ҳудудидаги истиқлолчилик ҳаракатининг БИРИНЧИ ДАВРИ поёнига етди.

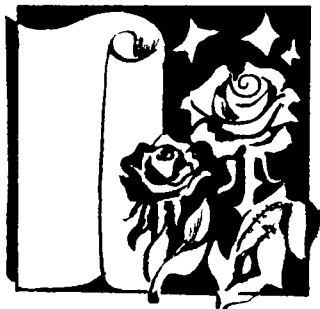
Шарқий ва Ўрта Бухоро ҳудудида эса бу ҳаракат 1925 йилда ҳам пасаймади, балки у аввалгидек давом этаверди. Совет тарихчиларидан бирининг ёзишича, 1925 йил январ ойида бу ерда 46 та кўрбоши ихтиёрида 1.400 киши бор эди.¹

Бухоро ватанпарварларининг кўпчилиги ўз юртларининг мустақиллиги ва озодлиги учун курашларда қурбон бўлдилар. Тирик қолган фидоиларнинг аксарият қисми ҳам беш йиллик тинимсиз жанглардан жуда чарчаган ва толиққан эди. Шунинг учун уларнинг кўпчилиги совет ҳокимияти вакилларига таслим бўлди. Таслим бўлишни хоҳламаган минглаб истиқлолчилар эса Афғонистон ва бошқа хорижий давлатларга муҳожир бўлиб жўнаб кетишди. Улар билан биргаликда ўн минглаб бухороликлар ҳам ўзларининг киндик қонлари тўкилган табаррук ва муқаддас тупроқни ташлаб, Ватан сарҳадларидан чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. Манбаларда уларнинг миқдори 400.000 киши атрофида келтирилади.

Мусофирликда юрган бу ватандошларимиз ҳамда уларнинг фарзандлари учун она Ватан бўлган Туркистонни соғиниш ва қўмсашдан бошқа мўътабар бир туйғу йўқ эди.

Лекин ҳали кураш давом этар эди. Мавжуд совет тартибларига қарши собиқ Бухоро Халқ Республикасида, хусусан, ҳозирги Сурхондарё вилояти ва Тожикистон Республикаси ҳудудида ватанпарварлар яна ўн йил давомида (1925-1935 йиллар) ҳаёт-мамот жангларини олиб бордилар. 20-йилларнинг охирида Ўзбекистон ССРда коллективлаштиришнинг мажбурий суръатда ўтказилиши, аҳолининг аксарият қисмини «сен-муштүмзўрсан» деб, асоссиз равишда бадарға қилиниши ва қамоққа ташланиши оқибатида кураш қайтадан авж олди. Бутун Ўзбекистон ҳудудида бўлгани сингари ҳозирги Бухоро, Навоий, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида ҳам халқнинг кўпчилик қисми мустабид совет режимига қарши курашга қўтарилди. 30-йилларнинг бошида эса Шарқий Бухорода Иброҳимбек кўрбоши яна қайтадан пайдо бўлиб, совет армияси жангчиларига қарши сўнги йирик жанглари ўтказди. СССР катта куч-гайрат сарфлаб, бутун Туркистон тупроғида бўлгани сингари Бухоро заминидаги истиқлолчилик ҳаракатини ҳам фақат 1935 йилга келибгина, бутунлай тор-мор қила олди, холос.

¹ Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане.-Душанбе, 1963.-С.502

Эътибор Охунова

ЮРАК

1. Кўзим кўзингга тушди

Республика марказий рўзнормаси дорилфунунида номи улуғ устоз ва муаллимларимиз талай эди. Ойбек, Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзодалар, Миртемир, Ҳаким Назир ва бошқа жуда кўп шоир ва адибларнинг рўзнома билан чамбарчас ижодий ҳаёти, меҳнат фаолияти акс этган, эндиликда ўлмас обидалар бўлиб қолган насрий ва назмий асарлари адабиётимизни бойитувчи дурдоналардир.

Улар билан қилган мулоқотларимиз ҳам кўнгил дафтаримизни безатувчи иншолардир.

Отахон шоиримиз Миртемир рўзнома қошида ўтказиладиган анъанавий суҳбатларда доим ишгирик этардилар.

Бир кунги даврада узоқ шеърхонлик бўлди. Устоз она қишлоғи ҳақидаги шеърларини шу қадар илҳом билан ўқидики, шоир юрагига шу қадар эзгуликлар бахш этган қишлоғи ҳақида билгимиз келди.

— Қишлоғингиз ҳақида бир чимдим гапириб берсангиз.

— Эй, нимасини айтайин, нимасини мақтайин. Девори, тоши, тупроғи, ҳаммаси ёқут, зардан! Тоғ тарафда бирин-кетин тўрт тегирмон. қишлоқ ўртасидан сув оқади. Ўша тегирмонларни юргизиб, кўпириб келади. Сахро томонида Бойбаҳл. Бу шундоқ тепа. Қадимги шаҳар ўрни. Қишлоқ олма боғлари билан ўроғлиқ. Қишлоқ ўртасида катта йўл. Агар ташна бўлсанг, ҳоҳлаган эшик зулфини жиринглат. Ким чиқса ҳам, «Чанқоқман», дегин, бас. Сенга ё заранг косода муздек гўжа ё қатик, жа бўлмаса айрон тутишади. Фариб жонингга симириб ол. Тагин тўла коса олиб чиқишади. Қонмасанг, яна олиб чиқишади. Кейин сўрига чорлашиб, дастурхон ёзишлари турган гап. Нон-чой, қаймоқ ва кулчатой.

Тагин қатик тутган келин ё бобойга пул узата кўрма. Бу қишлоқда сут, қатик ҳеч қачон пулга сотилган эмас. Ҳозир ҳам шундоқ.

Қишлоғимдан ўтар бўлсанг, боболаримнинг эзгу удумларини оёқ ости қилмай ўтавер. Агар у сенга ёқмаса, қишлоқлик дағаллик бўлиб кўринса, бир зум ҳам гўхтамай, жўнаб қол, ҳей айрон сотиб кун ўтказган йўлчи.

Агар полизга қайрилсанг. Хоҳлаган бостирма ёнига боргин. Ит вовулласа, эътибор бермагину сергак бўл, итнинг қопмайдигани бўлмас эмиш.

Қаршингга ё қорамангиз ўғлон, ё жиккак кампир чиқиб келгуси. Фақат қишлоқликларга хос жилмайиш юзларида ярқираб туради. Фарам тагидан саҳар узилган қовунлардан иккитасини келгириб, лағанда талқон, сўк, нон, қатлама — барини оддингга қўйгуси ва қўлларини кўкрагига босиб, «олинг» дегуси. Бундан ортиқ иззат керакми йўлчига,а!..

Миртемир домла гоҳ ёниб сўзлар, гоҳ шеър айтар, гоҳ яна саволингиз борми, дегандай жилмайиб қараб кўярдилар.

— Қишлоғингиз хусусида ёзилган энг яхши кўрган сатрларингиз бор, ўшалардан бўлсайди...

— Қишлоғини мақтамаган шоир бўлмаса керак. Биз девоналар улардан қолиб не қилдик, — дейди устоз ва машҳур мисраларини ўқийди:

*Гўдаклигим тутди тагин қоратоянинг этагига,
Мендек тентак ким дейсанми она юртим эртагига...
Тентаксойнинг ёқасига нор туяни чўқтирганман
Қора қўйнинг қатиғига қаттиқ нонни бўқтирганман...*

Домла чиройли шеър ёзардилар. Бир шеърни рўзнома юзини кўргунча тўхтовсиз телефон қилиб турардилар. Гоҳ тонгда, гоҳ кечкурун. Ҳар сафар бирор сўзни ўзгартирар, бирор қофияни янгилаб ёки бирор-бир янги сатр қўшар, олиб ташлар эдилар.

Бир куни ана шундай захматларнинг бирида дедилар:

— Ишқилиб, мени дорнинг тагига олиб бормайсизми?

— Нима учун?

— Сизни қийнаганим, азоб берганим учун. Телефон қилавериб, жонингизга текканим учун-да.

— Йўғ-э, домла, ўрганиб кетганмиз. Сиз хурсанд бўлсангиз, бизга шу кифоя.

— Ҳа, бардошингга барака, кам бўлмагайсиз. Жонга тегсанг майли, жононга тегма, — дедилар ҳазилга буриб. Телефонда кулги эшитилди. Мазза қилиб кулишдик.

Эртаси тонгда яна телефон қилдилар.

— Рўзномангизда

босилган шеърни бутунлай бошқатдан ишладим, тунги билан таҳрир қилдим. Лекин телефон қилишга иймандим, Тагин, дорни тагига бориб қолмай, дедим-да.

Яна кулги кўтарилди.

— Сиз нима дейсиз, — дедилар домла. — Шу шеърни мушоирада ўқисамми, ўқимасамми?

— Ўқинг, домла, яхши шеър ёзибсиз, — дедим.

— Ҳа, майли, ўқийман. Шоир минбарга чиққанида, унинг чиройига ё савлатига, ё башанглигига чапак чалувчи кам бўлади. Чапак чалишса, аксар, унинг шеъри учун холос! Садағанг кетай, халқим! Тилни ҳам, тимсолни ҳам, одобни ҳам, меҳнатни ҳам, ўринлик гурур туйғуси ва ғазабни ҳам, ўринлик жирканиш туйғуси ва инсон номини ҳамма чўққилардан юксак тута билишни ҳам сендан беминнат ўрганаман.

Шоирнинг рўзнома саҳифаларида босилган энг сўнгги мақоласи ҳам ёдимда. Ушанда у киши беморлик тўшагида эдилар. Шифохонада ётиб, мақоланинг сўнгги саҳифаларини ёзиб тамомладилар. «Биз ўтган йўл» номли ўтли публицистик мақола қўлимизга тегди.

Шоир халқ билан ҳамнафас яшади. Ҳамиша ҳамнафас бўлиб қолаверади.

2. Уч дарё ўртасидаги уй

Мен устозларимдан, хусусан, домла Мақсуд Шайхзодадан олган сабоқларимни кўпроқ эсламан. Негаки, биз домла билан ҳам иш юзасидан, ҳам қўшничилик юзасидан тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турардик. Ёзувчи ва газета, газета ва ёзувчи иккимизнинг ўртамаздаги кўприк эди гўё. Устоз елкамга қоқиб «пучуқ» деб эркалатиб, кўнглимни кўтариб қўярди. Домла билан қўшни бўлганимиз учун ҳам редакциянинг топшириқ ва илтимосларини унга етказар эдим. 9-январ (ҳозирги Тўла) кўчасидаги 18-уйда устоз билан қўшни туриш катта бахт эди менга. Ҳар сўзи бир ҳикмат бўлган устозни мен гоҳ ҳовли рўясига, гоҳ автобус бекатида, гоҳ анҳор соҳилидаги сайрда, гоҳ қўшнилар даврасидаги гурунгда тез-тез учратиб турардим.

Миртемир ва Мақсуд Шайхзода

Ҳозир энди ҳар гал кўча эшиқдан ҳовлига қадам босиш олдидан юрагим бир орзиқади. Кўча девордаги мрамар тахтача ва ундаги зил ёзувлар лоқайд ўтиб кетишга йўл бермайди.

Ҳар гал мрамар тахтачага бош кўтариб қарайман. Ҳар гал бир сония сукут, ҳар гал юракда кўчки, ҳар гал кўзларда нам...

Домла ҳазилни, шоирона танбеҳларни яхши кўрардилар.

Бир куни телефон жиринглаб қолди. Мен домланинг салмоқдор овозини танидим.

— Биласанми, мен қаердан гапиряпман.

— Биламан. Тошкентнинг 9-январ кўчасидан. 18-уй,4-қаватдан.

— Йў-ў-қ, ана билмадинг. Мен Мовароуннаҳрдан гапиряпман.

— Наҳотки!

— Ҳа, тушунмадинг-а! Уч дарё ўртасидаги уйдан. Демак, Мовароуннаҳрдан. Ҳа-ҳа-ҳа...

Жарангдор кулгудан сўнг, Мовароуннаҳрга тушундим. Бизнинг яшаб турган уй уч анҳор ўртасидаги уй бўлганидан, домла уни шундай ташбеҳ қилган эдилар.

— Менга чоп этилган китобларингдан келтирсанг.

— Хўп бўлади, — дедим... Ўша куни домланинг ҳузурига учта китобчамни олиб кирдим. Ўша митти китобчалардаги шеърларни ҳозир ўқиб, ўзим уяламан. Уларни шеър деб ҳисоблаб, домлага олиб кирганимдан уяламан. Учта митти китобчани домла олиб қолдилар. Узоқ вақт жим бўлиб кетдилар.

Мен домларнинг бир нима дейишларини кутиб юрдим. Негаки шу «бир нима» менинг адабиётдаги тақдиримни ҳал қилувчи сўз — тавсиянома эди. Домланинг муборак қўллари билан ёзилган тавсиянома билан мен Ёзувчилар уюшмаси аъзолари сафига қабул қилин-дим.

1966 йилнинг баҳори.

Зилзила оқибатида тошкентликларнинг кўпи чодирларга кўчди. Бизнинг «Мовароуннаҳр»да ҳам қатор чодирлар тикилди. Бу чодирларнинг энг юқорисида домла Шайхзода, энг сўнггида бизнинг чодир эди. Домла ҳар куни хабар олардилар. «Руҳинг тушмаяптими?» деб сўрардилар. Устознинг чодирда тунги билан шаъм ёниб турар эди. Устознинг тунги назмлари худди ҳазрати Навоий замонасидагидек шаъм ёруғида дунёга келарди.

Энг қийин, энг изтиробли, энг қўрқинчли дамларда устоз бизга далда бериб турди, руҳимизни кўтарди. Ер қарсиллатиб уриб турган, сел чодирларимизни оқизиб кетган сонияларда ҳам у ҳазил сўзларни айтиб, бардамликка ўргатарди бизни. Чодирда ёзилган шеърларини ўқиб берардилар. Унинг сўзлари чақиндек ёлқинланиб кўз ўнгимдан ўтади. «Қалай, руҳинг тушмаяптими?» дердилар устоз.

— Йўқ асло, — дейман жавобан.

Қиш келди. Ҳамон чодирлардамиз. Аҳвол оғир. 4-чи қаватга кўтарилишга юрак йўқ. Ер тинчимади, безовта уриб турган юрагини ҳовучлаб яшайди. Биз ҳам шундай.

Домла қаттиқ бетоб бўлиб қолдилар. Уни касалхонага олиб кетишди... 1-нчи стационарнинг мўъжаз хоналаридан бирида уни хасталик тўшагида кўрганимни унутмайман. Бу охирги учрашув эди. Ўша шифохонанинг люкс деб аталган хоналари ҳам бор эди. Қалам ва доводга, ижод машаққатлари, тафаккур оламига, устозлик мактабига алоқаси бўлмаган ўзга тоифа одамни ўша люкс хонада кўриб, ичим оғриди. Минг афсус, қадр-қимматга қачон тўғри тарозу кўйилади ўзи, деган надомат дилимни парчалади. Алоҳида нуфуз, алоҳида шароит талаб қилишни ўзига эп билмайдиган устозлар эса пастқамликда қолаверади. Ҳеч кимнинг парвосига келмайди бу! Ахир, дунё қачон тузалади, қачон? Домланинг хасталиги дилимни бир ўртади, ҳалиги ҳолат эса тамоман вайрон қилди. Шу вайронлик ичида уйимга қайтдим...

Тоғлар, қоялар улувворлик сўрамайдилар ҳеч қачон. Шаршаралар ўзларини қоялардан отади, шовқин-сурон яратади. Қорлар, оппоққина қорлар жимгина эрийдилар. Шаршаралар эса қайдан пайдо бўлганини унутиб ҳайқирадилар нуқул. Ҳа, баҳорнинг қудрати бу, баҳорни ғоят севган Шайхзода 1967 йилнинг баҳорига етолмади. Баҳорга етолмай, юраги уришдан тўхтади. Э воҳ, садафлар тизмасидан бир дур узилди...

Баҳор ҳам келди... Шайхзоданинг ёдини олиб баҳорга пешвоз чиқдим. Устоз таърифидидаги «Мовароуннаҳр» сувлари тўлқинланиб оқади. Анҳор ёқалаб бораман. У энгашиб ял.из терган жойда тўхтаймак. Аста тиз чўкаман, ялпизга қўл узатаман. Юрагимда туғён туради. Турналар арғимчоқ ёзадилар. Бу арғимчоқлар устоз билан кўп бора бахс кўрганимиз газал ҳижолатини ёдга солади. «Мовароуннаҳр» хувиллаб қолгандай. Ғариб ҳовлига, ғариб кўчаларга боқаман. Мрамар тахтачада нигоҳим тош бўлиб қотади... Водариф, умр шу қадар бевафоми?!

3. Наврӯзи олам эди ўшанда

Наврӯзи олам эди ўшанда. Баҳор ўз гулларида чаман тўқирди. Булбул ўша чаманларда газал ўқирди. Қуёш ҳам ёғдуларини тўқади.

Қадирчоқлар нозик тумшукчалари билан меъморлик санъатини бажарарди. Саросар еллар гуллар атрини ўғирларди. Табиатда ҳамма нарса санъат асари бўлиб кўринарди кўзга. Бундай чоғларда табиат ўз қучоғига чорларди.

Анджоннинг шоирлар, олимлар, санъаткорлардан иборат меҳмонлари Арслонбобга саёҳат қилган эдилар. Бир томони тоғ, бир томони сой, сайхонлар ям-яшил. Анвойи гуллар, тоғ райхонларининг муаттар бўйи уфуриб турарди. Бу диёр — шеърятнинг ўзи, муסיқий кўйларнинг қаноти, кўшиқларнинг парвозига ўхшарди.

Меҳмонлар шундоққина сойнинг бўйига, сайхонликка ҳозирланган жойга етиб келганларида қозонга олов ёқилган, самоварлар қурилган, дастурхонлар тузатишган эди.

Ажиб фусунгарлик оламида эдик. Унда юракка битилган, дафтарга қайд этилган ёзувлар талай эди. Барини ҳикоя айламак учун минг бир кечалар оз. Юрагимга муҳрланиб қолган бир суқбат, бир ҳолат ҳамон мени ҳаяжонлантиради.

Қўй сўйилди. Беҳи дарахтига осиб қўйилди. Қўй эндигина сўйилгани учун баданидан ҳарорат кетмаганди. Меҳмонлар орасида Яшин домла ҳам бор эдилар. Домла чақириб қолдилар. «Қизим, мана бу ҳолатта бир қаранг. Яхшилаб қараб олинг,» дедилар. «Керак бўлади бу...» деб қўшиб қўйдилар.

Вожаб, қўйнинг юраги уриб турарди. Боши танасидан жудо бўлган. Жон берган. Лекин... юраги уриб турарди. Сесканиб кетдим. Безовта юрак, беозор қўй, гўштхўр меҳмонлар, ўчоқдаги олов, дошқозондаги таом... Осмон, ер чархифалақдек айланиб кетди. Ҳозиргина юрагимга наво бўлиб оқиб кираётган сойнинг қўшиғи негадир мунгли бўлиб эшитила бошлади. Негаки, кўзим ўнгида юрак безовта уриб турибди...

Ўша кунни ҳаёлимдан, тушларимдан ҳам уриб турган ўша юрак кетмади сира. Таомлардан тотмадим. Инсон зоти ваҳший бўлиб кўринди. Табиат ҳам беўхшов, бефайз туюлди.

Яшин домланинг бу ҳолатни беҳуда кўрсатмаганини билдим. Бир умрлик сабоқ, ҳикмат китобининг бир саҳифаси бўлиб юрагимга муҳрланиб қолган бу ҳолат ҳамон ёдимда.

Ўшанда Яшин домла меҳмонлар даврасида ёнларидан кичкинагина ён дафтарчасини чиқариб, унда ёзилган бир рубойини ўқиб берган эдилар. Рубойи кимники эди, ёдимда йўқ. Лекин маъноси ёдимда. «Одам — олтин. Унинг закоти олтиндан ҳам қиммат, — дедилар. — Лекин нима учун одамзодни кўмгач, қайта кавлаб олмайдилар. Олтинни эса минг йиллардан кейин ҳам, ердан кавлаб оладилар...»

Ўша ўқилган рубойи ўтмиш шоирининг рубойиси эди, менимча. Ўшанда Яшин домла шоирни мангу қиладиган, ҳамиша олтиндек бебаҳо бўлишини таъминлайдиган нарса бу — унинг юраги, деган эдилар. Юрак қони билан битилган асар ҳеч қачон ўлмайди, — дедилар яна. Бу ўғит шоғирдлар учун бир умр йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади.

Зулфия, Комил Яшин ва Туроб Тўла

«УМРИМ УЗОҚ БҮЛАР, СЕЗИБ ТУРАР КҮНГИМ»

«ОДАМ БАҒРИДА ҚОЛГАЙМАН»

Бу 1939 йил эди. Ўрта мактабни битиргач, мени чақириб ҳарбий ўқишга жўнатишди. Уни 1941 йил июн бошларида битириб, урушга кетдим. Фақат 1947 йилдагина армия сафидан бўшаб, орзу-умидим бўлмиш ўқишни давом эттирдим. 1958 йили Ўрта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетини тугатдим.

Бу воқеаларни эслашдан мақсад, мен ўз тенгдошларимдан саккиз-ўн йил кейин қолиб, тақдиримни топганман.

Бу вақтда менинг тенгдошларим — Мирмуҳсин, Шукурулло, Асқад Мухтор, Шуҳрат ва бошқалар халққа танилган ижодкорлар эдилар.

Асқад Мухтор билан биз жуда тез иноқлашиб кетдик. У мендан тўрт ой катта бўлгани ва халқда эътироф этилган адаблиги учун уни мен Асқад ака, дер, у исмимни атаб мурожаат қилар эди. Баъзан укамиз, деб ҳазиллашарди.

Асқад Мухтор умуман қувноқ табиатли, билимдон, фаросатли эди. Мени доим ундаги ишчанлик, ваъдага вафодорлик, самимият ром этар эди.

Мен унинг суҳбатига интилар эдим. Байрамларимиздан бирини биргаллашиб ўтказ-сак, деб ўйладим. Асқад аканинг ёзувчилар боғидаги дала-ҳовлиси билан бизнинг боғимиз ораси машинада ўн дақиқалик йўл эди. 1981 йил 7 ноябр куни эрта тонгда туриб, бир таклифнома ёзиб, ўғлимдан юбордим:

*Азизим Асқад Мухтор,
Менга «йўқ» деманг, зинҳор.
Байрам кун, эрта чоғдан
Сизни чорладим боғдан.
Ёнингизда гул билан,
Розахон — булбул билан,
Ранжийда айлаб қадам,
Боғимиз этиб агам,
Биллиард ўйнаб кетсангиз,
Кўнглимиз шод этсангиз!
Сизларга чин эҳтиром
Билан Ҳаёт, Шоислом.*

Келишди. Шу куни Хонарик устига қурилган шийпонда ширин суҳбатлар қурдик. 1978 йили Асқад ака менга:

— Феврал-март ойлари Москва ўрмонлари фараҳли бўлади, агар борсак, бошқирд шоирлари Мусо Ғали ва Мустой Каримлар ҳам шу вақтда келишади, бирга дам олар эдик, — дедилар.

— Хўп бўлади, — дедим ва тайёргарлик кўриб, оилавий боришга қарор қилдик. Борсак, Шуҳрат ака ҳам ўша ерда эканлар, кўшилиб дам олдик, бироз ижод билан ҳам шуғулландик. Мустой Карим ва Мусо Ғалилар билан анча яқинлашиб, китоблар алмашиб, дўстлашиб қолдик.

Ўрмонда оддийгина сўзлашиб юрар эканмиз, Асқад аканинг ҳар сўзи бир ҳикмат бўлиб, ҳаёт муаммоларини илдиз-илдизигача очиб ташлар, чуқур мушоҳадага чорлар эди.

Умуман таътилимиз яхши, кўнгилли ўтди. Оилавий дўстлигимиз янада мустаҳкамланди.

Асқад аканинг икки ўғли бўлиб, қизи йўқ эди. У оиласига ҳам жуда катта аҳамият берар, ўғилларининг ҳар иккиси — Темур ҳам, Элдор ҳам фан докторлари, профессорлар бўлиб етишишди. Келинлар тушгач, «қизли бўлдим» деб суюнди. Кейинчалик набира

қизлар кўргач эса, бирини Барчиной, иккинчисини Биби-гул атаб, ер-кўкка ишонмай ўстирди.

Мен ҳовлимиз бир томонига икки қаватли болохона қурдирган эдим. Унинг томини текис қилмай, қубба шаклида ёптирган, қуббанинг ичидан тўрт томонига Хайём, Саъдий, Ҳофиз шеърларидан араб имлосида ёздиргандим. Болохонанинг бир бурчагига отамиздан қолган бир хумни қўйган эдим. У одам сиғадиган катта хум бўлиб, Хайём хуми номини олган эди. Чунки унинг бир томонига Умар Хайём расми ишланиб, бир томонига унинг:

*Ўтиб борар ажиб умр карвони,
Кўлингдан чиқмасин шодлик замони.
Соқий, эрта куннинг ғамин ема-га,
Қагаҳ сун, ўтмасин туннинг бир они...*

деган рубойи ёздирилган эди.

Бу хум кўпчилик ўртоқларга, айниқса, Асқад Мухторга жуда маъқул тушган эди. Менда хумнинг яна биттаси бор эди. Мен уни Асқад акага совға қилдим. У киши ҳам хумни бўятиб, манзаралар чиздириб, бир томонига:

*Атоқлаб келдим гунёга,
Одам бағрида қолгайман...*

деб ёздириб қўйган. Бу шеър тарих бўлиб, у шоирнинг туғилган йили ва никоҳдан ўтган кунини ифода этувчи муаммодир.

Мен Асқад Мухторни эслар эканман, кўз ўнгимда очиқ чехра ва очиқ кўнгилли инсон, донишманд адиб жонланади.

Шоислом Шомухамедов

«ИНСОНЛИКНИНГ МАЪНОСИ ЎЗГАРДИ»

*«Инсонликнинг маъноси ўзгарди
Оламнинг жозиба қонуни янглиғ.
Кўшнанинг умрини қисқартар гардинг,
Бахтинг ҳам бировнинг бахтига боғлиқ,*

*Ҳар бир аза қисман менинг азам,
Кимники деб сўраб бўлмайди.
Ёлғиз яшамайди гунёга одам,
Ўлса ҳам бир ўзи ўлмайди.»*

Асқад Мухтор

Менинг дастлаб ўқиб, яхши кўриб қолганимдан қайта-қайта ўқиган китобим «Опа-сингиллар» бўлади. Айниқса, ундаги Афғончойфуруш. Шунақа яхши, шунақа хушмуомала, ҳар кимнинг дилидагини топадиган, дардига малҳам бўладиган, ҳаммага суюкли одам. Роман охиридагина унинг инглиз жосуси экани аён бўлади. Қойил қолмай иложингиз йўқ!

У пайтлар китобнинг номи ҳам, муаллифи ҳам қизиқтирмас эди. Кейинчалик билсам, бу суюкли китобни ёзган одам Асқад Мухтор экан.

Шу-шу, ёзувчининг асрларини қидириб топиб ўқий бошладим. Қиссалари, романлари, шеърларини...

... Тошкентда ўқиб юрибман. Бир куни Хадра билан Чорсу ўртасидаги китоб дўконида ёзувчилар билан учрашув бўлди. Мен суратини кўриб юрган, демак, сиртдан бўлса ҳам танийдиган ёзувчилар келишди. Ҳаммаси индамай турибди. Бир пайт кўзойнак таққан ёш бир йигит ўртага чиқиб гапира бошлади. Бу йигит ёзувчиларимизнинг орасида нима қилиб юрибди, деб ўйладим. Шу пайтгача суратиниям кўрганимга қарамай, катта ёзувчиларнинг ҳаммаси салобатли бўлади, деган хаёлда, келиб-келиб Асқад Мухторга эътибор бермаган эканман.

Асқад Мухтор адиблар Ўткир Ҳошимов, Саид Аҳмад, Шухрат билан.

Ўша учрашувда Асқад Мухтор бошқа шеърлари қаторида «Раъно, Дилбар, Гўзал» нақоратли шеърини ҳам ўқиган эди. Уч қиз. Ҳаммаси доно, ҳаммаси гўзал, ҳаммаси дилбар. Аммо уларнинг таърифи келтирилади-да, нақорат «Дилбари ҳам гўзал, Доноси ҳам гўзал, Гўзали ҳам гўзал» деб тугалланади... Дилбар ҳам, Доно ҳам шу тариқа ўз номига мос равишда, энг охирида олади ўз сифатини.

Асқад Мухторнинг кейинги китобларида бу шеърни учратмаганман. Хотиридан фаромуш бўлгандир.

Умуман, ёзувчининг хотири анча фаромуш бўлган шекилли (раҳматли Устознинг руҳи безовта бўлмасин, Оллоҳнинг ўзи кечирсин!) 1965 йилда ошқозонни даволатишга шифохонада ётганимда ҳовлига чиқиб газета олдим. «Қизил Ўзбекистон»да шоирга бағишланган бир саҳифа чиққан экан. Саҳифада шеърлардан ташқари қайдлар ҳам бор эди. Уларнинг икkitаси айниқса ёдимда қолган. «Пушкин томга чиқиб, нарвонни олиб ташлаган экан-да...», «ҳозирги нодон чолларни кўриб, улар энди нодон бўлиб қолибди-да, деб ўйламанг, улар ёшлигида ҳам нодон бўлган». Хотирам панд бериб, сўзлар ўрнини ўзгартирган бўлишим мумкин, аммо фикр айнан шундай эди. Афсуски, бу фикрларни ҳам ёзувчининг биронта китобида кўрмадим.

Ўша саҳифада мана бу тўртлик ҳам бор эди:

*«Дақиқа нима-ю,
абадийлик қайда?
Ёнма-ён ёзмоқ ҳам кулгили бир хол.
Аммо, иттифоқо, у — абадий сатр
Туғиб кўймоқлиги эҳтимол...»*

1964 йилда Асқад Мухторнинг «99 миниатюра» китоби чиқди. Бу — ҳар қандай инсофли одам тан олиши керак — адабиётимизда янгилик эди!

Тўғри, унгача шоир Шухратнинг ниҳоятда гўзал шеърлардан иборат китоби чиққан, ҳаммамиз бу шеърларнинг барчасини ёд олиб юрардик. «99 миниатюра» унга қўшилди.

Кейин...

Тўғриси, Асқад Мухторнинг янги асарларини кутадиган бўлдим. «Опа-сингиллар»и оддий, анъанавий услубда ёзилган эди. Кейин «Туғилиш» чиқди. Шакли бутунлай бошқа-

ча! Кейин «Давр менинг тақдиримда», кейин «Чинор», кейин «Қорақалпоқ қиссаси», «Бухоронинг жин кўчалари»...

Э-э, кўяверасиз!

Ҳаммаси янги, ҳаммаси янги, янги! Шақл жиҳатидан ҳам, маъно жиҳатидан ҳам!

...Асқад Мухтор «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасини чиқарди. Ёзувчиларнинг Москва яқинидаги Малеевка дам олиш уйига Шухрат ака билан Одил акани кўргани борганимда (ўзим шу ерга яқин жойдаги Театр жамиятининг дам олиш уйида эдим) Одил ака Асқад Мухторнинг хатини кўрсатди. Асқад ака газета ҳафталикка айлантирилгани, ўзининг бош муҳаррир этиб тайинланганини баён қилиб, Одил акадан қандай қилса газетани яхшилаш мумкинлиги тўғрисидаги маслаҳатини сўрабди. «Асқад акаям қизиқ-да, — деди Одил ака ўзининг табиий жилмайиши билан. — Шунгайм мендан маслаҳат сўраб ўтирадим!» Кейин шахматга тушдик. Одил ака доимо ютқазар, аммо икки қўллаб ўйнаганидан гоҳида ютарди ҳам (хафа бўлманг, Одил ака, биз Сизнинг бир мухлисингизмиз, лекин шахмат — шахмат, бор гапни айтяпман).

Асқад ака ўша газетага бош муҳаррир пайти иш сўраб борганман. Устоз олмаган. Тўғри-да. Аслида ғалати. Жуда кўп ёш шоир, ёзувчилар иш қидириб юради, сиз уларга ёрдам бермоқчи бўласиз, аммо бирон жойда иш чиққанида ўша шоир ёки ёзувчи тўғри келмайди. Бу кўпчилик биладиган, эҳтимол, билмайдиган ҳақиқатлардан бири.

* * *

Абай кўчасининг Алишер Навоий кўчасига тақалиб, тулаган жойида ка-тта, ойна-банд пивоҳона бўларди. Лолахон деган ниҳоятда ёш, ниҳоятда гўзал аёл шишаларни пештахтага қаторлаштириб териб кўярди-да, шунақа тез очардики, бу ҳам унинг санъати эди. Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азим янги китобини тақдим этди. Унда «1974 йил пивоҳона хотираси» деган шеър ҳам бор экан.

*«Кўчаларда туради қатор
Душманларнинг разил ҳайкали.
Ўзбекистон сингари бемор
Машраб Бобо борар чайқалиб».*

Усмонқулнинг менга шундай юксак баҳо (фуқаролик баҳоси!) берганидан ниҳоятда хурсанд бўлиб, уни кучоқлаб, миннатдорлик билдирдим. Ҳар ҳолда бошқа шоирлар қатори ўзбеклигим, Ўзбекистонимизга менглаштирилишим фахрли эди... Қисқаси, Асқад Мухтор ҳар куни ишдан уйига пиёда қайтарди. Уйи Абай кўчасидаги ёзувчиларга ажратилган коттежлардан бирида эди. Биз у кишини кўришимиз билан ўзимизни сал четга олган бўлар эдик. (Уятимиз ҳам бор экан-да, а?!) Аммо Асқад ака узоқданоқ кўчанинг ўнг томонига қараб келар, шундай бурилиб кетар эди. («Кўзим чиқсин сени кўргунча бундоқ!» дегани бўлса керак-да!)

1965 йилда ёш ёзувчиларнинг семинари бўлди. Мен Самарқандда эдим, қатнашдим. Самолётда Абдулла Ориповнинг «Аёл» шеърини ўқиганман. Ўзбекистон Қаҳрамони, улкан шоиримиз билан дастлаб ўшанда танишганмиз. Ўша семинарда мен ҳам шеърлар ўқиганман. Бир куни Азиз Абдураззоқ бир тўп шеърларимни олди-да, Асқад Мухтор ҳузурига олиб кирди. Уюшма раиси ўринбосарининг ҳузурига-я!

Асқад Мухтор шеърларимни бироз малол билан олиб қолди. Иши кўп-да! Орадан анча ўтиб, 1966 йилда «Совет Ўзбекистони»да бир қанча шеърларим устознинг оқ йўли билан эълон қилинди.

Ғалати бўларкан. Кечагина терс муомала қилиб юрганлар бутунлай бошқача муомалага ўтиб олган! Орада мен хижолат чекаман.

Шундан бери Асқад Мухтор расман ҳам устоз ҳисобланади.

Асқад Мухтор етимликда ўсгани билан болалигида бизчалик қийинчилик кўрмаган бўлса керак. Лекин мана бу сатрларни қаранг..

*«Ойдинда туғилиб, жўякда чайилган,
Ўза билан ўсган боламан.
Дарс ўрнига қор кечиб, лой кечиб,
Пахта терганимни эсга оламан.»*

Ана шуларнинг барчасини бошдан кечирган биронтамиз ёзолмаганмиз бундай сатрларни, ёзолмаймиз ҳам!

Асқад Мухтор ...

Бу зот ҳақида ўйлаганда ғалати ҳолларга тушади киши.. Хурсанд бўлади, ғуссага чўқади, ... ўз-ўзидан уялиб ҳам кетади. Чунки Устознинг қалами шунга мажбур қилади.

Устознинг қалами мажбур қилгани билан, Устознинг ўзи асосан раҳбарлик лавозимларида ишлаб келган бўлса ҳам, бирон кишини бирон ишга мажбур қилмаган. Унинг ўзи қийналиб хизмат қилган ўша тузумга .

«Шарқ» нашриёт-матбаа компанияси анча йиллар бурун «XX аср ўзбек романи» сериясида энг сара романларни нашр этишга киришди. Таҳрир ҳайъатида мен ҳам борман. Асқад Мухторнинг «Чинор»ини киритдик. Сериядаги ҳамма роман чиқди, аммо «Чинор» ҳалиям чиққани йўқ. Шу ўринда серия режасига киритилмаган бошқа бир асарни ҳам эслатгим келяпти. Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» романи. Эзгуликнинг кечи йўқ...

Ҳақиқий шоир сизнинг ҳар қандай ҳолатингизга мос сатрларни ёзиб қўйган бўлади. Юқорида бир неча сатрларни келтирдим. Энди мана бу сатрларни ўқинг-да, шу сатрлар олиб кетган оламга чўкинг..

«Ишончсиз қадамлар...»

Эшигим олдида...

Наҳотки бу сенинг изларинг?

Ўзинг вайрон этган киши қалбига

Сенга нима керак?

Нима излагинг?»

Асқад Мухтор...

Асқад Мухтор тўғрисида кўп гапириш мумкин. Лекин бирибир фикрингизни тўла ифода қилолмайсиз. Унинг «Кекса мастер сўзи» деган шеъри бор. Ишчи, урушга бориб келган одам, бу ерда, заводда шогирдларига ютқазди. Шунда дейди:

«Мени гушман енголмади,

Дўстларим енги.»

Кўрдингизми? Дўстлари устанигина енггани йўқ, Устозни ҳам енгган.

* * *

Асқад Мухтор 1997 йил апрелда вафот этди. Бу хабарни мен Самарқандда, Тошмома опамнинг таъзиясида эшитдим. Опамнинг худойсини ўтказиб етиб келсам, фотиҳанинг учинчи куни, ўғиллари Темур, Элдор ўтирган экан. Темур ҳам, Элдор ҳам катта олим, фан доктори эканини айтиб ўтсам ортиқча бўлмас. Коттеж олдидаги йўлакнинг ўйдим-чуқурлари тузатилган экан. Маросим туфайли бўлса керак-а, деб сўрадим Элдордан. Элдорнинг жавобини қаранг:

— Машраб ака, отам тирик бўлганида бунни кўриб, шу чуқурчани тўлдириш учун ҳам мен ўлишим керак экан-да, а! — деган бўларди!

Асқад акани билганлар қўлини кўксига қуйиб тан олади: ҳа, Асқад Мухтор худди шундай деган бўларди!

Раҳматлининг ўғиллари ҳам ҳақиқий ота ўғил-да!

Асқад Мухтор кейинги пайтда бетобликдан анча қийналди.

Биз — бевафо шогирдлар яхши хабар ололганимиз йўқ, албатта.

Аммо Устоз, меҳнатсиз яшаёлмайдиган Устоз беморлигида ҳам ишлади. Ишлаб, янги бир дурдона қолдириб кетди. «Уйқу қочганда» деб номланган бу «туңдаликлар»и (аслида «Туңдаликлар» бўлгани яхши, бунни кейинги ноширлар ўйлаб кўрар) — хазинанинг ўзи!

Ундаги айрим фикрларни келтирай.

«Ўйлайманки, Ҳамлет, Фарҳод, Дон Кихот, Обломов сингари образлар инсон хотирасига типик характер эмас, асосан типик муаммо, абадий савол сифатида михланиб қолган.»

«Чинакам бадий асар ҳамма вақт жавобсиз саволдир, борди-ю адиб унда бирор муаммо кўтарган бўлса ҳам, бу — амалда ҳал қилиб бўлмайдиган муаммодир. Агар

амалда ҳал қилинадиган вазифа қўйса, бу асосан очерк ёки мақола бўлади, ёзувчи эса, ташвиқотчи эмас, шоир бўлиши керак.»

«Ўзингникигина эмас, ўзгаларнинг нодонлиги ҳам ёзишга халақит беради».

«Ўзимизда бўлган туйғуларни яшириш қийинми ёки ўзимизда бўлмаган туйғуларни ифодалашми? Шукур Бурҳон менинг бу саволимга шундай деб жавоб берган эди: иккаласигаям артистизм керак.»

Асқад Мухтор катта санъаткор бўлгани учун ҳам шогирди ниҳоятда кўп эди. Аммо шоир уларнинг ҳаммасини ҳам билавермаган. Билиши шарт ҳам эмасди. Адабиётда устозлик сирдан ҳам бўлади. Шунинг учун Асқад Мухтор катта Устоз бўлишига қарамасдан, устозлик даъво қилмай ўтди. Мен, каминаи камтарин, бирибир Устозга бир шеър бағишлаганман:

*Бахтингдир устознинг қўлини олсанг,
Лекин, устозни ҳам танаб ололсанг.
Устознинг қиммати менимча шулким —
Узоқми, яқинми — уни туюлсанг.*

*Майлига, орангиз бўлса-ю йироқ,
У сенга ҳар куни бермаса сабоқ,
Лекин унинг исмин эшитганинг чоқ
Юракда орзиқиш ҳис эта олсанг.*

*Гарчи ойлаб, йиллаб сени кўрмасин,
Пешонангни силаб, ҳолинг сўрмасин,
Йўл-йўриқ кўрсатиб, тергаб турмасин —
Унинг нигоҳини сезиб туролсанг.*

*Устоз дейилганда нима кўринар?
Мукамал инсону мукамал ҳунар.
Унга, ҳунарига гуч келганда гар
Ўзинг, ҳунарингдан бироз уёлсанг.*

*Устозлар турлидир — рўйи шахсият:
Кимда шакл бору кимда моҳият.
Сенга ният бўлса ундаги ният,
Устозга муносиб шогирд бўлолсанг.*

Машраб Бобоев

Маъмуд Сатторов

САДОҚАТ

Ҳар гал бу икки инсон билан суҳбат—мулоқотда бўлганда устоз-шогирд садоқати, уларнинг бир-бирига меҳр-муҳаббатлари, ака-укадай иноқлигига қойил қоламан... Талъат ака ҳам 55 ёшда, санъатчилар, спортчилар тоифасидан бўлгани сабаб— пенсияда, ўзи ҳам устоз бўлса-да, Қаҳрамон Дадаевни ҳар икки гапининг бирида «устоз-устоз» дегани-деган.

Қаҳрамон ака ҳам шундай.«Талъат биледи», «Талъат нима деркин?!», «Талъатдан сўраш керак!» Шогирд устозига кўз-қулоқ бўлиб туришни канда қилмайди, Устоз ундан меҳрини дариғ тутмайди. (Булар ёшида 10 йил фарқ бор, холос.)

Бу икки ака-ука доира усталарини ҳарҳолда халқимиз бирга кўришга кўникиб қолган. Шу сабаб, уларнинг танишуви, бир жамоада узоқ йиллар фаолият кўрсатишлари, инсоний муносабатлари сизни қизиқтирса ажаб эмас. Маълумки, Қаҳрамон Дадаев Тошкентда, Эски шаҳарда, Чақичмон маҳалласида туғилиб-ўсган. Санъаткорлар маҳалласининг фарзанди бўлганидан, бу атрофда унинг доираси жарангламаган хонадон қолмаган.

Уста доиракаш болалигида кўча командасида яхшигина футболчи-ҳужумчи сифатида ҳам ном қозонганлигини тенгқурлари яхши эслайди. Қаҳрамон ака кўшни маҳалла— ачавотлик лўли болаларнинг ҳам футбол ва доира санъати ютуқларини тан олиб гапиради. Кўчалараро мусобақая баҳсларда лўлиларнинг мардлиги, тантилигини хотирдан чиқармайди.

* * *

Талъат Сайфутдинов қадимий ва навқирон Самарқандда, нақд шаҳарнинг киндиги — Регистон ёнида (Қози Абдурасул маҳалласида) туғилиб-ўсган. Сулолавий педагоглар оиласи фарзанди. Ёшлигини эслаганида — қўлига тушган буюм, ликобчами, лаганми доира қилиб чалганини эслайди.

— Тенгдошларим орасида доирага ҳавасим баланд эди, — дейди у. — Бир куни отамдан менга бир доира-чирманда сотиб олиб беришни сўрадим.

Отам: «Йўқ, болам, бизнинг авлоддан санъаткор чиқмаган, айниқса доирачи. Одам ўз ота-бобосининг касбини қилиши керак. Мана, менга-ю боболарингга ўхшаш ўқитувчи-муаллим бўл, яхши ўқишларда ўқиб, олим бўл» — дедилар.

Орадан ойлар ўтиб, мен илтимосимни қайтаравердим. Ниҳоят, отам бу йўлда чекинмаслигим, доирага қаттиқ ишқим тушганини пайқаб, бир-икки машқ қилса, ташлаб кетар, дебми, менга доира олиб бердилар, қўлимга териси ва елими ҳиди анқиб турган, шинғироқли кичик доира теккан куни ҳаётимнинг энг бахтли онлари эди.

Ўзбекистон халқ артистлари Қаҳрамон Дадаев ва унинг истеъодли шогирди Талъат Сайфутдинов ҳақида махсус альбом-рисола ёзилиб, нашрга тайёрланди. Рисолада номдор доира усталарининг босиб ўтган санъат ва ижод йўллари ҳақида қизиқарли ҳикоя қилинади. Биз ушбу асардан кичик бир боб билан журналхонларимизни таништирамиз.

ТАҲРИРИЯТ.

Қаҳрамон Дадаев ва Таълат Сайфутдинов, Тамарахоним,
Наби Раҳимов ва бошқа санъаткорлар даврасида.

Мен доирани кеча-кундуз қўлдан қўймай чалганим-чалган эди. Кўп ўтмай, кўни-кўшнилари отамга шикоят қилиб кела бошлашди:

— Ҳамсоя, бу болангизнинг кундузи доира чалгани ҳам майли-я. ярим кечасию азонда доира чалганига нима дейсиз? Уйқуда ҳаловат қолмади-ку...

Отам бечора кўни-кўшнилари олдида хижолат. Кеч соат ўндан кейин уйда доира чалишимни таъқиқлаб қўйдилар. Бу орада еттинчи синфни битириб, шаҳримиздаги мусиқа билим юртига ўқишга кирдим. Уша йили ҳаётимда кейинги тақдиримни ҳал қилган чинакам тарихий воқеа содир бўлди. Самарқандга машҳур «Баҳор» ансамбли гастролга келиб қолди. Менинг орзуим доира устаси, каттаю кичикнинг сеvimли санъаткори бўлиб танилган Қаҳрамон Дадаевни кўриб, унинг сеҳрли доирасини тинглаш эди. Қисқаси, ўзимизнинг Самарқандда бу ансамблнинг концертини кўришга муяссар бўлдим. Концерт тугагач, саҳна ортига ўтиб, Қаҳрамон Дадаевни қидириб, у киши билан танишмоқчи бўлдим. Истараси иссиқ, кулиб турган бир опа рўпарамдан чиқиб:

— Ҳой бола, сен бу ерда нима қилиб юрибсан? Кимда ишинг бор? — деб сўраб қолди.

Дарҳол танидим, бу машҳур раққоса — «Баҳор»нинг бадиий раҳбари Мукаррама Турғунбоева эди.

— Ассалому алайкум, опажон. Мен Сизни танийман... Қаҳрамон Дадаевни қидириб келдим. Мен... доира чаламан... — дедим.

— Қаҳрамон шаҳар айлангани кетди. Келсин, кўришасанлар, ўзинг ҳам Қаҳрамонга жуда ўхшар экансан... — дедилар.

* * *

Сухбатни Қаҳрамон Дадаев давом эттиради:

Самарқандда ошна-оғайни кўп. Зиёфату меҳмондорчиликлардан кейин меҳмонхонага қайтиб келгач, опа мени қарши олиб:

— Қаёқларда юрибсан? Уканг қидириб келди. Самарқандда ҳам уканг борми? — деб сўрадилар.

— Йўғ-е, опа, биласиз, тошкентликман. Самарқандда укам йўқ, — дедим.

— Билмадим, кўр-кўрма, худди ўзинг. Бўйи-басти ҳам, афти ангори-ю, қадди-қомати ҳам. Ҳовлиқма, келади, ўзинг кўриб гапимга ишонасан, — дедилар. Бироз ўтиб, опа айтганларидек, бир бола келди. Кўриниши, муомаласи илиқ-иссиқ. Одобли, муҳи-

ТИЛАК

*Табиат оғушида
Бир сафобахш ошиён бўлса,
Сафобахш ошиёнда
Сухбати ороми жон бўлса.
Жамулжам аҳли фазлу
Аҳли таъб, дилдор ёронлар,
Наво тузгувчи хушхон,
Тинглагувчи нуктадон бўлса.*

*Камону найда Абдулҳошиму
Абдулаҳад ёндош,
Забон доирага бергувчи
Талъат, Қаҳрамон бўлса...
Бу янглиғ анжуманда
Арзигаъ бир бора Эркин ҳам—
Жаҳонга келганидан
Рози бўлса, шодумон бўлса.*

Доирада Қаҳрамон Дадаев, рақса Равшаной Шарипова

ми, опа айтмоқчи, «келишган», саҳнабоп эди... Мен унга доирамни бериб, чалдириб, синаб кўрдим. Диди, усуллари яхши. Зарби зўр, аниқ-тиниқ. Хуллас, боқса одам бўлади-ган! Ўзим устоз Тўйчи Иноғомовга шогирд бўлиб борган дамларимни эсладим...

Ўзбекнинг одамгарчилигини биласиз. Талъат уйдаги катталари билан келиб, бир пиёла чойга — уйига меҳмонга айтиб кетди. Шукур қиламанки, ўшанда унинг илтимосини ерда қолдирмай, уйига бориб, бир пиёла чойини ичдик. Мен ўшанда Талъатнинг отаонаси билан танишдим. Уларнинг дуосини олдим...

* * *

— Ўшанда Муқаррама опа уйимизда отамга: «Ўғлингиз Қаҳрамонга маъқул бўлди. Илойим, ака-ука бўлиб юришсин. Болангиз билим юртида ўқишини тугатиши ҳамано «Баҳор»га ишга оламан. Қаҳрамонга ҳамроҳ бўлиб юради», дея нафас қилдилар, — устози сўзини давом эттиради Талъат Сайфутдинов. — Фаришталарнинг омин дегани, опанинг ўз сўзида турадиган мард-тант аёллиги, Қаҳрамон аканинг мени шогирд ва инни сифатида қабул қилгани қўл келиб, мен ҳам мана, халқимиз орасида Талъат Сайфутдинов, доира устаси, Қаҳрамон Дадаевнинг шогирди, деган ном, унвонга сазовор бўлдим..

ЖОМИЙ —ХОЖАГОН ТАРИҚИНИНГ ЕТУК ВАКИЛИ

Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг хожагон тариқининг етук вакили сифатида ўзига хос ажиб шахсият эгаси эканлиги, зуҳду тақво, риёзат, ҳол одами бўлганлиги, хориқилода одатлари ошкор бир улуғ шахсият эканлигига доир қимматли маълумотлар кўпчиликка тўла маълум эмас. Али Сафийнинг «Рашаҳоту айнил-ҳаёт» асари Мавлоно Жомийнинг ҳаёти, таржимаи ҳоли ва шахсияти, устоз ва шогирдлари, юдир фикрлари ҳақида батафсилроқ маълумот берувчи қимматли илмий манбалардан бири ҳисобланади.

Али Сафий ушбу асарида Мавлоно Жомий зикри баёнида махсус тўхталиб, қуйидагиларни ёзган: «Олорнинг лақаби аслари Имомиддин турур ва лақаби машҳурлари Нуриддин. Вилодат (туғилиш)лари Харжарди Жомда эркон, шаъбони муъаззамнинг йигирма учлончиси вақти ёишода сана саккиз юз ўн еттида (м. 1414) эрди». (Л.3379 «Рашаҳоту айнил-ҳаёт», Лакнав нашри, 133 бет.)

Мавлоно Жомий «Имомул-мухтаҳидийн, вориси улумил-анбиё валмурсалийн, пайхи олим ва омил Имом Муҳаммад Шайбоний раҳматуллоҳи алайҳ» наслидан бўлган. Маълумки, Имом Муҳаммад Имоми Аъзам Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳнинг икки ўринбосар шогирдидан бири, Ҳанафий мазҳабида улуғ мухтаҳид, соҳибайннинг бири бўлган муҳтарам зотдир.

Мавлоно Жомийнинг падари бузруквори — Мавлоно Низомиддин Аҳмад Даштий за бобоси Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Даштий бўлиб, бу зотлар илму тақвода ўз авраининг маълум ва машҳур кишилари бўлишган. Исфаҳон диёрининг Дашт маҳалласига мансуб эдилар. Замон ҳодисалари сабаб Жом вилоятига кўчишган. Ва бу ерда муқим бўлиб ерлашгач, қозилик ишларида, ўз фатволарида энди «Даштий» лафзини эмас, балки «Жомий» лафзини ёзишган. Мана шу йили, яъни, ҳ.817 (м.1414 й.)да Жомий қазратлари туғилган.

Мавлоно Жомий ҳали балоғат ёшига етмаган чоғидаёқ замонасининг арабий илмларга моҳир барча уламою фозилларига илк учрашув ва суҳбатдаёқ ўз нодир қобилият эгаси эканлигини ва арабий илмларда устозга муҳтож эмаслигини исботлаган.

«Рашаҳот»да баён қилинишича, Мавлоно Жомий отаси билан Ҳиротга келган ва Низомийна мадрасасида бир муддат яшаган. Бу даврда тахминимизча, Мавлоно Жомий 9-10 ёшларда бўлган. Чунки, Али Сафий Жомийни «ҳали балоғот ёшига етган эмас эдилар», деб таъкидлаган. Ўша чоғларда, Ҳирот уламолари орасида арабий илмда моҳир за шуҳрати барчага маълум зот Мавлоно Жунайд Усулий эди. Бу зот «Мухтасари талхис» деб номланган балоғат илмига доир машҳур китобдан дарс берар, сўнг эса, «Мутаввал» за «Шарҳи мифтоҳ» ўқитар эди. Ўша замон учун (шунингдек, бугун ҳам) бу китоблар араб тили мутахассислари учун «олий математика» ҳисобланган. Мавлоно Жомий ул зот сузурида бу китобларни ўқиб берган ва берилган саволларга арабий тилда ғоят аниқ ва қисқа жавоб бера олган.

Қозизода Румий ажиб ва тенгсиз қобилиятга эга Жомийни таърифлаб айтган эканки: «То Самарқанд бино топиб турур асло жавдати табъу қуввати тасарруфда бу жавони Жомийдек киши обу Амуядин бу тарафга ўтган эрмасдур» («Рашаҳот» 135—бет).

«Рашаҳот»да ёзилишича, Мавлоно Жомий Самарқандда Мирзо Улуғбекнинг энг яқин шогирди Али қушчи билан учрашган ва улар ўртасида риёзат илмига доир савол-жавоб бўлган. Бу учрашувдан сўнг Али қушчи Мавлоно Жомийга юксак баҳо берган ва ўз шогирдларига бундай деган: «Менга ул кундин сўнг маълум бўлдиким, бу оламда нафси қудсий мавжуд эркан»

Мактаб-мадрасалардаги дарслардан кўнгли тўлмаган Жомий ўзига устоз қидирган. «Рашаҳот» муаллифи бу ҳақда қуйидагиларни ёзган: «Вақти ким дарсга борсалар, кўб бўлур эрдиким, бир жазуний ҳамсабоқларидин олиб лаҳза мутолаба этиб, вақти ким дарсга кирсалар, ҳаммага ғолиб бўлур эрдилар... рўзгор аҳлининг мажлиси дарсларига ҳозир бўлур эрдилар ва илло нафсул-амрда озорнинг кишига шогирд бўлмоқларига эҳтиёжлари йўқ эрди, балким ул ҳавзанинг мударрисларига ғолиб эрдилар».

Жомий ҳазрат сарф ва наҳв илмларини ўз оталаридан ўрганган ва шундан сўнг ақлий илмларда ва яқиний маърифат илмларида ало устозга эҳтиёж сезмаган.

Нодир қобилият соҳиби бўлган Жомий ҳазрат сарф, наҳв, мантиқ, ҳикмати машои, ҳикмати ишроқи, ҳикмати табиий, ҳикмати риёзий, фикҳ, усули фикҳ, тафсир, ҳадис, қироат ва балоғат, фасоҳат каби мадрасаларда энг охирида ўқитиладиган замона илмларининг барчасини жуда яхши ўзлаштириш билан қониқмаган. Мавлоно Жомий ўз закоси ва қалбини тасаввуф соҳасига қалб илмларига йўналтирган. Айни мана шу тасаввуф илмигина бу зотнинг истак ва хоҳишларига, фикр ва тушунчаларига кенг майдон очган.

Жомий ҳазрат Ҳиротда таниқли бўлган нақшбандий шайхларидан Мавлоно Саъдуддин Қошғарий (ваф. ҳ. 860-м.1455) суҳбатларига иштирок эта бошлаган ва бир кеча тушида бу зотни кўрган ва: «Эй, биродар! Ўзингга бир ёр топ!» амрини олган. Узок вақтдан бери мажозий бир ишққа дили кетиб, қийналиб юрган Жомий бу туш воқеасидан сўнг, Мавлоно Саъдуддин Қошғарийга интисоб қилади (қўл беради ва бу зотнинг муридлари сафидан жой олади).

Алишер Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат» асарида эса, Жомий ҳазратнинг зоҳир юзидан ўзини қутбул-муҳаққиқин ва ғавсус-соликин Мавлоно Саъд улмиллати вад-дин Қошғарий (р.а.) муриди кўргузгани, ҳақиқатда эса Увайсий бўлганлиги ва ҳазрати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (қ.с.) руҳониятларидан тарбият топганликлари, чунончи, замон машойихидан Хожа Муҳаммад Порсо (қ.с.)нинг муборак назарларига тушиш бахтига эришганлиги айтилган.

Аммо, «Рашаҳот» муаллифи Жомий ва Мавлоно Саъдуддин Қошғарий ораларидаги устозшогирдлик муносабатларини алоҳида бобларда, ғоят ажиб бир услуб ва Жомий ҳазратдан бевосита ўзи эшитган сўзлар, ҳикоялар билан аниқ, жуда чиройли баён қилган.

Мавлоно Саъдуддин Қошғарий вафот этгач, Жомий ҳазратнинг пири, устози Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор бўлган. Али Сафий ўз асарида бунга мисол ва аниқ далил бўлаоладиган бир неча воқеаларни келтиради. Муҳаммад Дорошукуҳ «Сафийнатул-авлиё» асарида бу хусусда қуйидагиларни ёзган: «... ҳазрати Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг Хожа (Убайдуллоҳ) ҳазратларига том ихлоси ва кўб эътиқоди бор эди. (Жомий ҳазрат) Хожа (Аҳрор ҳазратлари)ни ўз пири деб билардилар» («Сафийнатул-авлиё», Р.3386,236 в).

Мавлоно Жомий уйланган. Шу ўринда бир ноаниқликка аниқлик киритмоқчимиз. Жомий ҳаётини ўрганган тадқиқотчиларимиз, шунингдек, турк ва эронлик тадқиқотчиларнинг аксарияти «Жомий ўз пири —Мавлоно Саъдуддиннинг қизига уйланган» деб хато қилишган. Чунки, Али Сафийнинг қайд этишича, Мавлоно Саъдуддиннинг икки ўғли бўлган: Хожа Калон ва Хожа Хурд, ҳар иккилари ҳам ҳофизи қуръон ва олими боамал зотлар бўлишган. «Рашаҳот»да Мавлоно Жомий таржимаи ҳоли баёни охирида Али Сафий қуйидагиларни ёзган: «Хожаи Калон ҳазратнинг икки қизлари бор эди: бири

Махдум (яъни, Жомий ҳазрат) никоҳларига кирди ва бошқаси (иккинчиси) бу сатрлар муаллифига (яъни, Али Сафийга) завжа бўлди».

Маълум бўлмоқдаки, Жомий ҳазрат «Рашаҳот» муаллифи Али Сафийга божа бўлган.

Жомий ҳазратнинг бу никоҳдан тўрт ўғил фарзанди туғилади. Тўнғич фарзандлари туғилган куни вафот этган, шу боис исм қўйишга улгурмаган. Иккинчиси Хожа Сайфуддин Муҳаммад бўлиб, туғилгач, бир йилдан сўнг вафот этган. Учинчи ўғил Хожа Зиёвуддин Юсуф деб номланган, 882 йил шаввол ойида (м.1477 йилда) туғилиб, ҳ.919 (м.1514) йилда Ҳирот яқинида вафот этган. Тўртинчи фарзандлари Хожа Заҳриддин Ийсо номли ўғил бўлиб, у Хожа Зиёвуддин Юсуф туғилганидан тўққиз йил ўтиб дунёга келган, яъни, ҳ.891 (м.1486) йилда. Аммо, унинг ҳам умри қисқа бўлган, бор-йўғи қирқ кун яшаган.

Жомий ҳазрат кичик ёшдаёқ нақшбандий машойихлари назарига тушган, кейинроқ бу тариқат мансуби бўлган ва устози — Мавлоно Саъдуддин Қошғарий тарафидан шайхлик ижозатномаси олишга маваффақ бўлган. Аммо, ўзи асло шайх бўлиб танилиш-ликка рози бўлмаган, яъни, атрофига мурид тўпламаган. «Рашаҳот»да ёзилишича, унинг бундай йўл тутишини Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратлари маъқуллаган ва мақтаган.

Шунингдек, «Рашаҳот»да яна баён қилинишича, Жомий ҳазратлари Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратлари билан икки бор учрашган. Биринчи сафар муҳаррам ойининг саккизинчиси шанба куни сана ҳ. 870 (м.1465 йил)да. Бу учрашув Шош вилоятида — Тошкентда бўлган.

Ушбу учрашувдан сўнг, икки муҳтарам зот ўрталарида суҳбат ўн беш кеча ва кундуз бўлганлиги нақл қилинади.

Иккинчи учрашув ҳ.884 (м. 1479 йил)да воқеъ бўлган.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Ҳиротдан Самарқандга келган Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийга Жомий ҳазрат таърифида кейинчалик қуйидаги сўзларни айтган: «Хуросонда ҳар ким Мавлоно Абдурахмон Жомийни кўрган бўлса, онга сувнинг бу тарафига (яъни, Мовароуннаҳрга) келмакка ҳожат йўқтурур». («Рашаҳот» 142-143 бетлар)

«Рашаҳот»да Жомий ҳазратнинг муборак ҳаж сафари давомида рўй берган воқеа-ҳодисалар ҳам батафсил баён қилинган. Бу сафар рабийбул-аввал ойининг аввалида сана ҳ. 877 (м. 1472) йилда насиб бўлганлиги айтилади.

Олим ва фозиллар «жаннат булбули» деб таърифлаган зот — Мавлоно Абдурахмон Жомий саксон бир ёшда, ҳ. 898 (м. 1492) йилда вафот этади. Ҳазрат Навоийнинг «Хамсатул-мутаҳайирийн» асарида ёзилишича, Мавлоно Жомий вафоти чоғида тепасида ким қуръон тиловат қилишини ўша ҳофизнинг ўзига бу тарихдан қирқ йил аввал хабар берган.

Баҳриддин Умрзоқов,
Ўз ФА Шарқшунослик институти
илмий ходими

БОБУР ВА ТАСАВВУФ

Бобурнинг тасаввуфга бўлган муносабати унинг «Бобурнома» асарида етарлича далиллар билан асосланган.

Маълумки, тасаввуф йўлига кириш тавбадан бошланади ва унда инсон ўзининг энг ёмон феъли-атвори ҳамда хатти-ҳаракатидан қайтади. Демак, Бобур умри давомида тавба қилишни, яъни, бутунлай ўзини тасаввуф йўлига бағишлашни хотирида сақлаб келган. Бу биз учун муҳим фактдир. Айни пайтда, Бобур 1526 йилда расман тавба қилади

ва ўзидаги энг ёмон иллат — чоғир (шароб,май) ичишдан воз кечади. Унинг бу ишига дўсти Асас ва давлат хизматчилари хайрихоҳ бўлишиб, «уч юзга яқин киши тавба қилади».

Чоғир сақланадиган олтин-кумушдан ишланган идишларни мустаҳиқларга (дин уламолари) ва дарвешларга (тасаввуф вакилларига) тарқатиб берилишидан мақсад — тавбада содиқликни исботлаш эди.

Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққулов ушбу фактдан келиб чиқиб, ёзади: Бобур «тариқатга кириш орзуи билан яшаган ва тавба мақомида баъзи натижаларга етишган».

Биз бу фикрга қўшилаемиз. Чунки, Бобурнинг тавба борасида бундай ҳаракат қилиши унинг тасаввуфга муносабати кучли бўлганлигидан далолат беради.

Бобур 1495 йилларда «шубҳалик таомдин парҳиз қила бошлагани»ни айтади. Бу, аввало, Бобурнинг бир темурий мирзо сифатида ўз хавфсизлиги борасида гамхўрлик бўлса, иккинчидан, унинг тасаввуфдаги бўғиз поклиги («луқмаи ҳиллия») ақидасидан хабардор эканлигини кўрсатади. Тасаввуфдаги шубҳалик таомдан чекиниш Моварауннахр мусулмон маданиятининг асосларидан бири бўлиб қолган эди.

Афтидан, Бобур мирзонинг ҳазрати Хожа Убайдулло Аҳрор Валийнинг (XV аср) муриди Хожа Мавлоно қози Абдуллога (вафоти XV аср охири) ихлоси баланд бўлган, ҳатто, Пир даражасида тутган кўринади. Чунки, у «яна устод ва пиримдинким, Хожа Мавлоно қози бўлғай», деб ёзади ва ўзи 1498 йиллардаги биринчи Самарқанд фатҳида бўлганида, Андижонда Мавлоно қозининг ўлдирганликларини айтиб, Хожанинг қуйидаги манокӣб ҳаётини махсус ёритади: «Хожа Мавлоно қозининг оти Абдуллодир. Бу от била машхур бўлуб эди. Ота тарафидан насаби Шайх Бурҳониддин Қиличқа (XII аср — Д.Ж.) мунтаҳи бўлур. Она тарафидан Султон Илик Мозийға (Санжар, XII аср — Д.Ж.) етар. Фарғона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулислом ва қози бўла келгандурлар. Хожа қози ҳазрати Хожа Убайдуллонинг (Аҳрор Валийнинг — Д.Ж.) муриди эди, алардин тарбият топиб эди. Хожа қозининг вакилиғида менинг ҳеч шакким йўқтур. Қайси иш валоятқа (валийликка — Д.Ж.) мундин яхшироқ далилдурким, аларға қасд қилғонлардин оз фурсатга осор ва аломат қолмади. Хожа қози ажиб киши эди. Қўрқмоқ анда асло йўқ эди. Онча далер (мард) киши кўрилган эмас. Бу сифат ҳам валоят (валийлик) далилидур. Сойир эл ҳар неча баҳодир бўлса, андек дағдағаси ва таваҳҳуми бўлур. Хожада асло дағдаға ва таваҳҳум йўқ эди». Демак, Бобурнинг жуда ёшлигидан, 10-11 ёшларидан бошлаб тасаввуф маърифати билан таниша борганлиги бор гапдир ва бу таълимни у нақшбандий Хожа Мавлоно қози Абдуллодан олган. Шу сабабли у Хожа Мавлоно қозининг валийлиги борасида сўзлаган. У 1506-1507 йиллар воқеалари баёнида яна бир фактни келтиради: «Отамдан сўнг Хожа қозининг юмни қадамидин зоҳид ва муттақи эдим. Шубҳалик таомдин ижтиноб (чекиниш — Д.Ж) қилур эдим». Маълум бўладики, Бобур тасаввуф маърифати борасида, аввало, отаси Умаршайхдан, кейин эса, Хожа Мавлоно қозидан суҳбатлар тинглаган.

Бобур бирор жой тасвирини келтираётганида, албатта, ўша жойнинг азиз-авлиёлари ҳақида ҳам маълумот бериб ўтади. Мисол учун, 1503 йил воқеаларида шундай дейди: «Тошканд била Сайрамнинг орасида Яғо (асарнинг Қозон босмасида Яғмон — Д.Ж.) деган кент ва яна бир неча кентгиналар бор. Иброҳим ота (XII аср боши, Аҳмад Яссавийнинг отаси — Д.Ж.) ва Исҳоқ отанинг (VII аср, Яссавийнинг улуғ бобоси — Д.Ж.) қабри андадур, бу кентларғача борилди». ёки, 1504 йил воқеаларини ёза туриб, Афғонистондаги Чағонсарой мавзеси ҳақида сўзлайди ва дейди: «Мир Сайид Али Ҳамалоний (XVI аср — Д.Ж.) раҳматуллоҳ саёҳат қилуб (бу ерга) келибтур... Муридлари мундин Хатлонға элтибтурлар. Нақл қилғон ерлари (Чағонсарой — Д.Ж.) ҳоло мазоре бўлубтур. Тарих санаи 925 даким (мелодий 1519 йил — Д.Ж.) Чағонсаройниким келиб олдим, тавоф қилиб эдим.» Бобур нафақат тасаввуф маърифатидан хабардор бўлган, балки у тасаввуф вакилларида сабоқ олишга, файзли мазорларини зиёрат қилиб кўнгил сокинлигини оширишга интиланган. Шунингдек, у Афғонистондаги Хожа Сеёрон (Уч дўст Хожа) чашмасини ободонлаштирганлиги ҳақида ёзади. «Дерларким, (чашма атрофидаги) бу уч жинс дарахт уч азизнинг (валийнинг) кароматидур... Бу чашманинг

атрофини мен сангкорлик, (тош билан безашни) буюрдим. Чашмани ганч ва соружа била даҳи дардаг (ҳовузча) буюрдим. Хейли яхши манзил бўлди...»

«Бобурнома»даги қайдлар Бобурнинг нафақат тасаввуф амалиётидан, балки тасаввуфнинг назарий масалаларидан ҳам яхши хабардор бўлганлигини кўрсатади. Бир ўринда у Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийнинг (XV аср) сўфий эмаслиги, аксинча, унинг мутасаввуф эканлиги ва Алишер Навоий (XV аср) ҳузурда бундай мутасаввуфлар йиғилишиб зикру-самоъга тушганликларини ёзади. Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққулов бу фактни келтириб, уни Бобурнинг тасаввуфни яхши билишлиги сифатида баҳолаган. ҳақиқатан ҳам Бобур Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни «Мажолис ул-ушшоқ» асарига пайғамбарлар ва авлиёлар муҳаббатини мажозий қилиб кўрсатилганлиги учун танқид қилганди. Негаки, Бобур илми зоҳирийни (шариат илмини) ва илми ботинийни (илми тасаввуфни) жуда яхши фарқлар эди. Бобур тасаввуф манбаларини кўп ўқир эдики, бир ўринда у шоҳ Музаффарнинг (XVI аср) тасаввуфга оид рисоласини ўқиганлигини ва қониқиш ҳосил қилмаганлигини ёзади. Демак, у тасаввуф манбаларини ўқиш билан ўзининг тасаввуфий тушунчаларини шакллантириб борган. Қизиғи шундаки, бутун умри давомида салтанат қуриш ташвишлари билан банд бўлган Бобур мутолаага ҳам вақт топа билган.

Айни пайтда, Бобур бир жойни фатҳ этганида тушган ўлжалардан тасаввуф шайхларига совғалар юбориб туришни канда қилмасди. 1526 йили Ҳиндистон ҳокимларидан Рано Сангодан Аграни тортиб олганида, «Самарқанд ва Хуросондаги машойхқа нузур (совға) борди. Макка ва Мадинага ҳам назр борди». Шу йили Ҳиндистоннинг Раҳимдод шаҳрида турган Шайх Муҳаммад Фавс (XVI аср) ҳаётига хавф тушганида, одам юбориб шайхни кўрғонда ҳимоя қилдиради ва бунга сабаб сифатида дейди: «Шайх Муҳаммад Фавским, дарвеш кишидур, хейли машғуллиги ҳам бор, мурид ва асҳоби ҳам бисёрдур». Тасаввуф ғояларини ўз эътиқоди сифатида қабул қилмаган киши бундай қилмайди, албатта.

Биз бу ўринда Бобурни имкон топди дегунча тасаввуф вакиллари томон юз буюрвчи шахс сифатида кўрамыз. У кўли остидаги кишилар дарвешлик йўлини ихтиёр қилсалар ижозат берар эди. 1528 йил воқеалари ҳақида мана у нима дейди: «Турдибек Хоксорким дарвешликдин чиқариб сипоҳи қилиб эдим, неча йил мулозиматта эди, яна дарвешлик дағдағаси голиб бўлиб рухсат тилади. Рухсат бериб, Комронга (Бобурнинг иккинчи ўғли, Кобулга—Д.Ж.) элчи йўсунлуқ юборилди». Демак, Бобур ҳамиша тасаввуф кишиларининг хатти-ҳаракатлари ва сўзларини рад этмаган. Унинг ёнида Турдибек Хоксор сингари улуғ инсонлар кўп бўлган ва Бобур бу инсонларнинг маърифатидан ўзининг эзгу ишларида унумли фойдаланган. Бир ўринда Бобур маслаҳатчиларидан бири Боқибекнинг унга Шайх Саъдийнинг (XIII аср) «Ўн дарвеш бир гиламда ётади, лекин икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди» мазмунидаги шеърини келтириб маслаҳат берганини ва Бобур бу маслаҳатни қабул қилганлигини ёзади.

Бобур ўзигача бўлган тасаввуф ва бадий ижод жараёнидан яхши хабардор эди. У Бадриддин Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» асарига ҳам муносабат билдириб ўтади. У ёзади: «Шуаройи муқаддам ишқ ва ошиқликни ўз маснавийларида эрга ва маъшуқликни хотунга нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвешни ошиқ қилубтур, шоҳни маъшуқ. Абётим, шоҳнинг афъол ва ақволида дебтур, ҳосилким, шоҳни жалбий ва фоҳиша қилибтур». Ҳақиқатан ҳам Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» достонида аҳвол шундай. Лекин, бу ўринда қуйидагиларни таъкидлаш лозим: Бобур дарвеш ва шоҳнинг ўзаро ошиқ ва маъшуқлигига қарши эмас. У Ҳилолий асарига маъшуқ шоҳнинг феъл-атвори ва қиёфаси маъшуқлик учун сифатлардан ҳосил бўлиб қолганлигини танқид қилади. Чунки маъшуқ ошиқ учун ҳар жиҳат идеал сифатларга эга бўлиши лозим эди. Бу биринчидан. Иккинчидан, Бобурнинг эътиқоди бўлган хожাগон-нақшбандийлик тариқатида дарвешлик шоҳликдан устун кўйилар эди. Шу жиҳатдан Бобур Ҳилолий асарига ғояни қабул қила олмайди. Учинчидан, бу ўринда Бобурнинг реалистик принципдан чекинмасдан фикр билдирганлиги ҳам (маъшуқни—хотин, ошиқни—эр деб билиш) намоён

бўлган. Барибир бу фикрларда маъшуқнинг илоҳий сифат ва фазилатларга эга бўлиши шартлиги ўз аксини топган. У Ҳилолий шоҳининг «жалбий ва фоҳиша» тимсол бўлиб қолганлигига қарши, холос.

Ҳилолий асарининг таржимони Огаҳий ўзининг услуби билан «Шоҳ ва гадо» дostonидаги бу қусурларни сўз имкониятидан фойдаланиб пардозлаб кетган эди...

Шундай қилиб, Бобурнинг ўз ёзганлари унинг тасаввуф билан боғлиқ жиҳатлари-га янада ойдинлик киритади. У хожагон-нақшбандийлар орзусидаги чинакам «дарвеш-ваш шоҳ» эди. Шу сабабли унинг ижоди ва шоҳлик фаолияти адолатдан сабоқ бериб келмоқда. Биз мана шу ҳақиқатни таъкидламоқчи эдик. холос.

Дилфуза Жуманиёзова,
тадқиқотчи.

ДАВР ВА ДОСТОН

Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, халқ руҳиятидаги янгиланишлар нафаси, энг аввало, шеъриятда ўз ифодасини топади. Муҳит, жамият кечаётган БУГУН хусусида ўзининг қатъий хулосаларини чиқармасдан олдин шеърият сезгилари воситасида даврнинг қон томирларини, юрак уришини пайпаслаб кўради, муайян қарашларини, тахминларини баён этади. Албатта, шеърият оний кайфият маҳсули сифатида ўз хулосаларини ихчам манзараларда намоён қилади.

Халқ ҳаётининг кескин бурилиш нуқталарида адабиёт, хусусан, шеърият рамзий воситаларга кўпроқ мурожаат этади. Рамзий образлар ва характерларга эътибор кучайганлигини ўтган асрнинг 80-йиллар ўзбек дostonчилиги мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу йилларда яратилган қатор рамзий образлар орасида турли муаллифлар томонидан қайта-қайта ишланган. қўлланиш даражаси мунтазам бўлган рамзлар ҳам мавжудки, улар беихтиёр диққатни ўзига тартади. 80-йилларда қандайдир ички талаб ва эҳтиёжлар туфайли бўлса керак, дostonларда Шайтон, Арвоҳ рамзларининг ранг-баранг талқинлари юзага келди. Узоқ асрлар давомида халқнинг хотирасида яшаб келган Шайтон, Арвоҳ тушунчалари 80-йиллар дostonчилигида давр воқеа-ҳодисаларини ифодаловчи реалистик образлар сифатида кўрина бошлади. Абдулла Орипов «Жаннатга йўл» асарида у дунё ҳақдаги тасаввурларини реал ҳаёт манзаралари сифатида талқин этди. Шоир гарчи образларни Шайтон, Арвоҳ деб махсус номламаса-да, бироқ шу руҳдаги характерлар асар мазмунида реал ҳаракат қилади.

Зўравон мафкура таъсирида миллий ўзлик туйғусининг камситилиши, диний қарашларнинг топталиши, тарихга қора бўёқлар чапланиши шоирга маҳшар манзараларини тасвирлашга туртки берган кўринади. 70-йиллар поёни 80-йиллар ибтидосида юртимиздаги турмуш тарзи Абдулла Ориповни аросат ҳақида ўйлашга мажбур қилган бўлса. ажаб эмас. Шартлилик асосига қурилган асар сюжетидаги образларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам шартли саҳналарда намоён бўлади.

Руҳларга, арвоҳларга мурожаат қилишнинг ўзига хос рамзий маънолари бор. Демак, биз тирикларнинг юриш-туришимиз, хатти-ҳаракатларимиз, қолаверса. маънавий оламимиздаги руҳий ўпирилишлар уларни безовта қилган, ранжитган. Эркин Воҳидовнинг «Руҳлар исёни» дostonи шу жиҳатдан характерлидир. Дostonда бенгал шоири Назрул Ислоннинг халқ озодлиги йўлидаги курашлари бадийлаштирилади. Дoston давомида Эркин Воҳидов турли тарихий даврларнинг энг характерли воқеаларига инсон руҳиятидаги азалий ва табиий тамойилларга, асар ғоясини очиб беришга хизмат қила оладиган тарихий ва нотарихий шахсларга, уларнинг кечмиш-кечирмишларига эътибор қаратади. Дostonнинг номланиши ва унда қамраб олинган воқеалардан бошқа бир

тағмаъноли фикр келиб чиқади. Маънавиятидан, қадриятидан, тарихидан мосуво этилган тириклар учун руҳлар безовта бўлиши керакми? Руҳлар исён қилиши керакми? Маънавий таназзул, боқибегамлик, лоқайдлик бизни жисман маҳв этишга етакламаяптими?

XX аср бошларида шарқ халқларининг тарқоқлиги, парокандалиги, қолоқлиги ва тутқунлигини Абдурауф Фитрат «Шарқ сиёсати» номли публицистикасида теран талқиқ этган эди. 80-йилларга келиб Эркин Воҳидов ана шу масалани дoston жанрида акс эттирди. Бунинг учун шоирга халқ хотирасида яшаб келаётган руҳлар тўғрисидаги нақллар қўл келди.

*Марҳумларнинг руҳи кўкда
Доим учиб юрармиш.
Биз уларни кўрмасак-да.
Улар бизни кўрармиш.
Биз хайрли ишлар қилсак,
Шодон бўлар эмишлар.
Мабодо.
Биз ёмон бўлсак,
Нолон бўлар эмишлар...
Офат келса бизга ногоҳ.
Билгувчи ҳам улармиш.
Фалокатдан бизни огоҳ
Қилгувчи ҳам улармиш...*

«Руҳлар исёни» 80-йиллардаги давр руҳини, халқнинг турмуш тарзини, дунёқарашини, озодликка бўлган интилишлари нафасини, омманинг диди ва ҳаракат йўналишини кўрсатиб берди, десак, хато бўлмас.

Хаёлот олами билан, мавҳумот дунёси билан боғлиқ руҳлар, арвоҳлар образларини дostonларнинг тасвир объектига тортиш Абдулла Орипов, Эркин Воҳидовлардан кейинги авлод шоирлари учун ҳам хос.

Марҳум шоир Тилак Жўра «Ўртоқ Маяковский» дostonида шоир арвоҳи билан хаёлий суҳбатга киришади. Ўша давр мафкурасининг нобоплиги, шароитнинг шахсга нисбатан тазйиқи, баландпарвоз ваъдалар ва қизил шиорлар билан умргузаронлик қилиш удумга кираётган, ёлғонлар билан яшаш кундалик эҳтиёжга айланиб бораётган бир шароитда, Тилак Жўранинг Маяковский руҳига мурожаат қилиши табиий ҳам манتيқийдир.

Дoston унчалик катта ҳажмга эга бўлмаса-да, унда кечаги куннинг энг долзарб, энг зарур муаммолари кўтарилди.

Маяковский шеъриятига хос аёвсизлик Тилак Жўрага ўз эҳтиросларини, ўйларини ифодалаш учун қўл келади. «Қийшиқ қўлга тушган қалам», «мижғов шеър», «майда гап», «қоғозлар», «ҳам арбоб, ҳам раҳбар, ҳам олим» бўлган хушомадгўлар сингари характерли деталлар Маяковский шеъриятининг мағзини очиш билан бирга давр руҳини ҳам ифода этишга хизмат қилган.

Усмон Азимнинг «Кўёшли олам» дostonидаги рамзий образлар муҳитнинг характерли руҳиятини акс эттирган. Дostonдаги рамзлар умумлашма характерга эга бўлиб, сюжет воқеаларида ҳар бирининг ўз ўрни бор. Шу баробарида бир-бирини тўлдириб боради. Усмон Азим дostonида, агар таъбир ўринли бўлса, иблишевэлларнинг бутун бир туркумини яратади. Шайтон ҳамда шайтонсифатлар: Хавfli одам, Хушомадгўй, Бепарво, Порахўр, Мансабпараст, Қофиябоз кабилар шоир учун давр, тузум урчитган касларнинг қиёфасини чизишга асос бўлган. Интеллектуал хислатлари камолга етган, шахс сифатида шаклланган инсон ва давр ўртасидаги зиддият асарнинг конфликтини ташкил этади.

*Қофиябоз
Гапимни эшитинг!
Шоир келганда,
Минг бир маккорчилик китобингиздан
Минг бир усул ила минг бир найрангни
Олдида минг тусда тўкиб ташланги,
Қуёшни сотганин сезмай ҳам қолсин!
Хавfli одам
Буёғидан зинҳор хавотир олманг!*

Эътиқод ва иймонни қуёшга менгзаш асар асосидаги рамзийликни янада чуқурлаштиради, умрнинг, ҳаётнинг мазмуни хусусида кенгроқ мушоҳада юритишга чорлайди.

Истиқлол арафасида ҳамда 90-йилларда ўзбек адабиётида лирик дostonларнинг мақоми ошди. Шу баробарида, шоир «мен»и асар сюжетини ҳаракатга келтирувчи марказ сифатида кўрина бошлади. Лиро-эпик ва драматик дostonларда жанрий талабларга мувофиқ характер хусусиятлари батафсил кўрсатилади. Лирик дostonлар табиати эса лирик қаҳрамондан бошқа характерларнинг батафсил очилишини кўтармайди. Шу сабаб Арвоҳ, Руҳ, Шайтон рамзлари эндиликда шоир монологидан жой ола бошлади.

Дostonларда муайян давр руҳиятини ифода этишга қодир бўлган шу рамзий воситаларга қарама-қарши тарзда яна бир образ кенг истеъмолга киритилдики, бу Шоир образидир.

Шоир гўё даврнинг имони сифатида дostonлар марказидан жой ола бошлади. Фуқаролик эътиқоди мустақкам, курашчан, фаол шахс бўлган Шоир образи муаллиф дунёқарашини ифодаловчи муҳим воситага айланди. Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» асаридagi Йигит (шоир) образи, Эркин Воҳидовнинг «Руҳлар исёни»даги Назрул Илом (шоир) образи, Тилак Жўранинг «Ўртоқ Маяковский» дostonидаги Маяковский (шоир) образи, Усмон Азимнинг «Қуёшли олам» асаридagi Шоир образи муаллиф дунёқарашини ва руҳий оламига ҳамоҳанг тарзда яратилган характерлардир. Даврнинг ҳайқириғи, энг аввало, шоир қалбида акс-садо берганлиги учун бўлса керак, дostonнавислар кечаётган воқеа-ҳодисаларнинг чўғи пасаймасдан бу образ қиёфасини чизишга алоҳида эътибор қаратмоқдалар.

Замона вазнига тушган бизнинг юрак,
Юракдаги шовқин — давр шовқини.
Даврнинг дардидир ундаги дард, уни
Вақт шиддати билан ўлчамоқ керак.

Асқад Мухтор шоирнинг миллат, Ватан, давр олдидаги масъулиятини ана шундай ҳароратли ва ҳаётий сатрларда ифода этади.

Санъат намуналарида турли тарихий замонларнинг воқеа-ҳодисалари акс этса-да, улар бугунги давр билан, жараён билан вобаста. Дostonларда бу вобасталик бошқа лирик жанрларга нисбатан кенг кўламда тадқиқ этилаяптики, биз юқорида кўриб ўтган асарлар шундан далолат бераяпти

Шавкат Ҳасанов,
СамДУ докторанти

ШАКЛ ИЗЛАНИШЛАРИНИНГ БАДИИЯТГА ТАЪСИРИ

Инсоният тамаддун тараққиётига кўникиб қолган. Цивилизациянинг аксарият моддий воситаларда кузатиладиган бу ривожининг сийратига ҳам таъсир ўтказиб келди. Лекин, барибир, инсоннинг сийратига, ички сезимларидаги ўзгаришлар, руҳий инқироз ёки кайфиятидаги ярқироқликлар аксар ҳолларда унинг ўзига ҳам тушунарсиз бўлиб қоляпти. Адабиёт инсонни тушунарсизлигича қабул қилишга, уни тушунарсизлигича тушунишга қодир.

Қадим аждодларимизнинг илк мулоқот воситаси бўлган тил ҳам айтиш мумкинки, бугун сайқалланган, аксарият, тасаввурдан олис мавҳум ҳолатларга ақл кучи ожиз бўлган ҳодисаларга ишора қилувчи белгилар тарзида шеъриятга кўчиб ўтляпти. «Товуш шеърияти» ёки «Онгдан ташқаридаги тил» шеъриятининг пайдо бўлиши шу хил изланишлар самарасидир. Аммо, шеъриятда атайлаб яратилмаган рамзлар, табиий равишда туғилган имо-ишораларгина қадрли. Биринчи шеър Одам Ато томонидан ўғлининг ўлимига бағишлаб ёзилгани «Қиссаси Рабғузий»да айтилади. Шеърнинг жозибасини, мисраларнинг ширасини таъминлайдиган дард, эҳтимол, аҳли шуарога Одам Атога мансуб марсиядан мерос бўлиб ўтгандир.

Бугунги замонавий шеърият анъанавийликдан қочиш, яланғоч воқеабандликдан қутулиш йўлида инсоннинг илк шаклланишидаги ифода воситаларига, имо-ишораларга, белгиларга ҳам мурожаат қилмоқда. Руҳиятнинг камоли тафаккур тараққиётидан кўра ҳис ва ички сезги тараққиётига боғлиқлиги англамоқда.

Тафаккур ва туйғу маҳсули сифатида қараладиган шеърга шоирнинг минглаб таассуротлари ичидан саралаб олинганлари сингдирилади. Шунда кечинма куюқлашди, мисралар қатига беркинган маъно изтиробларнинг таъми билан жозиба касб этади. Сўз инсонни «хайвондин» (Навоий) фарқлагани рост.

Инсон сўз билан нафақат наботот, жамодот ва ҳайвонот дунёси ўртасига, балки, энг ички сезимлари орасига чегара қўйди. Бугунги ўзбек шеърияти ана шу чегарани олиб ташлаш, энг ички сезимлар билан тил топишиш сари боряпти.

«Бизнингча, сўз туйғунинг ифода зарурати туфайли ҳосил бўлади. Дейлик, «оҳ» деган уйғун товуш аслида сўз эмас, туйғу сурати. Ҳамма сўзлар ҳам шундай, энг аввало, туйғу сурати, руҳ муносабатидир. У бирламчи суратда ё ҳайрат, ё қўрқув, ё завқ ифодасидир». (Муртазо Қаршибой. Ўнгламаган тақдир талқини. Камалак нашриёти. 1995 йил 24-бет)

Туйғунинг моддийлашуви шеърда қўлланилган ҳар қандай сўзда рўй бермайди. Туйғу билан суғориладиган, кечинма қатидаги ҳис билан зийнатланадиган сўз ишчи сўзлардан фарқ қилади.

Ҳар қандай шеърнинг шакли билан кези келганда, товушлар тақрори, оҳанг, ритм, туйғу суратини олган сўзларнинг уйғунлиги, шеърий нутқ, шеърий санъатлар, мажозий белгиларга эътибор қаратилади. Шакл ва мазмун бир-биридан алоҳида тушунилмайди. Ҳар бир шаклнинг у эга бўлган мазмуни бор. Шеърни ташкил этадиган унсурлар ҳақида тўхталиб, адабиётшунос Нажиб Фозил Кисакурак «Изтироб» китобининг «Поэтика» бўлимида шундай фикрларни ёзади: «Шеърни ташкил этадиган етакчи иккита унсур бор: ҳис ва фикр. Шеър тушунчанинг туйғунлашуви ҳамда туйғунинг тушунчалашувидан туғилади. Ҳис билан фикрнинг сирли бир равишда бирикувидан туғиладиган шеър алоҳида-алоҳида буларнинг ҳеч бири эмас. Шеър хлор билан натрийнинг бирикувидан пайдо бўладиган туз кабидир. Аммо, бунда тушунча туйғуга нисбатан кўпроқ ўзгаришга учрайди. Шу сабабли шеърда асосий унсур «туйғу ҳолига келган тушунча»дир».

Бугунги шеъриятда тушунчанинг туйғу ҳолига келиши ёки туйғунинг тушунчага айланишидан ҳам кўра, туйғуни белгилар воситасида моддийлаштириш ёки шунга

ишора қилиш ҳодисаси кузатилмоқда. Ана шу кайфият ҳосиласи ўлароқ шоирлар руҳий кечинма узлуксиз ва изма-из равишда бадий сўзга айланиб мисраларда тизилмаслигини пайқамоқда. Туйғуни саркашлик билан сўз шаклига келтириб бўлмаслиги, умуман, шоирнинг кечинмаси дам унинг ихтиёрида бўлиб, дам унинг ихтиёрида бўлмай суратларланиши оқибатида баъзан руҳият тасвирини бор-йўғи тиниш белгилари билан ифодалаш мумкинлиги маҳорати ўзлаштирилмоқда.

Туйғуни сўзлардан ташқари тиниш белгиларда, ҳарфларда ифодалаш йўлларидан Икром Отамуроднинг «Ёбондаги ёлғиз дарахт» достонида моҳирлик билан фойдаланилган. Туйғулар суратини белгилар орқали бериш ўқувчини ҳам кечинмаларга шерик қилишнинг бир йўлидир. «Ёбондаги ёлғиз дарахт» достонини мутолаа қилаётган шеър-хонда руҳиятидан келиб чиқиб, шоирнинг сўз шаклига тушмаган бадий ифодасини ўйида, хаёлида, руҳида ёки дилида давом эттириш имконияти бўлади. Шунингдек, достонда ўқувчига туйғуларининг бадий ифодаси учун имконият айрим сўз ва сўз бирикмасига мувашшаҳ битиши мумкинлиги тарзида ҳам қолдирилган.

Ё.....
Л.....
Ғ.....
И.....
З.....
Л.....
И.....
К.....

Икром Отамурод туйғулар сувратини тиниш белгилари воситасида беришни илгарироқ, «Ярадор умид отлари» достонида бошлаган эди. Шоирнинг «Ёбондаги ёлғиз дарахт» достонида эса, бундай тасвирлаш усули кучайтирилди. Достонда унинг таркиби сўзлар иштирокисиз, фақат нуқталар билан боғланган ўринлар ҳам бор:

.....
.....
.....
.....

Шеър шоирнинг кўнгил уйига туйқусдан кириб келиб, ижоатсиз чиқиб кетганини Ғулум Мирзо бир учлигида шундай ифодалайди:

*... Овутади шишади чоғир...
... Аллалайди бешикдаги сас...
... Ишқ— маст, ишқ— сағир...*

Шоир жамиятдаги вазифасини шеърлар билан бажаради. Туйғулари чегараланмаган, устун идрок даражасига эришган бир алфозда мутлоқ ҳақиқатни қидиради. Кечинманинг пишиб етилгани, изтиробнинг ширага айланиши, туйғуларнинг сўз суратида сайқал топиши, шоир томонидан уларнинг бетакрор шаклга кириши, шеърнинг муваффақиятини таъминлайди. Ижодкор учун нимани қандай тасвирлаш муҳим. Чуқур руҳий кечинма муносиб шаклга туширилмаса, оҳори тўкилади. Шеър мутлақ ҳақиқатни излаш асносида тушунчадан бир восита сифатида фойдаланилади. Йўлидаги босқич сабаблари изоҳи билан қизиқмайди. Замон ва макон чегараларини ошиб ўтиб, инсон идрокини бир лаҳзада нарса ва ҳодисаларнинг кўз илғамас томонларига йўналтиради. Шеърнинг мазмуни эстетик ва фонетик ўзгаришлар ичида кучли руҳий зарб билан берилиши керак.

Шеърнинг тузилиши борасида адабиётшунос Ю.Лотман «Шоирлар ва шеърят ҳақида» деган китобида қуйидаги мулоҳазани келтиради: «бадий асарнинг тузилишини ўрганишдаги биринчи қадам турли даражадаги тузилма элементларининг синхрон муносабатини аниқлашдир. Бу босқичда матннинг ривожига жуда мураккаблик билан ниқоблангандай туюлади, шу мавҳумлигида қараб чиқиш зарур. Шаклни тарихий тадрижийлик асосида ўрганишга қизиқишнинг ортиши жараёнга, ҳаракатга эътиборни фаоллаштиради». Ю.Лотман шеърнинг тузилиш тадқиқи билан бадий матннинг қандай амалий изланишлар самараси эканлигига эътиборни қаратган. Олим томонидан шеърда ҳам унинг тузилишини ўрганишда «режа» — матн бўлишини ҳисобга олиш зарурлиги таъкидланади. Ҳолбуки, шеър бир зарб билан, руҳий кечинманинг энг қайноқ нуқтасида яратилсагина чинакам бадий яратқ даражасига кўтарилади.

Матн-интенция шоир тасаввури, руҳий кечинмасидаги ҳақиқат билан мос келмагунча давом этади. Ю.Лотманнинг изоҳлашича, ҳар бир шеърнинг туғилиш тарихи бўлади. Бинобарин, шеър тадқиқи билан шуғулланганда, шоирнинг ўз она тилининг грамматик меъёрлари ва кўрсатмаларига онгли равишда амал қилишининг кузатилиши, бадий матннинг шаклланиш босқичлари бўлишини ҳисобга олиш зарур. Бадий матннинг илк қоралама нусхаси билан сўнгги тўлақонли нусхасининг яратилишигача бўлган жараённи Ю.Лотман матн — интенция ҳодисаси, деб баҳолайди. Матн — интенция шоир кечинмасидаги ҳаққонийлик билан мос келгач, ҳаракат тўхтайдиган ва матннинг энг сўнгги кўриниши пайдо бўлади. Ю.Лотман йўналиши бўйича шеър тузилишини, унинг матн табиатини текшириш шоирдаги руҳий ҳолатнинг рўй бериши ва қоғозга кўчиши жараёнини муфассал ўрганишни тақозо қилади. Шеърнинг матн илҳомнинг қизғин ҳаракатига боғлиқ равишда, шоирнинг руҳий кечинмаси тасвирини шеър шаклига келтиришда турли амалий имкониятлардан, ижодий тажрибалардан фойдаланиш натижасида юзага келади. Ю.Лотман барча ижодий ҳаракатларнинг амалга оширилишини ягона иерархия моделида қараб чиқади. Иерархия моделида шоир бўлажак шеърни оддий гаплар тарзида қоғозга тушириши ва кейин шеърга айлантдириши мумкин. Бунда оддий матнни бадийлаштириш ва шоир кайфиятига монанд шаклга кирмагунча матнларнинг устма-уст емирилиши кузатилади. Иерархия модели (иерархиявийлик — унсурлар ёки муносабатлар тизимининг даражасига мувофиқ ички шаклланиши) дастлабки матннинг бадий барқарор матн юзага келгунча босқичма-босқич бўйсундирилишидир.

Ўтган асрнинг 90-йиллар шеърятига кенг миқёсда шаклий изланишлар кузатилади. Бу изланишлар оқибатида шеърнинг матн руҳий кечинманинг бир зарб билан рўй берганлари, яъни, ўз оҳанги, ички мусиқийлиги, изтиробларининг шакли, мазмунининг шамойили билан туғилганлари ҳам, бадий барқарор матн ҳолига келгунга қадар шоирнинг ижод устахонасидан турли усулда қайта-қайта ўтказилганлари ҳам бор. Мисраларнинг ҳаракати, шеърдаги яхлит жозига эришиш, шеърнинг асл бадий яратқ мақомига кўтарилиши кўп ўринларда шоирнинг шакл танлаш ва илҳомини йўналтира билиш маҳоратига боғлиқ.

90-йиллар шеърятига хос ижод намуналари шундан гувоҳлик берадики, шоирлар тафаккур кенгликлари, бепоён ҳаёлоти, руҳий таъсир ва илоҳий илҳом уйғунлигини турли шаклий имкониятлар кўмагида ифодалашга, нарса ҳамда ҳодисаларнинг кўникма моҳиятидан воз кечиш, бошқача идрок қилишга мушарраф бўлган.

Алимардон Ҳайитов,
ЎзМУ аспиранти.

Турсунбой Боймиров

ҚИШЛОҚДА ТҮП ҲИЙИН

Ҳажвия

Раис билан туман ҳоқимлиги вакили Наврўз сайли ўтказиладиган майдондан жой эгаллаганларида футбол жамоаларининг ўйинчилари номма-ном таништирилмоқда эди:

— «Олакўйлак» командаси. Биринчи рақамда дарвоза қўриқчиси Олим Хидиров. Иккинчи рақамда Ориф чаққоннинг ули Шотўра. Учинчи рақамда ҳимоячи Жума сувчининг ули Сада. Бешинчи рақамда ярим ҳимоячи Шакар милисанинг ули Холмурод. Ўн биринчи рақамда ҳужумчи Хайрулло Эшонқулов. Ўн учинчи рақамда Болтанинг ули Теша. Саккизинчи рақамда ҳужумчи ва команда капитани Алихўжа раиснинг ули Зокирбой...

Негадир Зокирбойнинг исми эълон қилинганда вакил раисга маъноли қаради:

— Бу сизнинг ўғлингизми?

— Ҳа, — деди масхаромуз ишшайиб раис, — футболга қизиқади, тирмизак. Қатнашма деган эдим...

— Ёшларнинг райига қарши чиқманг, раис, — танбех берган бўлди вакил. — Ўғлингиз қатнашмаса уят бўлади.

Ҳақам хуштак чалиб, тўпни ўйинга туширди.

— Ўйин!!!

Раис билан вакилнинг гаплари узилиб қолди. Олатасир ўйин бошланди.

— Қаранг-а, хўрак илинжида онасининг изидан югураётган жўжаларга ўхшайди ўйинчиларингиз. Аммо-лекин, — киноя қилди вакил, — қишлоқ йигитлари футбол кийимида ҳақиқий футболчиларга ўхшаб кетаркан. Айтмоқчи, эрталаб Наврўз тадбирларини ўтказиш учун ўн беш минг сўмлик «Шартнома» қовозга қўл қўйинг, деб олдингизга кирган муовинингиз эдимиз?

— Ҳа, футболкалар сотиб оламиз, деб бир дўқондан счот олиб келган экан, — вакилнинг кўзига қарамай жавоб берди раис. — Пул масаласини ўзингиз биласиз, ўйлаб ишлатиш керак. Ўн беш минг сўмга жанжалкашларнинг ўнтасидан қутулган бўламан. Футбол-мутболни ўз кийимида ўйнаса ҳам бўлади. Латта бола... Унинг айби билан икки юз гектар ернинг шудгори кечикиб ётибди.

— Яхши қилмадингиз... «Йиғиштир қоғозингни» деб муовинни хафа қилдингиз. Ўсал бўлди менинг олдимда. Шудгор дедингизми?

— Ҳа. Шудгорга масъулсан деб тайинлаган эдим, — раиснинг қошлари чимирилди.

— Кайфиятни бузманг. Бутун байрам-а... Айтмоқчи, футбол ўйнайдиган кийимларни ўзлари сотиб олишдими?

— Муовин боқаётган қўйларидан бирини сотиб, олиб берибди, — бўйинини қашиб жавоб қилди раис.

— Қўл қўйганингизда маъқул бўлар эди, — афсусланган оҳангда деди вакил. — Ўн беш минг сўм бир ўтириб ейдиган овқатингизнинг пули.

Орага жимлик чўқди. Ўйин қизигандан-қизиди. Гоҳ «Олакўйлак», гоҳ «Пистапўчоқ» жамоаси дарвозаси олдида ўйинчилар ит-мушук талашиб, томошабинларнинг қизишувига сабаб бўларди. Раис аввалига томошани лоқайд кузатиб турди. Вакилнинг иззалари терлатиб қўйди. Аммо кейин, ўғлининг лапашанглиги, тўпни ҳар дамда олдираётганидан қони кўпира бошлади. Ўқтин-ўқтин панжаларини мушт тутиб, бақир-чақирларга қўшилмоқда эди.

— Зап ўғлингиз бор экан-да, — сохта мақтов қилди вакил. — Бир футбол командаси тuzсангиз бўларкан. Зокирбой ўғлингизнинг эпчилигини... Алдаб ўтишга уста экан.

Шу пайт ўйин шарҳини олиб борувчи бақира бошлади:

— Тўпни «Пистапўчоқ» командаси. Тўп тепарига...

Амин соқовнинг ули «Олакўйлак» командасининг уч ўйинчисини алдаб ўтиб, дарвоза кўриқчисига юзма-юз келди. Ҳимоячилар, анқайма! Ётиб ол! Яна Амин соқовнинг ули... У тўпни Салим кийишқнинг улига узатди. Уста Бердиқулнинг ули Қорёғди дарвоза кўриқчиси Шариф олифта билан яккама-якка чиқди. Тўп тепилди. Г-о-о-о-о-о-л-л! Уҳ-уҳ-уҳ-х! Агала ялаганнинг боласи. «Олакўйлак» командасини Худонинг ўзи бир асради-я. Қиронга олинмай тепилган тўп дарвоза ходаси ёнидан ўқдай ўтиб, Эшим қоранинг бетига урилди.

Ари қамалган қовоқдай раиснинг боши ғувиллаб кетди:

— Э-э, нон емаган... Бир сياتови кам. Тезроқ югурсанг чурранг тушиб қоладими? Тумшуғингни остидан тўпни ўтказиб олиб кетяпти-ю... Анаву Холбўтага қара. Ҳе, кассирнинг ўғли бўлмай кет. Уйнашдан бўлган. Ур! Кифтинг билан туртиб юбор, тўп ўзингда қолади.

Раиснинг сўкинаётгани етмагандек, Эшим қора бурни қонаганига ҳам қарамай, ирғишлаб, дуч келган ўйинчини чапараста қилиб сўқаётган эди:

— Итнинг боласи. Туққанигни эшагимга миндирай. Ўйнай олмасанг, номаъқул қилгани келдингми? Чиқ ўйиндан... Йўқол!

Вакил оғзидан тупук сачратиб, бақириб-чақираётган раисга қочириқ қилди:

— Футболга қизиқар экансиз-да. Кейинги жаҳон чемпионатини сиз билан кўриш керак экан.

Ўйинни олиб борувчи яна жавраб қолди:

— Тўп «Пистапўчоқ» командаси ўйинчиларида... Ашурқул сувчининг ули тўпни Юсуф омборчининг ули Нуралига берди. «Олакўйлак» командаси дарвозаси олдида Тиркаш студент якка ўзи турибди. Нурали тўпни Тиркашга узатиб берса... «Олакўйлак» командасининг ҳужумчиси Зокирбой тўпга етиб келди. У қоқилиб йиқилди... Нурали ўқдай қилиб тўпни Тиркашга юмалатиб юборди. Дарвоза кўриқчиси Тиркашнинг тепган тўпига мушукдай ташланди. Тўп раиснинг ули Зокирбойнинг кўкрагига урилди. Жаҳли чиққан Зокирбой тўпни тўғри келган томонга зарб билан тепиб юборди. Ай-я-я-я! Тўп «Олакўйлак» дарвозаси кўриқчиси путининг орасидан ўтиб кетди. Айтмадимми, гол бўлади, деб. Г-го-о-о-о-о-л-л-л-л!

Раис атрофидаги томошабинлар сомондан бўшаган қопдай бўшашиб қолишди.

— Э-э-э. Оббо-ей.

— Зокирбой ўзининг дарвозасига гол урди-ми-ей.

— Одам боласига қирғин келгандай дарвозага Ўринбой сақалтуни қўясизларми?

Рақиб командаси томонидаги мухлислар бақириб, ажина ўйин қилишди. Тўғриси, уларнинг бу қилиқларидан раиснинг жаҳли чиқиб, юзи кўкариб кетди. Қани ўғли олдида бўлса-ю, мушукдай ғажиб ташлаб, аламидан чиқса!

Ўйин бошқатдан бошланди.

— Энди «Олакўйлак» командаси тўп қувмоқда. Раиснинг ули Зокирбой олди...

Томошабинлар бақира бошлашди:

— Раиснинг улига яқинлашма...

— Қоч олдидан!

— Мушайит қилма!

— Энағар, йўлни бўшат!

— ...

— Зокирбой тўпни Ориф чаққоннинг ули Шотўрага берди. У чап ёнидан ҳужум қилиб олдинга чиққан раиснинг ули Зокирбойга қайтиб юмалатиб узатди.

Раис ўғлининг тарафдорлари бақира бошладилар:

— Раиснинг ули, мўлжалга ол! Ҳа, энағар... Энангди... Вазиятни қўлдан берма.

— Тўпга эҳтиёт бўл. Ур!

Рақиб ҳимоячиси Зокирбойдан тўпни олишга муваффақ бўлди. Энди томошабинлар ҳакамнинг гўрига гишт қалашга тушишди:

— Хув-в, судия... Кўзинг кўрми?

— Налогавойнинг улиман, деб билганингни қилаверасанми?

— Раиснинг улдан тўпни нотўғри олди. Иштироф бер!

— Турқингга башарамни ишқалаб олай...

Раисдан сал-пал нарироқда турган Турди кофир тутоқиб кетди.

— Ҳа, раиснинг ули бўлмай кет. Ландавур. Лапашанг... Эплай олмасанг, ўйинга тушиб нима қиласан? Текинхўрнинг боласи.

Раис қалампир чайнагандек бўлди. Ўғлининг ношудлигидан сўкиш эшитаётгани аламини келтирди.

— Ношуд! Тоғанга тортмай, ўл! Нимани кутиб ўтирибсан... Дарвозани мўлжалга олиб, тепмайсанми?

— Яна ҳужум, — ўйин шарҳини олиб борувчининг чийилдоқ овози янгради. — Ориф чаққоннинг ули калласи билан тўпни қайтариб Холмуродга, Холмурод раиснинг ули Зокирбойга оширди. Зокирбой ўзини йўқотиб, нима қиларини билмай... қулай вазият.

Томошабинлар бақиршди. Хуштакбозлик, қий-чув:

— Ғайрат қил, раиснинг ули, кўзлаб теп! Ур!

Раис ҳам чўғ устида ўтиргандек бўлди:

— Зокирбой ўғлим, ғайрат қил. Алдаб ўт.

— Зокирбой битта ўйинчини, ҳимоячиларни алдаб ўтди. Қулмат чўпоннинг ули йиқилиб, тўпни Зокирбойнинг оёғидан четга чиқармоқчи бўлди. Аммо Зокирбой усталик билан тўпни ҳимоячининг устидан ошириб, дарвоза кўриқчиси билан яккама-якка чиқди.

— Раиснинг ули, ур! Ур дейман, раиснинг ули!

— Ур, ота ўғил! — раис ўғлидан ёлборганнамо оҳангда бир куч истади.

— Бўш келма!

Зокирбой тўпни тўхтатиб, зарб билан тепди. Ботинкасининг тумшуғи шапалоқдек чимни кесиб, осмонга улоқтирди. Тўп жойида қолди. Қулмат чўпоннинг ўғли тўпни тепиб, четга чиқарди. Раиснинг ўғли алаמידан ётиб олиб, ерни муштлай бошлади. Кейин ўрнидан туриб, ўйин майдонини тарк этиб, кийина бошлади.

— Араз ургани тўғри-да, — Элмурод мудир ҳакамнинг ёқасидан олиб уни бўға бошлади. — Сен знағар... Кўзинг борми? Тўпни тўхтатиб тепаман деганда, нега Қулмат чўпоннинг ули мушайит қилади,а? Ўн бир метрлик иштироф белгиласанг белгила, эмасам ўлдираман сен тирмизақди! — Икки тарафдан ўғрини тутгандай томошабинлар даста-даста бўлиб майдонга туша бошладилар. Бўлди ола ўйин, бўлди дўппослаш... Мўйсафидлар, кайвонилар орага тушиб, жанжални тарқатишди. Муросаю мадора қилишиб, кўпчилик томошабинларнинг қатъий тургани ҳисобига «Пистапўчок» жамоаси дарвозасига ўн бир метрлик жарима белгиланди... Тўпни яна раиснинг ўғли Зокирбой тепадиган бўлди.

Ҳақим йиртилган кўйлагини шилпиллатиб, катта-катта қадам ташлаганича, ўн бир метрли масофани белгилансин, деб туриб олди. Ахийри, нари-бери қилиб, бир хулосага келдилар, Ҳақим калтанинг белгилаб берган жойидан тўп тепиладиган бўлди. Майдонга сукунат чўқди.

— Теп!! — деб юборди ҳакам хуштагини чалиб.

Раиснинг ўғли тулқига кўшган кучукдай югуриб келиб, зарб билан тепдики... тўп дарвоза тўсини устидан ошиб кетди.

— Ўв-в-в-в! Ўв-в-в-в!

Раиснинг тарафдорлари сувга тушган бўлкадай бўшашишди, Сабр косаси тўлган раиснинг жони ҳалқумига тикилди. Кўзлари қонга тўлди. Ўзини тутиб туролмади, Томошабинларни ёриб, ўйин майдони томон югуриб кетди. Ўғлини тутиб олса, томошабинларнинг кўз олдида дафтарнинг варағидай бурда-бурда қилиб ташламоқчи эди:

— Ўлдираман сен бузоқни! Садқаи номим кет... Ушлама! Ҳе, итнинг боласи... Тайёр тўпни теполмадинг-а? Мени шарманда қилдинг!

Раисни қайт-қайт қилиб, йўлини тўсдилар. Ёлбориш, илтимослардан бироз шаштидан қайтган раис орқасига бурилди-ю, шахдам қадамлар ташлаб вакилга ҳам қарамай машинасига бориб ўтирди. Ҳаллослаб келган ҳайдовчига буйруқ оҳангида:

— Сур идорага! — деди.

Ошга пашша тушди. Ишқилиб, раисга яхши бўлмади-да.

Сайл ўйинлари тутаб, қишлоқ одамлари ҳорғин ҳолатда уйларига тарқалишди. Кечқурун муовин раисдан қатъий топшириқ олди:

— Буниси ҳисобмас... Икки кундан кейин футбол ўйинини бошқатдан ўтказасан. Шахсан ўзим назорат қиламан. Қани ҳалиги қоғозинг?

Муовиннинг қатларини ёзиб, қимтинибгина олдига қўйган «Шартнома» қоғозига раис узун қилиб имзо чекиб юборди.

Кўрамиз, бу гал раиснинг ули қандай ўйнар экан?!

КИНОЯЛАР

* * *

Мана каминанинг мўъжаз кулбаси,
 Зебу ҳашамлардан йироқ, тўпори.
 Бу ўзим — ўзбекнинг Тарас Бульбаси,
 Лабимда папирос, у — дардқаш ёрим.
 Мана кўрпа-ёстиқ, оҳори кетган,
 Бу электр чироқ, ярми ёнган шам.
 Бу дунёдан не-не даҳолар ўтган,
 Бир кун бу дунёдан ўтаман мен ҳам.

Маҳмуд Фафурнинг
 «Ўзим ва уйим тасвири» шеърідан

Мана бу чордевор бизга тегишли,
 Шифтидан топмайсан бирорта васса.
 Сичқонлар кечаси гоҳ «пойга» қилса,
 Гоҳида рақс тушиб, ўйнайди «асса».
 Тунлари шу кичик кулбамда ётиб,
 Келажак ҳақида сураман хаёл.
 Девордаги сурат — аҳли оилам,
 Келинингиз бўлар четдаги аёл.
 Бойлигим — полдаги ётган китоблар,
 Жавон йўқлигидан қўйганман тахлаб.
 Чироқ кўп ўчади. Газ ҳам жуда паст,
 Шу асно мен ижод қиламан яхлаб.
 Мана бу ошхона. Қозон-товоқлар,
 Унинг ху бурчаги ижодхонамдир.
 Анави бостирма йўқ сигир учун,
 Ёнида итхона. Ўнгида тандир.
 Ўзи бой яшаган, айт, қайси шоир,
 Тўқ кун кўриб, хушнуд яйрагани кам,
 Не зотлар этмаган бу дунёни тарк,
 Навбат етса, ундан ўтаман мен ҳам.

* * *

Буюрмасман бирон иш сенга,
 Сочингни майда ўраётган пайт.
 Ўзинг қирқта юмуш айт менга,
 Сочингни майда ўраётган пайт.

Ёқуб Давроннинг
 «Буюрмасман...» шеърідан.

Мен топшириқ бермайман сенга,
 Сочларингни ўраётган пайт.
 Банд бўламан мен ҳам бу онда,
 Кокилингга тўқийдирман байт.
 Сен сочингни тартибга солиб,
 Эт-бетингга қараб олгач сал.
 Эшитасан мендан буйруқни,
 Хар сочингга биттадан, гўзал.

* * *

Ўзим урсам укамни, бўлмас,
 Шунинг учун урдираяпман.
 Адабини ейди-ю ўлмас,
 Ўз-ўзидан кўрдираяпман.

Саловот Маҳмуднинг
 «Разиллик» шеърідан.

Тарбиянинг антиқа йўли
Уйлаб топдим яқинда, қаранг,
Бегоналар урар укамни,
Ўзим уриб бўлмайман гаранг.
Агар уни «ясасам» ўзим,
Бир кун келиб урар мениям.
Ундан кўра бошқа урган соз,
Кўряпсиз, ишлайди миям.

Калтак егач севган қизидан,
Ўтган сафар кечиворди воз.
Аям, дадам келин бўлмишга,
Билдиришган эди эътироз.
Уйдан «ёмон» чиқмаслигини
Чорасини кўрдираяпман.
Мен мардикор ёллаб, укамни
Гоҳ-гоҳ енгил урдираяпман.

* * *

**Сенга битта гапим бор,
Битта гапим бор сенга.
Айтиб кўнглим ёзмасам,
Бу кенг жаҳон тор менга.
Сенга битта гапим бор.
Уни бугун айтиш шарт.**

Боқий Мирзони
«Сенга битта гапим бор...» шеърдан.

Сенга битта гапим бор,
Айтолмайман уни ҳеч,
Уни бугун айтмасам,
Эртага бўлади кеч.
Лек, уни сенга жоним,
Уяламан айтишга.
Бугун айтаман дейман,
Ҳар кун борганда ишга.
Шу гап эрта-кеч менинг
Юрагимга ўт қалар.
Уни айтибди сенга
Кеча, билсам, бошқалар.

* * *

**Ҳай, ҳай, чироғим,
Мани ялтироғим.
Ҳай, ҳай чироғим,
Сенсиз тонарман.**

Абдулазиз Каримовнинг
«Ҳай, ҳай, чироғим...» кўшиғидан.

Ҳай, Ҳай фонарим,
Мани қалтироғим,
Сенсиз, ҳай, фонарим,
Қандай ёнарман?

Ҳай, шамчироғим,
Титрама унча,
Бордию қийшайсанг
Ўчиб қоларман.

Ҳай, ҳай, лампочкам,
Сенга мен боқиб,
Ширин хаёл суриб
Ўйга толарман.

Тўйларда гоҳида
Ўчиб қолсанг чаток,
Мен мўмай «якан»дан,
Қуруқ қоларман.

ЯХШИ ОДАМ

Устозлари, ота-онаси, ака-укалари, ёру-биродарига ёмонлик истаган (улар ҳақда ёмон сўз айтган) одам — яхши одам эмас.

* * *

Устоз Шайхзода айтган эди: «Даврада аёлларни қистаб ичиришга уринган одамни яхши одам деёлмайман».

* * *

Бир куни «Сиз жуда катта билим эгасисиз» деганимда, устоз Шайхзода яна айтган эди: «Ҳар қандай билим эгаси яхши одам бўлавермайди».

* * *

Яна устоз бир куни айтган эди: «Билимсиз ҳам яхши одам бўлиш мумкин. Лекин яхши одам билимли бўлгани дуруст».

* * *

Бир киши яхшилик ҳақида ярим соат гапирганидан кейин, устоз Фафур Фулом сабри чидамай айтган эди: сут билан айрон фарқ қилади!

* * *

Бир гал радиога қалам ҳақини ундиргани келганимда, устоз Фафур Фулом яна айтган эди:

— Бўрини инидан чиқарган нарса эҳтиёж!

* * *

Менга бир дўстим айтган эди:

— Яхшини ёмондан дарҳол ажратиш қийин. Қулофинг оғримагунча унинг борлигини ўйламайсан!

Байрам Ботир

ЗАМОНДОШ ЛАТИФАЛАРИ

Замондош кўчада чекиб кетаётган эди, ёнида қиз, қўлида сигарет бир йигит уни тўхтади:

— Кечирасиз. Ёндириб олсам майлими?!

— Менга қара, — деди Замондош, жаҳли чиқиб. — Қиз билан юрадиган йигитнинг ўзида ўт бўлиши керак!

* * *

Бир пайтлар шанбалиқда хода кўтарган раҳбарлар суратини кўриб, Замондош айтган эди:

— Буларнинг ходадан бўлак кўтариб юрадиган нарсаси йўқ.

* * *

Замондошга бир рассом дўсти яланғоч аёл тасвирини совға қилди.

— Энди уйланмасак ҳам бўлади, — деди Замондош.

Замондошнинг Замондоши

МИНБАР	
Матрасул Собиров. Ҳуқуқий маданиятимиз асоси	3
ШОИРУ ШЕЪРУ ШУУР	
Салим Ашур. Сиз ўтар йўлларга юлдузлар ёқдим	5
Сулаймон Шодиев. Кўнгилда умид чироғи бўлса	8
АСРЛАР, АСАРЛАР	
Абдул Қодир. Игна учуда. Ҳикоя	11
Шойим Бўтаев. Кўчада қолган овоз. Ҳикоя	17
ТЕРАН ТОМИРЛАР	
Озар адабиётидан	
Фикрат Хожа. Юрагимда бир шеър тўлганар.	24
Воқиф Жаброилзода. Бир яшил яфроғ каби	25
Анор. Ҳикоялар	27
Қозоқ адабиётидан	
Сирбой Мавленов. Ўзбекнинг гулзор ўлкаси.	41
Эрсин Кўйбоқар ўғли. Ёшлигим, бебошлигим. Қисса	43
ҚУТЛОВ	
Хусниддин Шарипов. Қайнарбулоқ. Достон	96
Абдулла Шер. Мен билган Хусниддин Шарипов	98
Мухаммадали Қўшмоқбой. Эзгу сўз йўлида	101
Ойдин Ҳожиева. Зиёрат. Достон	102
Гулжамол Асқарова, Санобар Меҳмонова. Ифори кунлар	104
ТАРИХ ТИЛГА КИРДИ	
Қаҳрамон Ражабов. Истиқлол шаҳидлари	107
УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ	
Эътибор Охунова. Юрак	130
Шоислом Шомухамедов. «Одам бағрида қолгайман»	134
Машраб Бобоев. «Инсонликнинг маъноси ўзгарди»	135
САНЪАТ ДАРФАЛАРИ	
Маҳмуд Сатторов. Садоқат	140
АДАБИЙ ДАВРА	
Баҳриддин Умрзоқов. Жомий — Хожагон тариқининг етук вакили	143
Дилфуза Жуманиёзова. Бобур ва тасаввуф	145
Шавкат Ҳасанов. Давр ва достон	148
Алимардон Ҳайитов. Шакл изланишларининг бадииятга таъсири	151
ГУЛҚАЙЧИ	
Турсунбой Боймиров. Қишлоқда тўп ўйин. Ҳажвия	154
Ўткир Саидов. Киноялар	157
«Замондош» бурчаги	159

Безовчи рассом Раҳима Кўнғирова

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент-29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонаси. * Обунага монъелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган туқдирда Тошкент — 700000, Амир Темура тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 20.11.2002 й. Босишга рухсат этилди 27.12.2002 й. Қоғоз формати 70x108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 1700 нусха. Буюртма № 4336.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
700000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**